

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ÅRBOG FOR ARBEJDERBEVÆGELSENS HISTORIE · 1993

TEMA: KØN OG KLASSE

SFAH

**Årbog for
arbejderbevægelsens
historie**

Årbog for arbejderbevægelsens historie

Udgivet af

Selskabet til Forskning i
Arbejderbevægelsens Historie

Ved

Svend Aage Andersen, Niels Finn Christiansen,
Anette Eklund Hansen, Marianne Rostgaard
og Anette Vasström

Billedredaktør:
Karen Kræmer

Tema:
Køn og klasse

Copyright by SFAH og forfatterne
ISSN: 0106-5912
1. udgave 1993

Sats og tryk: Werks Offset A/S, Århus

Årbogen er udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Manuskripter og bøger til anmeldelse bedes sendt til:
Selskab til Forskning
i Arbejderbevægelsens Historie,
Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv
Nørrebrogade 66D, 2200 København N

Forsidebilledet: Kvinderoller ageret af Anne Marie Helger på den internationale kvindedag 8. marts 1988 (ABA. Fotograf Ole Wildt).

Indhold

Indledning	7
Vibeke Kold: »Kvindelighed«, »mandlighed« og kønsarbejdsdeling	15
Sonya O. Rose: Et magert udkomme. Køn og klasse i det 19. århundredes England	43
Svend Aage Andersen: Arbejderkulturens historie: kampen om sjælene	75
Else Hansen: Økonomaer: En stand af ugifte kvinder	107
Esther Petersen: Sygeplejersken mellem kald og profession	131
Tapio Bergholm: Hårda kvinnor i Kotka. Könsbundna löneskillnader i de finländska hamnarna 1944-1947	153
Charlotte S.H. Jensen: Før aborten blev fri	169
Karin Salomonsson: »Sexual-flickan«. I fattigkulturens skärningspunkt mellan kön och klass	193
Liv Emma Thorsen: Det elektriske kjøleskapet og andre minner – om ting som erindring	213

Hilda Rømer Christensen: Historie, feminisme og poststrukturalisme	225
Aage Hoffmann: Fremtidens Danmark. En analyse af Socialdemokratiets efterkrigstidsprogram, dets tilblivelse, indhold og formål	245
Summary	283
Forfatterfortegnelse	293

Indledning

I juli 1886 nedlagde kvinderne på Rubens' Tekstilfabrik i København arbejdet med krav om lønforhøjelse og afskaffelse af mulksystemet. Efter at have nedlagt arbejdet gik de i samlet flok til Vævernes Fagforening i København for at melde sig ind. At kvinderne ikke var medlemmer af fagforeningen før de nedlagde arbejdet, blev et af stridens punkter i det opgør der fulgte mellem på den ene side Vævernes Fagforening i København og Tekstilarbejderforbundet og på den anden side kvinderne på Rubens' fabrik, som endte med at kvinderne dannede deres egen Kvindelige Fagforening. Kvinderne på Rubens skrev selv i en artikel i Socialdemokraten ved strejkens start at de havde »aabnet Kampen for Kvinders Ret til at være medbestemmende om sin Stilling«. Det kan tolkes som om kvinderne selv så strejken som andet og mere end en simpel lønkonflikt. I forbundets jubilæumsskrift fra 1925, forfattet af forbundets mangeårige formand J.J.Møller, fremstilles konflikten mellem fagforeningen og kvinderne som en konflikt mellem kvindelig ubesindighed og mandlig klogskab. Kvinderne havde hovedkulds kastet sig ud i en konflikt, uden at have nogen penge, uden at overveje om tidspunktet for iværksættelsen af en strejke var velvalgt og uden at være medlem af den fagforening, som de efterfølgende oveni købet krævede skulle støtte dem (hvad den i øvrigt gjorde). Kort sagt, kvinderne havde ikke forståelse for klassekamp, eller som J.J. Møller formulerede det, det seje arbejde i organisationerne som vejen til at nå et resultat.

De kvindelige vævere på Rubens var ikke de eneste der dannede egen fagforening, kun for kvinder. Selvstændig organisering af kvinderne eller sammen med mændene var et omdiskuteret spørgsmål, både inden for fagbevægelsen og Socialdemokratiet. Køn og klasse, om arbejderkvindene først og fremmest havde fælles mål og fælles interesser med hinanden og andre kvinder eller med arbejderklassens mænd, er en diskussion som opstod samtidig med at arbejderbevægelsen og kvindebevægelsen kom til verden i slutningen af 1800-tallet og som, på trods af at diskussionen i perioder har været tonet meget ned, stadig ikke har fundet sin afslutning. Så længe kvinder og mænd ikke har lige vilkår, vil kvinder og mænd i nogle tilfælde have forskellige interesser. At der hele historien igennem har været andet og mere end interesser på spil, fremgår i øvrigt også af Rubens konflikten og dens efterspil.

Indenfor kvindeforskningen har man skelnet mellem køn som biologisk, som socialt og symbolsk fænomen. Rubens konflikten er et blandt mange eksempler på hvordan det symbolske køn spillede sammen med det sociale. De forskellige forestillinger om hvilke egenskaber der var mandlige og kvindelige, satte sig spor i fortolkningen af konflikten og dermed i de sociale realiteter.

Teoretisk var der indenfor arbejderbevægelsen i det 19. århundrede og frem til den nye kvindebevægelses opståen enighed om at kvindeundertrykkelsen ville forsvinde med socialismen, omend der ikke altid var overensstemmelse mellem de forskellige opfattelser af hvad socialisme var. Det var først med kvindebevægelsen i 1970erne, at der for alvor blev sat spørgsmålstejn ved om socialisme ville betyde afskaffelse også af kvindeundertrykkelsen. Som en form for punktum for den debat kvindebevægelsen og kvindeforskningen rejste i 1970ernes og de tidlige 1980ere om patriarkat og kapitalisme slog Jane Lewis i 1985 fast (i *New Left Review* nr. 149), at flere teoretiske debatter næppe ville gøre os kloge. Det der var brug for, var historiske analyser af hvordan konstitueringen af klasse og køn gensidigt havde betinget hinanden. Et synspunkt hun i øvrigt ikke stod alene med. Hensigten med denne årbog er da heller ikke at genoplive den gamle debat om patriarkat og kapitalisme, men at præsentere en række artikler der tilsammen bidrager med brikker til en historisk analyse af relationerne mellem køn og klasse.

Årbogen indledes med en artikel af **Vibeke Kold**, »Kvindelighed«, »mandlighed« og »kønsarbejdsdeling«. Vibeke Kolds ærinde er, som titlen fortæller, at afklare hvilken rolle kønsideologien spiller for den manglende ligestilling mellem kønnene på arbejdsmarkedet i dag. I artiklen gennemgås de seneste ti års forskning i årsagerne til arbejdsmarkedets kønsopdeling, og Vibeke Kold konkluderer for det første, at der er brug for komplekse forklaringer af et så komplekst fænomen som arbejdsmarkedets kønsopdeling. For det andet, at der ofte er modsætninger mellem indhold og funktion i de historisk identificerbare kønsideologier. Det vil være forsimplet alene at anskue ideologier som forsøg på at retfærdiggøre en herskende tilstand. Et første led i en kønsideologisk analyse er i flg. Vibeke Kold at afdække »hvilke kønsbilleder aktørerne har i hovedet, i munden og i den daglige praksis«. Pointen er, at der ofte er modsætninger mellem de mere eller mindre bevidste forventninger, det der siges offentligt, og den daglige praksis. Derfor er det heller ikke så en-

kelt, som det lyder, at bearbejde holdninger som en vej til at opnå øget ligestilling. Kønsideologien må bearbejdes i dens mange former, samtidig med at den eksisterende kønsarbejdsdeling også i praksis søges nedbrudt.

Hvor Vibeke Kolds artikel retter sig mod en analyse af de aktuelle arbejdsmarkedsforhold, tager **Sonya O.Rose** fat på at genanalysere den engelske industrialisering. Vi bringer en oversættelse af introduktionskapitlet til Sonya O.Rose's bog »Limited Livelihoods«. Vi bragte første gang en oversat artikel i Årbog nr. 19 – Joan W.Scotts »Kvindekøn og arbejderklasse«, en kritik af Thompsons berømte »The making of the English Working Class«. Også indholdsmæssigt kan Sonya O.Roses bog ses som en opfølgning af denne artikel. Indledningskapitlet opsummerer kort Sonya O.Rose's argumentation for at placere fortolkningen af køn centralt i en genskrivning af historien om »de mænd og kvinder som skabte den første industrielle nation i verden«. Den engelske industrialisering er analyseret mange gange før. Når denne historie imidlertid er spændende at se i et nyt lys, er det fordi denne første industrielle revolution i verden har udgjort grundlaget for den marxistiske såvel som en række andre samfundsteorier. »Limited Livelihoods« er således ikke blot en nyvurdering af en central periode, men tendentielt også en revision af en række grundlæggende teorier om samfundet og samfundsudviklingen.

Herefter vender vi med **Svend Aage Andersens** artikel »Arbejderkulturens historie: kampen om sjælene« tilbage til Danmark i perioden ca. 1870-1940. Svend Aage Andersens artikel giver et overblik over begrebsdiskussioner og teoridannelser indenfor den nyere arbejderkulturforskning. Med afsæt heri fremfører Svend Aage Andersen selv den hypotese, at der var mindst 6 forskellige delkulturer indenfor arbejderklassen. Opdelingen i seks forskellige adfærdstyper tager udgangspunkt i de mandlige arbejdere, men karakteristikken omfatter holdninger og adfærd overfor lønarbejdet såvel som familien og livet udenfor arbejdspladsen. Svend Aage Andersens ærinde er først og fremmest at påpege, at der aldrig har eksisteret én arbejderkultur eller én arbejderklasse. Derfor er såvel den svenske arbejderkulturforsknings opdeling af arbejderklassen i den »skötsamma« og »bråkiga« arbejderklasse, som livsformsanalysernes lønarbejderlivsform, hvor denne livsform modstilles den selvstændige livsform og karriererlivsformen, alt for forenkledede kategoriseringer. Svend Aage Andersen spørger med sin artikel indirekte, hvad der holdt sam-

men på de mange forskellige grupper af arbejdere. Hvorfor blev arbejderne ikke bare af andre defineret som, men definerede også sig selv som en arbejderklasse? En del af svaret gives indirekte i de øvrige artikler i denne årbog.

I »Økonomaer: En stand af ugifte kvinder« beskriver **Else Hansen** økonomaernes kamp for at blive anerkendt som en stand, d.v.s. som professionelle fagfolk. En økonoma var oprindeligt betegnelsen for en kvinde gift med sygehusets økonom, d.v.s. den mand der førte regnskab og i øvrigt fungerede som husbond for sygehusets personale. En økonoma fulgte så at sige med i købet, idet det forudsattes at alle kvinder kan lave mad. Omkring århundredskiftet blev hospitalerne professionaliseret. Samtidig fik hospitalerne en ny ledelsesstruktur. Økonomen forsvandt og økonomaerne stod derfor overfor at omdefinere deres rolle. Økonomaforbundets opgave blev både at forfægte kvinders ret til selverhverv og hævde økonomafaget som et fag, der krævede uddannelse og fagspecifik viden – det var ikke nok bare at kunne lave mad, at være økonoma krævede specialviden om ernæring, diæt kost o.s.v. Det krævede kort sagt en speciel uddannelse, det var ikke nok at være af hunkøn. I kampen for faglig anerkendelse lagde økonomaerne derudover afstand til (uuddannede) tjenestepiger og kokkepiger og søgte at placere sig selv som en faggruppe på lige fod med sygeplejerskerne. I forsøgene på at finde deres plads i sygehushierarkiet og samfundet måtte økonomaerne således både forholde sig til deres køn og klasse. Hvem der hørte til hvor, og hvilke normer der gjaldt for hvem, indgik således som et væsentligt led i økonomaernes kamp for faglig anerkendelse.

Der er mange ligheder, men også åbenbare forskelle på økonomaer og sygeplejersker. Begge var eksempelvis i slutningen af det 19. århundrede blevet typiske erhverv for ugifte kvinder og begge fag har i dette århundrede måttet kæmpe for at opnå faglig anerkendelse. I »Sygeplejersken mellem kald og profession« beretter **Esther Petersen** historien om sygeplejefagets professionalisering. En af forskellene på økonomaer og sygeplejersker omkring århundredskiftet var bl.a., at i hvert fald de ledende sygeplejersker i Dansk Sygeplejeråd, kom fra, hvad de selv kaldte »de dannede klasser«. Sygeplejerskerne ser da heller ikke ud til nogen sinde at have haft behov for at markere, at de ikke var tjenestepiger d.v.s. tilhørte de lavere klasser. Alligevel havde sygeplejerskerne problemer med at få anerkendt sygepleje som et selvstændigt fag. De første lærebøger for

sygeplejersker var skrevet af læger og sygeplejerskerne blev klart betragtet som lægernes assistenter. Kampen for at komme ud af lægernes skygge prægede Dansk Sygeplejeråds arbejde langt op i dette århundrede. Man kan sige, at sygeplejerskerne til forskel fra økonomaerne først og fremmest definerede sig selv i forhold til og til forskel fra mænd fra samme klasse i samfundet. Uddannelse, og især lærebøger for sygeplejersker skrevet af sygeplejersker, kom til at spille en afgørende rolle for sygeplejerskernes bestræbelser på at opnå en egen fagidentitet.

Med **Tapio Bergholms** artikel om »Hårda Kvinnor i Kotka« skifter vi til kvinder i et helt andet miljø – kvinder som havnearbejdere i Finland. Tapio Bergholms artikel tager udgangspunkt i en række konflikter, som udspillede sig i årene lige før og efter afslutningen af 2. verdenskrig. I 1945 stillede forskellige lokalafdelinger af havnearbejdernes fagforening, bl.a. den i Kotka, krav om udjævning af lønforskellene mellem mænd og kvinder. De kvindelige havnearbejdere i Kotka var specielt aktive, og fik mændene med i en strejke med krav om udjævning af lønforskellene.

Det er på alle måder en usædvanlig historie. For det første var der tale om et usædvanligt arbejde for kvinder. At arbejdet var for tungt for kvinder, at de i 1945 burde overlade arbejdet til arbejdsløse mænd, og at kvindernes dyd blev bragt i fare ved at skulle arbejde tæt sammen med sømænd(!), var alle argumenter, der på et eller andet tidspunkt blev rejst som indvending mod at have kvinder til at arbejde i havnen. Men på trods af at ikke alle mandlige havnearbejdere var lige begejstrede for at have kvinder som kolleger, lykkedes det kvinderne at beholde deres arbejde og oven i købet i 1945 få deres mandlige kolleger med i en strejke med krav om udjævning af lønforskelle mellem mænd og kvinder. Prædikamentet »hårda kvinnor« er Tapio Bergholms eget. Han gennemgår i artiklen forskellige mulige forklaringer på, at det lykkedes kvinder, at opnå den særstilling de faktisk havde i havnen i Kotka, og ender med at konkludere, at det udover en række andre faktorer, også ganske enkelt skyldtes, at havnearbejderkvinderne i Kotka var nogle hårde negle.

Med Tapio Bergholms artikel forlader vi arbejdsmarkedet. De næste 3 artikler i denne årbog handler om livet udenfor arbejdspladsen. Charlotte S.H.Jensen og Karin Salomonssens artikler handler bl.a. begge om hvilke forventninger de offentlige myndigheder havde til kvinder og piger fra arbejderklassen. Når vi overhovedet ved noget om emner som fosterfordrivelse og seksuelle normer og praksis, hænger det sammen med, at

de kvinder og piger artiklerne handler om, blev en sag. Ved at overskride gældende love og normer bragte de sig selv i myndighedernes søgelys.

Charlotte S.H.Jensen behandler i artiklen »Før aborten blev fri« historien om nogle af de kvinder som i mellemkrigstiden forsøgte at få en illegal abort. Hvorfor de gjorde det og hvordan. Til brug for arbejdet i svangerskabskommissionen i 1930'erne blev der indsamlet materiale fra 82 retssager mod kvinder, der havde forsøgt eller fået en illegal abort. Det er disse beretninger, der danner grundlaget for Charlotte S.H.Jensens artikel. Materialet viser, at de fleste af kvinderne var husassistenter, fabriksarbejdere o.lign. De fleste af dem var ugifte. Det var således i høj grad arbejderklassens kvinder, der blev straffet for at have fået en illegal abort. Charlotte S.H. Jensens formoder, at når bedrestillede kvinder optræder så sjældent i kildematerialet, skyldes det, at de kunne betale sig til et »diskret ophold«, mens de mindrebedemidlede enten søgte at klare sagen selv eller gik til forskellige kvaksalvere. Bl.a. de socialdemokratiske kvindeforeninger kæmpede da også for oprettelsen af seksualklinikker og for abort på social indikation, dog uden at det lykkedes at overbevise justitsminister K.K.Steincke og det socialdemokratiske parti om det rimelige i deres krav.

Karin Salomonsson behandler i sin artikel seksuelle normer og praksis blandt de underste dele af arbejderklassen, en slags lumpenproletariat, i en svensk by i 1950'erne. Forhold der ligeledes kun er dokumenteret for eftertiden, fordi det blev en sag for de offentlige myndigheder. Det handler om en gruppe piger på en 12-13 år og deres handel med seksuelle ydelser. Artiklen søger at afdække hvad der egentlig foregik. Ved at genlæse sagsakterne med etnologbriller, kommer Karin Salomonsson frem til et alternativ til de svenske myndigheders samtidige fortolkning. Karin Salomonsson søger i artiklen at afdække såvel myndighedernes som pigernes egen forståelse af situationen og begivenhederne. Myndighederne klassificerede pigerne som asociale. Hverken fædre, mødre eller piger levede op til 50'ernes svenske normer om hvordan ordentlige arbejdere burde opføre sig. Men, som Karin Salomonsson viser, så var der ikke tale om mennesker uden normer og moral. Selv blandt denne den underste del af arbejderklassen søgte man at opretholde en form for værdighed, stolthed og solidaritet. På de betingelser som miljøet gav, delte dette lumpenproletariat således på nogle måder værdier med den bedrestillede del af den svenske arbejderklasse.

Med Liv Emma Thorsens artikel »Det elektriske køleskabet og andre minder« har vi skiftet sted, til mellem- og efterkrigstidens Oslo. Artiklen bygger på interviews med kvinder og mænd, som voksede op i arbejderbydelen »Kampen« i mellemkrigstiden. Liv Emma Thorsens mål er gennem analyse af erindringer om genstande at belyse arbejderkulturen. Det gør hun bl.a. ved at analysere erindringen om bestemte genstande som markører af forskel mellem kønnene og markører af klasseskel. En af de interviewede beretter eksempelvis hvordan han engang, efter at have været til bal, fulgte en pige hjem, og blev inviteret med op. Mens de sad i stuen og drak kaffe, hørte han en mærkelig lyd, en motor der startede, og spurgte hvad det var. Pigen svarede at »det er bare køleskabet som starter«. Pigen var fra den pæne middelklasse, beretteren fra arbejderklassen. Hendes selvfølgeligelige måde at omgå køleskabet på, og hans egen uvidenhed om at der fandtes andre modeller, end dem man selv bar is ind i, blev for beretteren symbol på klasseforskellen, og markerede for ham, at han havde bevæget sig udenfor det sted, hvor han hørte hjemme. Liv Emma Thorsen demonstrerer på den måde i sin artikel hvordan materielle genstande og erindringen herom, kan bruges til at analysere noget så immaterielt som normer og værdier.

Vi forlader med Liv Emma Thorsens artikel de historiske analyser og vender tilbage til de mere teoretiske diskussioner. **Hilda Rømer Christensen** tematiserer i »Historie, feminisme og poststrukturalisme« køn og klasse på en radikalt anderledes måde end de øvrige artikler. Artiklen lægger ud med en gennemgang af debatten mellem (marxistiske) feminister og postmodernister. Herudfra formulerer Hilda Rømer Christensen en række teser, om hvordan udviklingen i de moderne kvindebevægelses strategier kan forstås ud fra en postmoderne position, og hvordan man metodisk kan aflæse denne historie. Artiklen hævder, at vi har bevæget os ind i en postmoderne epoke. Hermed har kvinder, og en postmoderne kvindebevægelse – hvis en sådan ikke er en selvmodsigelse – måske for første gang muligheden for at slippe fri af den måde det moderne samfund har modstillet mænd og kvinder både som symbolske og som sociale køn. En af postmodernismens grundlæggende antagelser er, at virkeligheden og diskursen, d.v.s. den måde vi taler om virkeligheden på, ikke lader sig skille ad. Med andre ord, det er først nu, hvor vi er ved at forlade det moderne industrisamfund, at vi kan begynde at fortolke og forstå dette samfund uden at være fanget ind af dette samfunds sprogbrug og selvforståelse.

Om en postmoderne dekonstruktivistisk position i højere grad sætter os i stand til at forstå det moderne samfund, end de andre tilgange der har været præsenteret i denne årbog, vil vi lade læserne om at afgøre. Hvad artiklerne viser, er at normer for og forestillinger om mandligt og kvindeligt, kort sagt det symbolske køn, har spillet en central rolle for arbejderbevægelsen og på arbejdsmarkedet og dermed for udformningen af det sociale køn. De viser også, at der er tale om forholdsvis komplekse relationer mellem køn og klasse, og at Jane Lewis havde ret i, at der lå et frugtbart felt og ventede. Historiske analyser af hvordan konstitueringen af køn og klasse gensidigt har betinget hinanden, er et felt, der langt fra er udtømt endnu.

Udenfor temaet bringer vi denne gang en artikel af **Aage Hoffmann** om tilblivelsen af programmet »Fremtidens Danmark«. Til forskel fra en række tidligere diskussioner og bedømmelser af dette program og dets betydning for efterkrigshistorien, bygger Aage Hoffmanns artikel ikke primært på en læsning af programmet, men på en minutiøs gennemgang af kildematerialet omkring dets tilblivelse. Ud fra ikke tidligere benyttet kildemateriale søger Aage Hoffmann at belyse de forskellige aktørers rolle i processen. Aage Hoffmann konkluderer bl.a., at Jens Otto Krag's rolle hidtil har været overvurderet, sandsynligvis fordi den position han senere kom til at indtage i Socialdemokratiet og det danske samfund, er blevet projiceret tilbage i historien. Aage Hoffmann konkluderer også at 1970ernes og 80ernes tolkninger af »Fremtidens Danmark«, som et taktisk forsøg på at inddæmme kommunisterne, heller ikke holder ved gennemlæsning af det samtidige kildemateriale. Endelig kan Aage Hoffmann udskille en partilinje og en fagforeningslinje, i spørgsmålet om hvem der skulle have ret til at øve den største indflydelse på beslutningsprocesser i virksomhederne, staten eller fagbevægelsen.

God læselyst!

Redaktionen.

»Kvindelighed«, »mandlighed« og kønsarbejdsdeling

En forskningsdiskussion af kønsideologiens rolle i arbejdsmarkedets kønsopdeling

Af Vibeke Kold

I 1992-udgaven af Årbog for Arbejderbevægelsens Historie tegner ligestillingskonsulent Lisbeth Jensen et billede af kønsopdelingen på nutidens danske arbejdsmarked. Hun erklærer sig her enig med den norske psykolog, Hanne Haavind, der mener, at vores opfattelser af kvindelighed og mandlighed i dag har afløst formelle regler og love som hovedårsag til arbejdsmarkedets kønsopdeling. Lisbeth Jensen peger på sammenhængen mellem job og kønsidentitet som en forklaring på, hvorfor mange mennesker – kvinder som mænd – har svært ved at acceptere en nedbrydning af den eksisterende kønsarbejdsdeling. Selve eksistensen af de meget »kønnede« job, som f.eks. smede og sygeplejersker, er med til at styrke vores billeder af, hvad en »rigtig« kvinde og en »rigtig« mand er. Billeder som mange ikke ønsker at få rokket ved, fordi vi derved også rokker ved vores egen selvopfattelse. Som eksempel henviser hun til, hvordan mandekulturen, dvs. mændenes dyrkelse af deres egen mandighed, ofte er den væsentligste årsag til, at kvinder ikke klarer sig i »mandefag«.

Hanne Haavind og Lisbeth Jensen er ikke ene om at pege på opfattelser af kvindelighed og mandlighed – i det følgende benævnt: Kønsideologi – som en væsentlig faktor i spillet bag arbejdsmarkedets kønsopdeling. Den samme pointe går igen i en stor del af den nyere forskning på området, f.eks. i konklusionerne fra det fællesnordiske Bryt-projekt fra sidste halvdel af 80'erne (Dahlerup (red.) 1989). Ser vi på, hvordan problematikken er blevet behandlet i den tidligere arbejdsmarkeds- og kvindedeforskning, både herhjemme og i udlandet, står påstanden om kønsideologiens store indflydelse dog ikke uimodsagt.

Formålet med denne artikel er derfor for det første at gennemgå såvel den ældre som den nyere køns- og arbejdsmarkedsforsknings bud på spørgsmålet: Hvilken rolle spiller kønsideologiske opfattelser for den fortsatte reproduktion af arbejdsmarkedets kønsopdeling? For det andet at se på, hvordan begrebet, kønsideologi, er blevet anvendt og diskuteret i den øvrige kvinde- og kønsforskning. Samt for det tredje at give et bud på, hvordan resultaterne fra den nyere forskning i kønsideologiens rolle i arbejdsmarkedets kønsopdeling kan bidrage til dagens ligestillingsdebat. Spørgsmålet om kønsideologiens rolle er nemlig ikke kun en abstrakt og filosofisk forskningsdiskussion værdig, men også af stor betydning for fremtidens ligestillingsstrategier: Hvordan nedbryder vi de stereotype opfattelser af »kvindelighed« og »mandlighed«, der den dag i dag blokerer for den reelle ligestilling mellem kvinder og mænd?

Fra kønsblindhed til kvinder i fokus¹

Indtil 1960'erne spillede den kendsgerning, at der også var kvinder på arbejdsmarkedet, samt det forhold, at kvinders arbejdsvilkår på mange måder afveg fra mænds, ikke den store rolle for arbejdsmarkedsforskere eller for forskere i arbejderbevægelsens historie. Blandt de traditionelle teoretiske skoler var såvel de borgerlige som de marxistiske² kønsblinde i den forstand, at de som en selvfølge gik ud fra, at Arbejderen var en mand – den kvindelige arbejder blev højst opfattet som en splittelsesfaktor eller en statistisk unøjagtighed. Dette fællestræk i teorier, der ellers på mange felter er hinandens modpoler, skyldtes dels, at de begge opfattede kønsarbejdsdelingen som først og fremmest biologisk bestemt, dels at de med deres snævre økonomibegreber mere eller mindre overså kvindernes aktivitet i reproduktionen og dermed også kvindernes samfundsmæssige betydning. Med det ensidige fokus på den »kønsneutrale« produktionssfære underprioriterede de desuden de sociale, politiske og kulturelle samfundsforhold, hvorpå den ideologiske konstruktion af køn også er forankret.

Højkonjunkturrens gennembrud i den vestlige verden øgede såvel arbejdsgivernes, som samfundsforskningens interesse for den kvindelige arbejdskraft. I 1960'erne kom der således fra flere sider teoretiske bud på årsagen til kvindernes svage arbejdsmarkedstilknytning og det kønsopdelte arbejdsmarked.

Af borgerlige arbejdsmarkedsteorier, der så dagens lys i disse år, fremhæves gerne den neoklassiske økonomiske teori om den humane kapital,

dvs. kvalifikationer til investering på arbejdsmarkedet. I følge denne teori er adgangen til arbejdsmarkedet lige og fri for alle. Kvindernes marginale stilling skyldes altså ikke diskriminering. Men derimod, at mænd og kvinder sammen i familien bevidst har valgt at prioritere kvindernes familierarbejde over deres lønarbejde. Af hensyn til familien søger kvinder overvejende jobs, hvor der kræves mindre jobrelevante investering, og hvor der er mulighed for deltid og længere fraværperioder, mens børnene er små. Kvinderne og deres familier foretager dermed et rationelt økonomisk valg vedrørende anvendelsen af den kvindelige humane kapital, der derfor får mindre værdi på arbejdsmarkedet. Kønsideologiske forestillinger om kønnenes samfundsmæssige funktioner spiller i følge denne teori ingen særlig rolle. Ligesom den påståede direkte sammenhæng mellem position og kvalifikationer betyder, at ingen kønsideologiske barrierer afholder kvinder, der måtte ønske en arbejdsmarkedskarriere, fra at forsøge sig på lige fod med mændene.

Kønsideologiske opfattelser var derimod kernen i en anden teoribygning fra disse år: Kønsrollesociologien. Her er det kvinders og mænds forskellige socialisering i hjem, skole og medier, der får kvinderne til at fravælge lønarbejdet eller til at vælge erhverv, der ligger i naturlig forlængelse af den kvindelige kønsrolle. Arbejdsmarkedets kønsarbejdsdeling bygger i følge denne teori ikke på rationelle økonomiske overvejelser, men på overleverede traditioner og fordomme om de to køns samfundsmæssige roller. En kønsrollebevidst socialisering baseret på kønsneutralitet opfattes her som en fællessag for både kvinder og mænd og deres arbejdsgiverne. Kønsrolletænkningen var især central i den svenske ligestillingsmodel, ligesom den også genfindes i periodens danske arbejdsmarkedsforskning.

I opposition til de neoklassiske økonomiske teorier påpegede segmenterings(opdelings-)teoriene i 70'erne, hvordan interne og strukturelle forhold på arbejdsmarkedet modvirkede den frie og lige adgang til arbejdsmarkedet. Teoriene opdeler arbejdsmarkedet i to segmenter: et primært arbejdsmarked med jobs med stabil beskæftigelse, relativt høje lønninger, gode arbejdsforhold og avancementsmuligheder, og et sekundært arbejdsmarked uden disse fordele. På samme vis opdeles arbejdskraften i en primær og en sekundær styrke. Segmenteringsteoriene fandtes både i en traditionel og i en radikal tolkning, men kun i den sidste medtænkes køn som segmenteringskriterie. Ved at udnytte kvindernes underordnede status i den traditionelle kønsideologi og i den patriarkalske familie får arbejdsgiverne opfyldt to centrale mål: 1) At kunne anvende kvinder

som billig og sekundær arbejdskraft, 2) At få splittet arbejderne. Kønsarbejdsdelingen blev dog kun opfattet som et aspekt af segmenteringen og blev derfor ikke genstand for en selvstændig analyse.

Med venstredrejningen på universiteterne og den nye kvindebevægelse blev arbejderkvinderne og kønsarbejdsdelingen i sig selv populære forskningstemaer. I 70'erne udskilte navnlig to kvindeforskningsvinkler sig fra hinanden: De radikale feminister, der pegede på mændenes dominans over kvinderne, dvs. patriarkatet, som hovedårsag til kvindeundertrykkelsen, og de marxistiske feminister, der opfattede kvindeundertrykkelsen som et biprodukt af kapitalismen og klassekampen. Hvor den første type forklaringer især lagde vægten på de biologiske, psykiske og ideologiske kønsforskelle, dominerede materielt funderede forklaringsmønstre hos de sidste.

I følge de radikale feminister var kønsideologiens primære funktion at tilsløre patriarkatets magtbase, mænds kontrol over kvinder. Blandt andet blev myten om Moderskabet anvendt til at fastholde opfattelsen af kvinder som først og fremmest hustruer og mødre.

Heroverfor opfattede de marxistiske feminister kvindernes stilling i familien som overvejende ideologisk bestemt og deres stilling i produktionen som overvejende materielt bestemt. Kønsideologien indgik dermed, som i de radikale segmenteringsteorier, som en slags udefrakommende legitimering af arbejdsmarkedets kønsarbejdsdeling. Men hvor segmenteringsteorien kun fokuserede på arbejdsgivernes interesse i at udnytte den kvindelige arbejdskraft, inddrog nogle af de marxistiske feminister også de mandlige arbejders interesse i at fastholde kvinderne i deres marginale arbejdsmarkedsposition. Mændene havde en dobbelt interesse heri: At forsvare deres vundne faglige positioner, samt at sikre, at kvinderne fortsat tog sig af det reproduktive arbejde. Forskerne viste bl.a., hvordan ønsket om at sikre kvindernes arbejdskraft i hjemmet betød, at de mandlige arbejdere ikke støttede kvindernes kamp for ligeløn og i den tidlige industrialisering heller ikke kvindernes faglige organisering.

Fællesnævneren for de forskellige teoretiske bud fra før 1980 er således tendensen til at fokusere på endimensionelle forklaringer på arbejdsmarkedets kønsopdeling. Men kønsideologien tillægges en meget forskellig rolle: Fra de ældre og neoklassiske teories negligering af dens betydning over segmenteringsteoriernes og de marxistiske feministers opfattelse af den som en til privatsfæren knyttet legitimering af mænds økonomiske arbejdsmarkedetsinteresser til kønsrollesociologiens og de radikale feministers placering af den som en vigtig og selvstændig faktor.

Køn, kompleksitet og kønsideologi

Karakteristisk for de senere års bud på årsagerne til kønsopdelingens fortsatte reproduktion er, at det er slut med de store forkromede og eensidige forklaringer³. Spørgsmålet om, hvorvidt det er kapitalismen, patriarkatet, biologien, teknologien, reproduktionen, kvindernes eget valg eller en helt syvende enkeltfaktor, der er hovedansvarlig for kvindernes problemer på arbejdsmarkedet, er afløst af bredere og mere komplekse årsagstolkninger. Det feministiske og marxistiske udgangspunkt er stadig mere eller mindre implicit, men de store universelle fortællinger er i kvinde- og kønsforskningen, som i den øvrige historie og samfundsvidenskab, afløst af de små og lokale. Endelig er det tidligere kvindeperspektiv blevet afløst af et kønsperspektiv, om ikke altid i praksis, så i hvert fald på det teoretiske plan.

Samtidig har den empiriske arbejdsmarkedsforskning fået et kraftigt opsving, og i den forbindelse har forskningen også bragt fornyet indsigt i kønsideologiens rolle i kønsopdelingsprocessen. For når man som forsker dykker ned på den enkelte arbejdsplads, er det første, der springer i øjnene, den markante kønsstempling af arbejde og arbejdskraft. Og når man søger at indkredse mekanismerne bag denne kønsstempling, kan man gradvis optræve et spindelvæv af formelle og uformelle kønsdiskriminerende barrierer, der alle hindrer kvinder i at få del i de mere privilegerede jobpositioner. Samtidig har nyere historiske undersøgelser dog vist, at kønsstemplingen ikke er statisk, men tværtimod udvikles i et evigt samspil med den eksisterende kønsstruktur og kønsideologi⁴. Det statiske er selve kønsopdelingen, ikke dens indhold.

Kønsideologien er med andre ord – som i 60'ernes kønsrollesociologi – atter en central forklaringsfaktor. Den britiske sociolog Harriet Bradley har formuleret det sådan, at kønsideologien uden tvivl har et selvstændigt liv og dermed er en af de væsentligste årsager til den fortsatte kønsopdeling og kønsmærkning (1989 s. 231). De danske sociologer Palle Banke og Sanne Ipsen konkluderer i samme retning, at kønsopdelingen i vidt omfang skyldes traditioner (1985 s. 138). De amerikanske kønsforskere Barbara F. Reskin og Heidi Hartmann skriver, at kønsarbejdsdelingen er stærkt præget af de kulturelle konstruktioner af køn (1986 s. 8). Og Inge Mærkedahl fra Socialforskningsinstituttet har direkte valgt at kalde sit forskningsbidrag: »Når manden er normen«, med den senere tilføjelse: »... kommer kvinden på tværs« (1989 s. 11).

På trods af denne genopdagelse af de kønsideologiske dimensioner er

der langt fra den tidligere kønsrolletænkning til vore dages tanker om kønsstempling af arbejde og arbejdskraft. En vigtig pointe i den nutidige forskning er, at køn ikke kun skabes *uden for*, men også *inden for* arbejdsmarkedet og på den enkelte arbejdsplads. Kvindelige og mandlige arbejdere og arbejdsledere kommer ikke med en tilendebragt socialisation bag sig eller med fastlåste kønsstereotyper. De er selv aktive aktører i en kønssocialiseringsproces, hvor kønnets indhold og funktioner til stadighed er til forhandling. Kønsmærkningen er derfor ikke blot en overlevering fra tidligere tiders kønsstrukturer eller en ren afspejling af kønsarbejdsdelingen i familien. Den er i sig selv en aktivt virkende mekanisme, der udvikles i et stadigt samspil med den sociale kønsarbejdsdeling over alt i samfundet.

En anden forskel er, at den nyere forskning har udskiftet 60'ernes koncensusperspektiv med et marxistisk inspireret magt- og konfliktperspektiv knyttet til aktørernes materielle interesser. Kønsmærkningen forhandles ikke af ligestillede aktører i et magttomt rum. Stærke grupper på arbejdsmarkedet har interesse i og magt til at bevare den eksisterende kønsstruktur, og magtforholdet er i sidste instans afgørende for kvinde- og mandearbejdets konkrete indhold og status på den enkelte virksomhed.

En fælles pointe i den nyere forskning er endvidere opfattelsen af, at det mere er den kønsbestemte *efterspørgsel* end det kønsbestemte *udbud*, der er årsag til den fortsatte kønsarbejdsdeling. Når en ny dør på arbejdsmarkedet åbnes for kvinderne, skorter det kun sjældent på interesserede kvinder.

Med hensyn til kønsideologiens grundlag er der også overvejende enighed blandt de nyere forskere: (Køns)ideologi opfattes ikke længere i dogmatisk marxistisk forstand som »falsk bevidsthed« eller som bevidsthed afledt direkte fra de økonomiske klasseinteresser. Og heller ikke i, hvad vi kan kalde, dogmatisk feministisk forstand, hvor alle kvinder eller alle mænd pr. definition har fælles interesser og dermed også fælles kønsideologi. På den anden side opfattes den heller ikke i snæver idealistisk forstand, som noget frit i luften svævende, der kan vælges af enhver efter forgodtbefindende. Den enkelte aktørs eller aktørgruppes praksis i og erkendelse af den givne sociale og historiske kontekst, herunder kønsstrukturen, er også rammen om konstruktionen af de kønsideologiske opfattelser.

Enigheden om kønsideologiens store betydning er dog ikke total blandt de nyere kvinde- og kønsforskere. For eksempel lægger den sven-

ske historiker Ulla Wikander (1988, 1989) i sin undersøgelse af kønsarbejdsdelingen på en porcelænsfabrik i perioden 1880-1980 mere vægt på arbejdets *status* end på dets kønsideologiske *indhold*. Det er her snarere magtperspektivet end kønsideologien som selvstændig faktor, der tillægges betydning. I følge Wikander har kønsideologien primært haft en taktisk rolle, idet den på forskellig vis er blevet brugt til at skjule kønsarbejdsdelingen og kvindernes ringere arbejdsforhold. Den samme pointe går igen hos den norske kvindehistoriker Gro Hagemann (1986, 1988), der mener, at konkrete kønskonflikter i arbejdslivet i hovedsagen er udtryk for en rationel kamp om arbejdspositioner og ikke en kamp for at sikre kønnenes mere strategiske interesser. Kønsideologien spiller også her en overvejende taktisk rolle som legitimering af aktørernes materielle interesser, hvor det rådende kønsmagtforhold afgør udfaldet.

Den britiske sociolog Sylvia Walby (1988, 1990), der især har vakt opmærksomhed med sin videreudvikling af patriarkatsbegrebet, tillægger hverken i sine empiriske eksempler eller i sine teoretiske overvejelser kønsideologien (eller traditioner, kultur og socialisation, som hun side-stiller begrebet med) nogen selvstændig indflydelse. Hun kritiserer desuden de teoretikere, der fokuserer på en af de nævnte faktorer for, at de dermed 1) placerer kønsopdelingens hovedårsager uden for arbejdsmarkedet, 2) underprioriterer de materielle forholds betydning, samt 3) opfatter kønsarbejdsdelingen som harmonisk og konfliktfri. Denne kritik rammer dog for mig at se forbi de ovenfor præsenterede nyere forskningstendenser, mens den har større relevans over for de tidligere forskningsbidrag. Men Walby har ret i, at en overvurdering af de kønsideologiske aspekter risikerer at ende i den rene idealisme.

Efter min mening skyldes Walbys afvisning af kønsideologiens betydning for en stor del hendes noget snævre politikbegreb. En væsentlig pointe hos hende er, at den politiske udvikling, og herunder især kvindebevægelsens ligestillingskamp, har haft en afgørende betydning for kvindernes voksende magt i det 20. århundrede. Men heri ligger for mig at se også en indirekte anerkendelse af kønsideologiens indflydelse, idet jeg ser politikens område som brydningspunktet for materielle interesser og ideologiske opfattelser.

På trods af deres afvisning af kønsideologiens selvstændige rolle på arbejdsmarkedet hører både Wikander, Hagemann og Walby klart hjemme i den nyere og mere nuancerede forskningsbølge. De kan på ingen måde siges at være direkte efterkommere af 70'ernes mere teorifiserede og noget firkantede forskningsbidrag. Deres konklusioner bygger på om-

fattende empiriske undersøgelser, og i deres behandling af stoffet formår de alle tre, som det generelt er tilfældet i den nyere forskning, at holde mange og komplekse analyseniveauer i spil på samme tid.

Særart og lighed

Mens kønsideologiens *funktion* har været og stadig er et centralt stridspunkt i den kønsvidenskabelige arbejdsmarkedsforskning, har andre grene af kvinde- og kønsforskningen i højere grad relateret spørgsmålet om kønsideologiens funktion til en diskussion af dens *indhold*. Hvor arbejdsmarkedsforskerne, både de nyere og de ældre, har haft en tendens til kun at bruge begrebet i dets patriarkalske og kønsadskillende variant, opererer forskere i kvindebevægelsens og kvindelighedens historie med et dobbelt ideologibegreb, der sonder mellem to kønsideologiske hovedpositioner: Lighedsideologien, der fremhæver ligheden (= ensartetheden) mellem kvinder og mænd, og særartsideologien, der betoner forskellen på de to køns egenskaber og funktioner, hvadenten denne forskel opfattes som primært biologisk eller primært socialt bestemt.

I et historisk konkret samfund vil der altid findes flere forskellige kønssystemer og dertil knyttede kønsideologier, men ofte vil ét system og én ideologi være dominerende. Frem til 1800-tallet var særartsideologien stort set eneeksisterende: Det var Guds vilje, at kvinder og mænd var forskellige, og at de skulle udføre hver sin form for arbejde. I løbet af det 19. århundrede erstattede videnskaben gradvist religionen som hovedkilde til kønnenes særart (Rosenbeck 1987, 1992). I samme periode brød lighedsideologien igennem som et barn af den ny tids -ismer: Kapitalismen, industrialismen, liberalismen, marxismen og demokratiet.

Særartsideologien havde sin storhedstid sidst i forrige århundrede, hvor den bl.a. blev næret af lægevidenskabens voksende autoritet (Rosenbeck 1987). Den tyske kvindehistoriker Karin Hausen har undersøgt kønsspecifikke karakteristika og normer i 1800-tallets medicinske, pædagogiske, psykologiske og litterære lexika og fandt, at de fordelte sig i et kønspolært mønster af parvise modsætninger: Manden var karakteriseret ved aktivitet, kvinden ved passivitet, manden skulle være rationel, kvinden emotionel, manden var bestemt for det offentlige liv, kvinden for hjemmelivet osv. (her fra Possing 1992 s. 181f). De samme normativt polære modsætninger har den danske historiker Birgitte Possing (1992) fundet som kønsdyder i det 19. århundredes danske borgerskab. Hun

Særartsideologiske karakteristika i 1800-tallet og i 1980'erne.

1) 1800-tallet: Kønsspecifikke dyder

Kvindedyder:	Mandedyder:
Emotionalitet	Rationalitet
Passivitet	Aktivitet
Vankelmodighed	Fasthed
Beskedenhed	Tapperhed
Bestemt for det indre og huslige liv	Bestemt for det ydre og offentlige liv
Væren	Gøren
Arbejdsomhed	Stræbsomhed
Ivrighed	Målrættethed
Følelse	Ånd

Kilde: Den tyske kvindehistoriker Karin Hausens analyse af kønsspecifikke dyder, beskrevet i medicinske, pædagogiske, psykologiske og litterære leksika fra 1800-tallet. Her fra Birgitte Possing: »Viljens styrke«, Kbh. 1992 s. 181f.

2) 1980'erne: Forventede egenskaber hos kvindelig og mandlig arbejdskraft

Kvindelige egenskaber:	Mandlige egenskaber:
1) Grundighed	Logisk tænkning
Social forståelse	Fysisk styrke
Maskinskræk	Næse for teknik
Evne til at kede sig	Teknisk interesse
Initiativløshed	Behov for interessant arbejde
Uselvstændighed	Selvstændighed
Mangl. koncentrationsevne	Koncentrationsevne
Ustabilitet (sygdom mv.)	Psykisk robusthed
2) Fingerfærdighed	
Tålmodighed	
Nøjagtighed, præcision	
Hurtighed til repetitivt arbejde	
Villighed til at gå for lavere løn end mænd	

Kilder: 1) Inge Mærkedahl: »Når manden er normen«, SFI 1989, s. 106. Resultat af interviews med arbejdsledere på en dansk jern- og metalvirksomhed. 2) Drude Dahlerup (red.): »Køn sorterer«, Kbh. 1989, s. 33. Tilføjelser fra en tilsvarende opsummering af egenskaber, der tillægges kvinder og mænd i manuelt arbejde.

understreger samtidig, at der var tale om foreskrivende normer og ikke karakteristikkere af kønnenes faktiske adfærd eller egenskaber.

Flere kvindehistorikere har påpeget, at indholdet i særartskategorierne skifter afhængigt af, i hvilken historisk og social kontekst de indgår (Rosenbeck 1992). En proces den engelske kvindehistoriker Leonora Daviddoff har betegnet som kønskategoriernes indbyggede ustabilitet, idet disse til stadighed bliver afprøvet, udfordret og genskabt både i forestillingen og i mødet med det daglige liv (her fra Possing 1992 s. 170f).

Endnu har ingen så vidt vides udarbejdet skemaer over kønsspecifikke dyder hos 1800-tallets arbejderklasse⁵. Men sammenligner vi de borgerlige kønsdyder i Hausens skemaer med Dahlerups (1989) og Mærkedahls (1989) lister over kvalifikationer, som arbejdsledere i dag forventer at finde hos henholdsvis kvinder og mænd i manuelt arbejde, er det snarere lighederne end forskellene, der skinner igennem: Hvor 1800-tallets borgerkvinde skulle være passiv og vankelmodig, forventes nutidens kvindelige arbejdere at være initiativløse og uselvstændige. Og mønstret er det samme for de øvrige kvindelige egenskaber: Arbejdsomhed og hurtighed, beskedenhed og vilje til at gå for en lav løn, emotionalitet/følelse og social forståelse, ligesom også tilknytningen til hjemmesfæren går igen.

Ligheden mellem karaktertræk i de to skemaer er lige så slående for mændenes vedkommende. Det lader altså til, at særartsideologien – på trods af den formelle ligestilling – fortsat lever i bedste velgående på det danske arbejdsmarked. Kontinuiteten er dog karakteriseret ved, at de forskellige kontekster – 1800-tallets borgerskab og den moderne industriarbejdsplads – vægter særartsideologiens elementer forskelligt. Det er formodentligt vigtigere for nutidens virksomhedsledere, at deres kvindelige arbejdere er flittige og beskedne, end at de er inderlige og passive. Ligesom de kvindelige arbejders tilknytning til hjemmesfæren heller ikke gerne skal blive for bogstavelig. Så de tager forældreorlov og den slags.

◀ Kvinder er fuldtud lige så gode matroser som mænd, blev der fremført i landets første sag om ligebehandling for ansættelse af mænd og kvinder. Sømændenes Forbund stod samlet mod arbejdsgiveren A.P. Møller og Mercandia-Rederiets forsøg på i den aktuelle sag at komme uden om den ca. et år gamle ligestillingslov. Hovedpersonen Sonja Jensen demonstrerer sammen med sine forbundskammerater uden for Sø- og Handelsretten i København 20. september 1979. (ABA. Fotograf Ole Wildt).

Bruddet i særartsudviklingen består således for det første i, at de egenskaber, der i 1800-tallet i én social kontekst blev opfattet som positive, i dag i en anden social kontekst opfattes som negative. For det andet i at særartsideologiske holdninger i dag i større eller mindre udstrækning er kombineret med lighedsopfattelser. Særartsegenskabernes kønsstempel bliver tendensielt stadig mere utydeligt: Mandedyder som udadvendthed og ambition er i dag i nogle sociale grupper også kvindedyder, mens traditionelle kvindedyder som følsomhed og huslighed nu også i nogle sammenhænge bliver opfattet som mandedyder. Med andre ord: Kønsdyder bliver menneskedyder. Og samtidig bliver tidligere kønsdyder som ydmyghed, passivitet og strengthed dømt generelt negative og tidsvarende.

Den relative løsrivelse af det mandlige og det kvindelige fra konkrete mænd og kvinder gør kønnet som struktureringsprincip mere usynligt eller vanskeligere gennemskueligt (Søndergaard 1993). Men det fungerer endnu. For det første fordi kønssystemets strukturelle grundlag, det kapitalistisk organiserede samfund, stadig bygger på opsplitning og hierarkisering af mennesker. For det andet fordi kønsstereotyperne fortsat spiller en rolle for, hvordan vi opfatter os selv og andre. Selvom mennesker i dag kan foretage sig meget, der er utraditionelt for deres køn, uden at det fører til voldsomme sociale sanktioner, forstås kvinders og mænds intentioner og handlinger stadig i forhold til de traditionelle kønsstereotyper. På denne baggrund konkluderer psykologen Dorte Marie Søndergaard, (1993), at der indtil videre snarere er tale om en øget tolerance i forhold til det at være i uoverensstemmelse med kønsnormerne, end der er tale om en indholdsmæssig ændring af disse.

Kønsideologi og kønspolitik

Særarts-lighedskategorierne har i de senere år været genstand for en del debat blandt kvindeforskere⁶. Den amerikanske kvindehistoriker Joan Scott (1988) har erklæret dem for direkte uanvendelige som analytiske begreber. For det første fordi dikotomien (begrebsmodsatningen), efter hendes mening, savner empirisk belæg, idet særartsopfattelser ofte gennem historien har kunnet iagttages side om side med lighedsopfattelser hos de samme aktører. Denne iagttagelse forklarer hun med, at begrebsparret udgør en falsk dikotomi: Lighed (equality) er ikke modsætning til særart (difference), men derimod til ulighed (inequality).

Scotts anden grund til at afvise kategorierne er, at hun finder valget

mellem »difference« og »equality« umuligt, fordi feminister som hun selv hverken kan opgive forskellen, der har været kvindebevægelsens mest kreative redskab eller kravet om lighed i forhold til politiske principper og værdier. Målet er for Scott ikke identitet mellem kønnene, men en mere kompliceret og variabel mangfoldighed end den, der kommer til udtryk i valget mellem »kvindeligt« og »mandligt«. Den danske kvindehistoriker Anna Birte Ravn (1989) har erklæret sig enig med Scott, idet hun hævder, at vi ved at anvende særart-lighedsbegreberne er med til at skabe og fastholde kønshierarkiet.

Denne kritik er jeg imidlertid uenig i. Jeg mener, at Scott (og Ravn) gør den fejl, at de blander kravene til en aktuell feministisk strategi sammen med kravene til den kvinde- og kønshistoriske forskning. Selvom vi i dag ikke ønsker at lade vores kønspolitiske praksis begrænse af kvindeligheds- og mandlighedsstereotyper, kommer vi ikke uden om, at disse har haft stor betydning for tidligere tiders aktører. Jeg er derfor mere enig med den norske kvindehistoriker Kari Melby (1985, 1989), der i sin egen forskning har svaret bekræftende på spørgsmålet: »Kan en ta udgangspunkt i de binære opposisjonerne og bruke dem som idealtyper i en radikalfeministisk hensikt, samtidig som vi bestreber oss på å sprengre dikotomien og den begrænsning som en slik tenkemåte innebærer?» (1989 s. 5). Melby pointerer dog samtidig, og her er hun på linje med Joan Scott, at vi som forskere gennem vores valg af analytiske begreber selv er med til at skabe såvel den fortidige som den nutidige »virkelighed«. Men netop derfor kan begreberne, særart og lighed, heller ikke forstås som reelle og evigtgyldige modsætninger. De er analytiske kategorier, arbejdsredskaber til indkredsning af tendenser og mønstre i det empiriske stof.

For mig at se, er Scotts problem især, at hun blander to forskellige analyseniveauer, nemlig det ideologiske og det politiske plan, sammen: Begrebet »lighed« er et *ideologisk* begreb, der dækker den *holdning*, at ensartetheden mellem kvinder og mænd som mennesker er større end forskellen. På engelsk er begreberne »likeness«, »resemblance« eller »similarity« bedre end det juridiske »equality«. Det er først på det *politiske* plan, at »lighed« (equality) får et juridisk indhold i form af *kravet* om ligestilling. Scott har derfor ret i, at særart kontra lighed (= ligestilling) er en falsk dikotomi, men ikke i, at den kønsideologiske dikotomi særart kontra lighed (= ensartethed) og den kønspolitiske dikotomi ligestilling kontra uligestilling er det.

Scotts problemer med ligheds-særartskategorierne skyldes måske også,

at ligestillingsdebatten har haft en anden karakter i USA end i Norden (Bacchi 1990, 1991). Den amerikanske kvindebevægelse har bestået af en fløj, der har søgt at undgå enhver stempling af kvinder som mindreværdig arbejdskraft, og derfor skarpt har afvist enhver form for særbehandling af kvinder på arbejdsmarkedet. Feks. foreslog man, at barselsdagpenge skulle betales over invalideforsikringen, så arbejdsgiverne ikke fik udgifter pga kvinders børnefødsler. Mens en anden fløj af bevægelsen tværtimod har fremhævet kvindernes særart og åbent krævet arbejdsgiverbetalt barselsorlov. Heroverfor har den nordiske kvindebevægelse været nogenlunde samlet om at stille krav til staten om at sikre, at kvinders reproduktive opgaver ikke straffes. I dag bruger de nordiske kvinder i stedet forskellen på kønnes samfundsmæssige betingelser til at udfordre kønsneutraliteten i den lighedsbaserede ligestillingslovgivning, idet man kræver juridisk uligestilling for at sikre reel ligestilling.

Dikotomi eller antagonisme?

At særart-lighedsdikotomien stadig er kønspolitisk sprængstof fremgår også af en anden kønsvidenskabelig forskningsdiskussion omkring kønsideologiens funktion. Kari Melby har således anklaget dele af kvindeforskningen for at have overvurderet lighedsideologiens udbredelse og spørger i forlængelse heraf: »Skjuler ikke disse forklaringene en forestilling om, at kvinners egentlige interesser var ligestilling? Avdekker de et verdistandpunkt, der kvindeforskere har betragtet ligestilling og lighetsidéer som offensivt, mens argumenter om forskjellighed og kvindelighed blir tolket som uttrykk for defensivitet?» (1989 s. 10).

Denne kritik rammer f.eks. den norske kvindeforsker Helga Marie Hernes (1982), der betegner særartsargumenter som en opportunistisk taktik, kvinder har brugt i situationer, hvor deres lighed ikke er blevet anerkendt: »Undertrykte grupper aksepterer ofte undertrykkerens definition av seg selv for å bli akseptert« (s. 31). Og den svenske kvindehistoriker Yvonne Hirdman (1986) er inde på det samme, når hun betegner særartsargumenter som en »emancipatorisk ... tvivelagtig position« (s. 29), som kvinder har anvendt enten for at undgå mandlig modstand, for ikke at blive opfattet som »mandekvinder« eller af angst for den frihed og det ansvar, der følger med lighedsidealet (s. 34).

Heroverfor har en anden svensk kvindeforsker, Rita Liljeström (1983), på linje med Melby advaret mod at opfatte enhver form for særart som en fælde for kvinderne. Det afgørende er efter hendes mening, hvem der

bestemmer over særarten: Om den påføres kvinderne udefra, eller om de selv definerer den som et bevidst valg af selvforståelse. Kari Melbys (1985, 1989) og den danske kvindehistoriker Hanne Rimmens Nielsens (1988) undersøgelser af kønsideologiens indhold og funktion hos henholdsvis norske og danske lærerinder i mellemkrigstiden synes at underbygge denne antagelse. Samtidig viser de to historikere, hvordan særart-sargumenter hos disse kvindegrupper blev anvendt særdeles offensivt, ofte i kombination med lighedsargumenter, samt at særarten og ligheden her snarere supplerede end modarbejdede hinanden.

Den samme iagttagelse har jeg selv gjort i min undersøgelse af københavnske lærerinders kamp for at bevare flertallet af stillingerne i mellemkrigstidens kommuneskole (Kold 1992): Lærerinderne erklærede sig her generelt jævnbyrdige med de mandlige lærere, men derudover understregede de deres særlige evner for småbørnsundervisningen og for undervisningen af særklasserne og stillede så ud fra dette karakteristika af den kvindelige lærer kravet om et lærerindeflertal.

Som Melby opfatter jeg derfor kun begrebsparret særart-lighed som dikotomt, dvs. modsætningsfyldt og tvetydigt, men ikke som antagonistic, dvs. uforeneligt. Der er derfor ikke, som Scott mener, noget ulogisk i, at særarts- og lighedsopfattelser optræder i samme tid og rum. En slutning også andre kvindeforskere er nået frem til (Rosenbeck 1992).

Som ovenstående eksempler viser, er der heller ingen eentydig modsætning mellem begreberne særart og ligestilling. Den kønspolitiske konsekvens af en særartsideologisk holdning afhænger af, om kønnene opfattes som ligeværdige eller uligeværdige. Den særartsideologiske ligeværdstænkning benævnes ofte kønskomplementaritet: Kønnenes forskellige komplementerer hinanden til gavn for den sociale helhed. Dette argument var bl.a. centralt i den tidlige kvindebevægelses kamp for den kvindelige valgret: Kvinderne kunne, med deres nære tilknytning til de svage i samfundet, børnene, de gamle og de syge, tilføre det politiske liv en social dimension, som mændene ikke evnede.

Det komplementære kønssyn har dog ofte ført til den opfattelse, at kønnenes arbejde i *hver* sin sfære (kvindernes i privatsfæren, mændenes i den offentlige sfære) er ligeværdigt, men at de er uligeværdige i hinandens sfære. Et af problemerne med denne udgave af særartsideologien er derfor, at den i et borgerligt samfund, hvor den offentlige sfære har en højere status end den private, ofte medfører, at kvinder generelt bliver opfattet som andenklassborgere. Eller som uvelkomne på arbejdsmar-

kedet, hvad de ugifte kvinder fik at mærke sidst i forrige århundrede og de gifte kvinder under krisen i 1930'erne.

Det er således snarere modsætninger og flertydigheder end harmonier, der umiddelbart karakteriserer forholdet mellem indhold og funktion i historisk identificerbare kønsideologier. Den svenske idéhistoriker Sven-Eric Liedman (1977) har formuleret det som, at ideologier kan være mere eller mindre udviklede, modsætningsfyldte, vage eller forvirrede. Men som vi har set, kan en sådan konstatering skyldes flere forhold. For eksempel at historikeren ikke har forståelse for skellet mellem den datidige virkelighed og sine analytiske begreber, skabt af en subjektiv forsker i en nutidig kontekst. Som i eksemplerne med lærerindernes anvendelse af særarts- og lighedsargumenter kan der være tale om en kønsideologisk konstruktion, der har virket logisk og konstruktiv i en datidig kontekst. Men en tilsyneladende inkonsistens kan også være udtryk for en reel indholdsmæssig modsætning, der igen kan være et resultat af i hvert fald to situationer: 1) At et individ eller en gruppe befinder sig i en modsætningsfyldt social kontekst, der igen giver sig udslag i en modsætningsfyldt kønsideologi. Som eksempel kan her nævnes en kvindelig arbejders problemer med at forene sin tidligere husmoridentitet med sin nye lønarbejderidentitet, og 2) At kønsideologiske argumenter anvendes bevidst som taktisk middel i faglige og politiske kønskonflikter på arbejdsmarkedet eller på den enkelte arbejdsplads. Denne sidste situation vender jeg tilbage til sidst i artiklen.

Det ubevidste

Det første trin i en kønsideologisk analyse er at afdække, hvilke kønsbilleder aktørerne har i hovedet, i munden og i den daglige praksis, samt – ikke mindst – at afsløre eventuelle modsætninger mellem de forskellige artikulationsformer.

Liedman (1977) sonderer således mellem *manifest* ideologi, som han definerer som en *formuleret* opfattelse, der udtrykker normer, holdninger og vurderinger, og *latent* ideologi, der skal søges i eller bagved den manifeste, eller som kan spores i individers, grupper, klassers eller institutioners handlinger og foranstaltninger. At påvise en latent ideologi indebærer dermed en tolkning, hvorefter den latente ideologi kan omsættes til den manifestes termer. Og her er det Liedmans erfaring, at der ofte er modstrid mellem en bestemt gruppes latente og manifeste ideologi.

Inge Mærkedahl (1989) leverer flere eksempler på sådanne modsæt-

ninger. I sine interviews med medarbejdere og arbejdsledere på en dansk jern- og metalvirksomhed afslørede hun klare modsætninger mellem, hvad hun kalder »i-princippet-ligestillings-ideologien«, i følge hvilken kvinder og mænd i lige stor udstrækning kan bestride alle slags jobs, og mere traditionelle opfattelser af kvinde- og mandearbejde.

Denne modsætning mener Mærkedahl i øvrigt at se på stort set alle samfundsområder. Hvor særartsideologien tidligere var legitim både i forhold til lovgivning og herskende normkodeks, er det i dag lighedsideologien med normer som kønsintegration og kønsneutralitet, der er ideallet. Men for langt de fleste mennesker er der langt mellem idealer og en daglig praksis, hvor f.eks. kvindernes familieforpligtelser og ringere muligheder på arbejdsmarkedet stadig opfattes som naturlige og fuldt acceptable. Mærkedahl forklarer dette paradox med, at vi er så knyttede til vores kønskultur, at vi ikke altid evner at tage »kønsbrillerne« på.

Reskin & Hartmann (1986 s. 38) er inde på det samme, når de anfører, at de kønskulturelle antagelsers styrke er, at de er gennemsigtige og derfor ofte så stor en del af vores verdensbillede, at vi ikke tænker bevidst over dem eller stiller spørgsmålstejn ved dem. Så selv når vi reviderer vores kønsbillede, forbliver de bagvedliggende antagelser, som dannede dem, intakte og kan dermed danne udgangspunkt for nye, måske lidt ændrede kønsstereotyper. Denne karakteristik fører tanken hen på den franske idéhistoriker P. Ariés' skildring af det kollektivt ubevidste som det »... samtidens mennesker dårligt opfatter eller slet ikke bemærker, fordi det giver sig selv, fordi det er en del af naturens urokelige fakta, – vedtagne forestillinger eller forestillinger, der blot »ligger i luften« (her fra Rosenbeck 1992 s. 113).

Men leverer disse karakteristika af kønsstereotyperne og kønsarbejdsdelingen som et produkt af mentaliteten – det selvklare, det usagte og det selvindlysende – ikke bare en sovepude for de samfundsgrupper, først og fremmest mange mænd, der kan have interesse i at bevare de eksisterende forhold? Svaret er nej. Med den svenske etnolog Orvar Löfgrens (1984) ord, så kan mennesker ikke reduceres til »mentalitetens fange« eller til dens ubevidste bærere. Löfgren slår ligeledes fast, at den franske idéhistoriker Le Goffs formulering om mentaliteternes historie som historien om historiens langsomhed, aldrig må forstås sådan, at kulturen er efter sin tid. For uanset, hvor traditionelle visse tankemønstre eller kulturformer kan synes, så reproduceres de af levende mennesker, de bruges i nuet og kan ikke forklares uden relation til dette. Desuden kan kontinuiteten være skinbar, idet de kulturelle fænomener ikke behøver at ha-

ve samme indhold eller mening i forskellige perioder eller i forskellige subkulturer i et samfund.

Fremfor at opfatte mentaliteten som en uigennemtrængelig betonmur foretrækker Löfgreen at undersøge, hvordan det ubevidste i nogle situationer bliver halvt eller helt bevidst, eller hvordan det, der engang var en meget klart artikuleret regel efterhånden kan synke ned i det ubevidste og blive til et ureflekteret reaktionsmønster. Med andre ord, at undersøge, hvordan mentalitet kan forvandles til ideologi og ideologi til mentalitet. Der er altså tale om et aktivt samspil mellem manifest ideologi og mentalitet og den samfundsmæssige kontekst. Mentalitetsbegrebet er ikke en sovepude. Men påpegningsen af, at kønssegregeringen *også* hviler på latente ideologier, mentaliteter, verdensbilleder eller hvad vi vælger at kalde det ubevidste, viser, hvor stærke kræfter kampen for den reelle ligestilling er oppe imod. I kønshistorisk forskning kan en mentalitetsanalyse derfor være med til at afdække rammerne for de i samtiden mulige tænke- og handlemuligheder. Så vi ikke vurderer datidens aktører ud fra vore nutidige idealer, jvf. Melbys tidligere nævnte kritik af kvindebevægelsesforskerne.

Psykologen Dorthe Marie Søndergaard (1993) fremhæver desuden, hvordan den skitserede uoverensstemmelse mellem det officielle ligestillingsideal og den faktiske samfundsmæssige (særarts-)praksis har været en af præmisserne for, at kvinder gennem de sidste 20 år har kunnet presse på for at få sat kønnet til forhandling – og dermed fået øget kvinders adgang til og muligheder i det mandlige handlerum.

Taktik og/eller mentalitet?

Men hvordan er det som forsker overhovedet muligt at undersøge, hvad der er taktisk bestemt anvendelse af kønsideologi, og hvad der (også) er udtryk for internaliserede kønsideologiske opfattelser eller mentalitet? Forholdet mellem kønsideologiens indhold og funktion hos et individ eller en gruppe går metodisk over fire trin, der i den forskningsmæssige praksis ofte overlapper hinanden: 1) Empirisk afdækning af manifesterede kønsideologiske ytringer og handlinger, 2) Sporing af den latente kønsideologi, 3) Fremdragelse af eventuelle modsætninger i eller mellem de to ideologiformer, 4) Relatering af empiri og empiriske modsætninger til de skiftende kontekster – i tid og rum – hvori de forskellige former for kønsideologi er kommet til udtryk.

Tydeligst aflæses den latente ideologi/mentalitet, når der kan iagttages

et misforhold mellem den manifesterede kønsideologi og de umiddelbare økonomiske interesser. Det pudsige er, at sådanne tilfælde er sjældne; som nedenstående eksempler viser, synes der oftest at være en forbløffende overensstemmelse mellem aktørers politiske anvendelse af kønsideologiske udsagn og deres materielle interesser.

Kønsideologiske argumenter er således tit blevet brugt som våben af mandlige arbejdere i deres forsvarskamp mod kvindernes indtrængen på erobrede mandebastioner. Gunilla Fürst (1985) viser, hvordan det er lykkedes mandlige arbejdere, med henvisning til kvindernes ringere arbejdspræstation, at få sænket lønnen for de arbejdsfunktioner, kvinderne havde overtaget fra dem. Wikander (1988) nævner tilsvarende eksempler på, hvordan mandlige arbejdere, har brugt deres fagforeningsdominans til at påvirke virksomhedens arbejdsvurdering, så kvindearbejdet er blevet stempet som mindre værd end mandearbejdet. Den svenske skolehistoriker Christina Florin (1987) har ligeledes vist, hvordan mandlige lærere omkring århundredeskiftet med held spillede på deres forsørgerrolle og mandlige egenskaber som disciplinære evner og fysisk og psykisk styrke for at få de kvindelige læreres antal og lønninger reduceret.

Kønsideologien spiller også en rolle i konstruktionen af de kønsspecifikke arbejdspladskulturer. Væsentlige elementer i den industrielle mandekultur er således dyrkelse af fysisk styrke og knobleri (Lindgren 1985). Fürst (1985) viser, hvordan disse krav bliver strammet ekstra op, når en kvindelig kollega starter på en mandsdomineret arbejdsplads, f.eks. ved at akkordtempoet får en tand til. Eller ved at mændene undlader at benytte hjælperedskaber til de tunge løft (Banke & Ipsen 1985).

Begrebet »Det tunge løft« er i sig selv en af de mere sejlivede kønsideologiske myter. På trods af at den teknologiske udvikling har formindsket eller elimineret langt størstedelen af det fysisk tunge arbejde, anvendes kvindernes fysiske uformåen af arbejdsledere stadig som argument for at udelukke kvinder fra bestemte fag og arbejdsfunktioner (Fürst 1985, Humeniuk & Mygind Madsen 1989), lige som de mandlige arbejdere bruger deres større fysiske styrke til at kræve højere løn end kvinderne. De ser hermed bort fra, at kvindernes monotone, evigt gentagne og meget hurtigere løft er mindst lige så fysisk og psykisk belastende, samt fra, at der reelt kun er ganske få jobs, som kvinder ikke kan klare pga for »tungt« arbejde (Banke & Ipsen 1985).

Den engelske kvindehistoriker Cynthia Cockburn (1986, 1988) peger på, hvordan teknisk kompetence inden for de grafiske fag har afløst »det tunge løft« som kvindediskriminerende kønsstereotyp. Ved at spille på

forventningen om kvinders ringe tekniske evner, samt ved at redefinere deres egne kvalifikationer, er det på trods af den nye teknologi lykkedes de mandlige arbejdere at bevare kontrollen over arbejdsprocessen.

At kvinder også har anvendt særartsideologiske argumenter for at forsvare deres faglige interesser, er de tidligere nævnte eksempler med mellemkrigstidens lærerinder et eksempel på. På samme vis er nogle kvinder i industrien stolte af deres fingerfærdighed og akkuratse, som de mener, kun få mænd er i besiddelse af (Fürst 1985). Kvinder har i deres kamp for lige rettigheder og muligheder på arbejdsmarkedet dog oftere slået på ligheden mellem dem og deres mandlige kolleger end på forskellen mellem kønnene. Særligt udpræget i den lange og seje kamp for først den formelle, siden den reelle ligeløn, hvor det lighedsbaserede retfærdighedsargument har været gennemgående (Møller Jensen & Larsen 1992, Eklund Hansen 1993).

Flere historiske undersøgelser viser, hvordan både særarts- og lighedsargumenter blev brugt taktisk i kampen om forbud mod kvinders natarbejde, der blev udkæmpet først i århundredet i Danmark og den dag i dag i andre dele af verden, f.eks. i England (Olsen 1982, Bradley 1989, Baude 1992). Den mandligt dominerede fagbevægelse og arbejderpartierne krævede, med henvisning til kvindernes familieforpligtelser, forslaget gennemført, mens den borgerlige kvindebevægelse og i Danmark også Kvindeligt Arbejderforbund og de kvindelige trykkeriarbejdere krævede lige vilkår for mandlige og kvindelige arbejdere med den begrundelse, at kvinderne ellers ville miste værdifulde arbejdspladser.

Den mandlige fagbevægelse har altid været dygtig til at udnytte kønsideologiske argumenter til de mandlige arbejdes fordél. Formelt har fagbevægelsen gennem hele sin levetid hvilet på lighedsidealér, i følge hvilke kvinder og mænd skulle stilles lige på arbejdsmarkedet (Marcusen 1980, Eklund Hansen 1993). Men i praksis er den komplementære kønsideologi med dens ideal om manden som forsørger og kvinden som den forsørgede blevet brugt til at holde kvinder ude af fagforeninger, erhverv og privilegerede jobfunktioner (Olsen 1982, Ravn 1990, Baude 1992).

Gennem alle årene har fagbevægelsen haft den mandlige arbejder som norm, hvilket har medført dels en negligering af arbejderkvindernes specielle problemer, f.eks. dobbeltarbejdet, dels en mere principiel end aktiv bekenden sig til ligelønnen (Baude 1992). Frem for at kæmpe aktivt for ligelønnen valgte store dele af fagbevægelsen til langt op i dette århundrede at arbejde for en bevarelse af den traditionelle kønsarbejdsdeling, ud

fra en opfattelse af kønnenes forskellige kvalifikationer. Og når mændenes fagforbund endelig har argumenteret for ligeløn, har det oftere været truslen om løntrykkeri end retfærdighedsargumentet, der har været i centrum (Møller Jensen & Larsen 1992).

Både før og især efter ligelønnens formelle indførelse har arbejdsgiverne på samme vis brugt kønstereotyperne taktisk til at opdele arbejdet i mande- og kvindearbejde med det formål at legitimere den kønspecifikke lønforskel (Fürst 1989).

I de senere år har lighedsideologien overhalet særartsideologien som dominerende norm både på arbejdspladser og i fagbevægelsen. Men nissen, den mandlige norm, er flyttet med. Og hvadenten kvinder behandles som mænd eller som ikke-mænd er den kvindediskriminerende effekt den samme, idet der stadig ikke tages hensyn til forskellen på kvindeliv og mandeliv, eller til at kvinder indbyrdes er forskellige (Fürst 1985, Lindgren 1985, Baude m.fl. 1987).

Der er således ikke tvivl om, at kønsideologien, både i dens ligheds- og i dens særartsbaserede udgave, ofte er blevet anvendt som taktisk middel i en faglig interessekamp. Men det betyder selvfølgelig ikke, at enhver overensstemmelse mellem kønsideologiske ytringer og materielle interesser umiddelbart kan stemples som ren og skær taktik. Overensstemmelsen viser snarere, at de materielle forhold er en væsentlig faktor i den totale sociale kontekst, inden for hvilken individer og grupper opbygger deres kønsidentitet og kønsideologi.

Det er kun lykkedes mig at finde enkelte eksempler, hvor aktørernes manifesterede kønsideologi i hvert fald ikke umiddelbart er i overensstemmelse med de forventede materielle interesser. Først en pointe fra min egen undersøgelse af affeminisering og kønsideologi i den københavnske kommuneskole i mellemkrigstiden (Kold 1992). Her viste det sig, at den hovedansvarlige for affeminiseringen af lærerkorpsset var skoledirektør Thorkild Jensen, der gennem en bevidst kønspolitisk ansættelsespraksis favoriserede de mandlige lærere – og det *på trods af* lærerindernes lavere løn, der forventeligt burde have vejet tungere i den kriseramte kommunale økonomi. Der var ingen afgørende forskelle på lærernes og lærerindernes faglige kvalifikationer, men skoledirektøren fandt, at lærerinderne havde fået for stor indflydelse i drengeklasse og ønskede derfor deres andel reduceret, så de kun underviste i pigeklasse. Udover dette særartsideologiske syn på skolens kønsarbejdsdeling, opfattede Thorkild Jensen også generelt lærerinderne som en andenklasses arbejdskraft. Han henviste f.eks. til deres svage fysik og ringe disciplinære evner. Grund-

læggende stod han for den komplementære tankegang, at gifte kvinder burde blive i hjemmet – en holdning han ikke var ene om i 1930'erne. Ud fra disse særartsideologiske begrundelser søgte han først at få lærerindernes timetal reduceret og siden – da der ikke var politisk opbakning hertil – i det skjulte at ansætte dyre lærere frem for billige lærerinder. Der er således ikke tvivl om, at skoledirektør Thorkild Jensens kønsideologi gjorde ham til en dårlig forvalter af sin kasse i det kommunale budget.

Et lignende uøkonomisk udslag af 1930'ernes ideologiske hetz mod gifte lønarbejdende kvinder har jeg fundet i det engelske skolevæsen. Alison Oram (1987) påpeger her, hvordan undervisningsministeriet i 1920'erne opfordrede kommunerne til at erstatte de dyre mandlige lærere med billige småbørnslærerinder, mens de i 1930'erne var mere lyd-høre over for de mandlige læreres krav om en generel affeminisering. Oram tolker ministeriets skift som, at kønsideologiske overvejelser nu var blevet vigtigere end økonomiske besparelser.

Endelig peger en stor del af den nyere forskning på, hvordan kønsideologiske fordomme i dag forhindrer arbejdsgiverne i en økonomisk rationel anvendelse af arbejdskraften (Reskin & Hartmann 1986, Baude m.fl. 1987, Bradley 1989, Reskin & Roos 1990, Baude 1992). Ved kun at fokusere på kvinders kønsstereotype kvalifikationer, herunder viljen til at gå for en lavere løn, går arbejdsgiveren glip af alle de »ikke-kvindelige« erfaringer, kompetencer og ressourcer, som den enkelte kvinde måtte være i besiddelse af, hvorved den samlede produktivitet og profit formindskes. Fürst (1989) viser, hvordan den irrationelle tendens er blevet mere udpræget efter ligelønnens indførelse, idet arbejdslederne selv opfatter deres kønspolitiske ansættelsespraksis og den fortsatte kønsarbejdsdeling som en lønsom omgåelse af ligelønnen. Problemstillingen om forholdet mellem kønsarbejdsdeling og økonomisk rationalitet er dermed et godt eksempel på det komplekse samspil mellem kønsideologisk taktik, mentalitet og materielle interesser.

Afslutning

Den tidligere kvinde- og arbejdsmarkedsforsknings unuancerede syn på forholdet mellem kønsideologi og kønsarbejdsdeling er i dag afløst af den nyere kønsvidenskabelige arbejdsmarkedsforsknings forståelse for forholdets komplicerede og mangfoldige karakter. Fra at betyde alt eller intet er kønsideologien i dag en faktor, der indgår i samspil med mange

andre forklaringer på, hvorfor arbejdsmarkedet stadig er kønsopdelt, og hvorfor kvinders arbejde stadig vurderes lavere end mænds arbejde.

En yderligere nuancering af forklaringerne kunne formodentligt opnås, hvis den samfundsfaglige arbejdsmarkedsforskning i højere grad udnyttede indsigten fra kvindehistoriens undersøgelser af forholdet mellem kønsideologiens indhold og funktion i kvindebevægelsens historiske kampe. Selvom særart-lighedsdikotomien ikke er et tilstrækkeligt udviklet begrebsapparat til at forstå alle nutidens kønsideologiske positioner, er begrebsparret, efter min mening, velegnet til at indkredse mange af de barrierer, der stadig blokerer for kvinders muligheder på arbejdsmarkedet.

Når kønsideologien har fået en central rolle i dagens ligestillingsdebat, skyldes det formodentlig især, at man blandt politikere, på virksomheder, i fagforeninger, skoler og i andre offentlige institutioner står uforstående over for, at den formelle ligestilling endnu ikke er blevet fulgt op af den reelle ligestilling. Som den mest nærliggende faktor konstaterer man så, at *holdningerne* er årsagen: Når folk stadig lever med en særartsideologi anno 1960, kan man heller ikke forvente, at lighedsidealene, der er den kønsideologiske base for ligestillingspolitikken, skal slå igennem fra den ene dag til den anden. Løsningen er altså holdningsbearbejdning – men af hvem? hvor? og hvordan? Trods mange senere indhøstede erfaringer med ligestillingsinitiativer er man med disse spørgsmål tilbage i 1960'ernes kønsrolledebat.

Her er det, at den nyere forskning i årsager og mekanismer bag arbejdsmarkedets kønsopdeling og den manglende ligestilling kan bringe os videre:

For det første ved at understrege, at en sådan holdningspåvirkning ikke kun skal finde sted i børneinstitutioner, skoler, gennem medier o.lign., men også på selve arbejdspladsen og på arbejdsmarkedet, bl.a. ved at den samlede fagbevægelse gør en aktiv indsats for at virkeliggøre de mange smukke hensigtserklæringer på området.

For det andet gennem forståelsen af, at kønsideologiske holdninger ikke blot er en reminisens fra tidligere tiders kønsarbejdsdeling, men også et produkt af nutidige forhold. Det stadige samspil mellem den sociale og kulturelle kontekst, herunder kønsarbejdsdelingen, og de kønsideologiske holdninger, betyder, at moralske påbud ikke er nok. Kun ved at ændre kønsarbejdsdelingens eksistensbetingelser opnås varige og tilbundsgående ændringer i befolkningens kønsideologi og -mentalitet. Ændret praksis skaber ændrede holdninger og omvendt.

For det tredje ved at inddrage magt- og konfliktperspektivet i problemstillingen. Kønsstemplingen af arbejdet er til stadighed til forhandling, men det er aktørernes placering i magtstrukturen, der i sidste instans bestemmer de herskende opfattelser af kvindelighed og mandlighed. Vejen til reel ligestilling og nedbrudte kønsstereotyper går derfor først og fremmest over en opløsning af eksisterende magtforhold og hierarkiske strukturer.

Og endelig for det fjerde ved at pege på, at det kønsideologiske valg i dag ikke står mellem lighed og særart. Lighedsideal er ikke i sig selv ligestillingsfremmende. Med de eksisterende kønsmagtforhold og kvinders og mænds forskellige livsbetingelser bliver det alt for let en lighed og en ligestilling på mandens betingelser, og så kommer kvinden til kort. Målet er reelt lige muligheder for alle – kvinder og mænd, tykke og smalle – ikke at vi bliver ens, men at vi lader mangfoldigheden blomstre.

Noter

1. Nedenstående forskningsgennemgang bygger på tilsvarende gennemgange af en eller flere forskningstendenser hos Rosenbeck & Vammen 1980, Borchorst 1984, Lindgren 1985, Fürst 1985, Hagemann 1986 og 1988, Reskin & Hartmann 1986, Göransson 1988, Jensen, Hagen & Reddy 1988, Wikander 1988, Walby 1988 og 1990, Bradley 1989, Dahlerup 1989, Hirdman 1990, Bacchi 1990 og 1991, Ravn 1990, Baude 1992, Holter 1992.
2. Karen Sjørup (1990) fastslår, at benævnelsen »kønsblindhed« ikke gælder for marxismens teoretiske fædre, men kun for deres efterkommere. Både Marx og Engels behandlede i flere sammenhænge kønsspørgsmålet, men deres opfattelse af kvindeundertrykkelsen som et biprodukt af klasseundertrykkelsen, samt de marxistiske begrebers høje abstraktionsniveau, har været medvirkende til at give området en lav prioritering i den efterfølgende marxistiske forskning.
3. Samme værker som i note 1), samt Banke & Ipsen 1985, Cockburn 1986 og 1988, Florin 1987, Baude m.fl. 1987, Melby 1989, Mærkedahl 1989, Peitchinis 1989, Rostgaard 1989, Reskin & Roos 1990.
4. Dette gælder for lærerfaget (Florin 1987, Kold 1992), porcelænsarbejde (Wikander 1988) og tekstil- og telearbejde (Hagemann 1988).
5. I følge Rosenbeck (1992) stod den særartsideologiske kvindelighedsopfattelse helt frem til 1960 i modsætning til den udearbejdende kvinde. Derefter blev idealet gradvist den udearbejdende mor.
6. Hos Bacchi (1990, 1991) og Rosenbeck (1992) findes en nærmere uddybning af de forskellige synspunkter i særarts-lighedsdebatten.

Litteratur

- Acker, Joan m.fl. (red.): »Kvinnors och mäns liv och arbete«, Stockholm 1992
Bacchi, Carol Lee: »Same difference. Feminism and sexual difference«, St. Leonards, Australien 1990

- Bacchi, Carol Lee: »Feminism in Context: The Equality/Difference Debates«, Cekvina arbejdsnotat 16, Århus 1991
- Banke, Palle & Sanne Ipsen: »Kvinder i ikke-faglært mandearbejde«, Teknologisk Institut 1985
- Baude, Annika m.fl.: »Kvinnoarbetaisliv. Visioner och forskning for et bättre arbetsliv«, Stockholm 1987
- Baude, Annika: »Kvinnans plats på jobbet«, Stockholm 1992
- Borchorst, Anette: »Arbejdsmarkedets kønsopdeling. Patriarkalsk dominans eller kvinders valg?«, Serie om kvindeforskning 15, Ålborg 1984
- Bradley, Harriet: »Men's Work, Women's Work. A Sociological History of the Sexual Division of Labour in Employment«, Oxford 1989
- Cockburn, Cynthia: »The Materiel of Male Power« (1981), i *Feminist Review* (ed.): »Waged Work – a Reader«, London 1986, s. 93-113
- Cockburn, Cynthia: »Gendering of Jobs: Workplace Relations and Reproduction of Sex Segregation«, i Sylvia Walby (ed.) 1988, s. 29-41
- Dahlerup, Drude (red.): »Køn sorterer«, København 1989.
- Dahlerup, Drude: »Kan arbejdsmarkedets kønsopdeling brydes?« i Dahlerup (red.), København 1989, s. 9-41
- Florin, Christina: »Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolens lärokrår 1860-1906«, Umeå 1987
- Frederiksen, Inge & Hilda Rømer (red.): »Kvinder, mentalitet, arbejde. Kvindehistorisk forskning i Norden«, Århus 1986
- Fürst, Gunilla: »Reträten från mansjobben. En studie av industriarbetande kvinnor och arbetsdelningen mellan könen på en intern arbetsmarknad«, Göteborg 1985
- Fürst, Gunilla: »Konkurrens, kvalifikation och könssegrering. Arbejdskraftefterfrågan i fokus«, i Dahlerup (red.) 1989, s. 45-56
- Göransson, Anita: »Från familj til fabrik. Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1930-1877«, Lund 1988
- Hagemann, Gro: »Kapitalisme, lønsarbeid og kjønsarbeidsdeling«, i Inge Frederiksen & Hilda Rømer (red.) 1986, s. 50-63
- Hagemann, Gro: »Lavtlønsyrker blir til. Kvinnearbeid og kjønnsskiller i søm og telekommunikation, 1870-1940«, Oslo 1988
- Hansen, Anette Eklund: »Kvindearbejde og kampen for ligeløn«, i *Arbejderhistorie* 40, SFAH 1993, s. 2-14
- Hernes, Helga: »Staten – Kvinner ingen adgang?«, Oslo 1982
- Hirdman, Yvonne: »Sårart – likhet: Kvinnorörelsens Scylla och Karydis?«, i Frederiksen & Rømer (red.) 1986, s. 27-40
- Hirdman, Yvonne: »Genussystemet«, i »Demokrati och Makt i Sverige«, Göteborg 1990, s. 73-116
- Holter, Harriet: »Berättelser om kvinnor, män, samhälle: Kvinnoforskning under trettio år«, i Acker m.fl. (red.) 1992, s. 55-104
- Humeniuk, Jenny & Aase Mygind Madsen: »Jerntæppe og glasloft? Om horisontal kønsopdeling i jern- og metalindustrien og vertikal kønsopdeling i banker og sparekasser«, i Dahlerup (red.) 1989, s. 115-126
- Jensen, Elisabeth Møller & Jytte Larsen: »Løn efter køn. Ligeløn i 100 år«, Notat til FIU-undervisere, Kbh. 1992

- Jensen, Jane, Elisabeth Hagen & Ceallaigh Reddy (red.): »Feminization of the Labour Force. Paradoxes and Promises«, Cambridge 1988
- Jensen, Lisbeth: »Hvad har køn og arbejde med hinanden at gøre?«, i *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* nr.22, SFAH 1992, s. 215-224
- Kold, Vibeke: »«... under samme Betingelser lige Adgang ...?» Kønsideologi og affeminisering i den københavnske kommuneskole 1930-1943«, i *Den jyske Historiker* nr.58/59, Århus 1992, s. 119-134
- Liedman, Sven-Eric: »Motsatsernes spel« I-II, Lund 1977
- Liljeström, Rita: »Går det att forene likhet och särart?«, i *Rapport från Kvinnouniversitet*, Lund 1983, s. 128-136
- Lindgren, Gerd: »Kamrater, kollegor och kvinnor. En studie av könssegregeringsprocessen i två mandsdominerade organisationer«, Umeå 1985
- Löfgren, Orvar: »Mentalitetshistoria och kulturanalys«, i *Häftan för Kritiska Studier* 2/1984, s. 14-21
- Marcussen, Randi: »Socialdemokratiets kvindeopfattelse og -politik fra 1960-73«, i *Den jyske Historiker* nr. 18, Århus 1980, s. 13-168
- Melby, Kari: »Lærerinesak – kvinnesak og kvindelighet«, i »Materialisten« 1-2/1985, s. 33-44
- Melby, Kari: »Kvinneideologisk mangfold. Kvinnehistoria i teoretisk perspektiv«, *Konferencerapport från det tredje nordiska kvinnohistoriker mötet 1989*
- Mærkedahl, Inge: »Når manden er normen«, *Socialforskningsinstituttet* 1989:10
- Nielsen, Hanne Rimmen: »Kvindekultur og lærerindekultur. Er kvindekulturen en afhængig kultur?«, *Arbejdsnotat* nr. 6, Cevkina, Århus 1988
- Olsen, Anne: »Kvindeligt Arbejderforbund – mellem kvindekrav og partikrav«, i *Kvindfolk II*, 1987, s. 228-242
- Oram, Alison: »Inequalities in the Teaching Profession: the Effect on Teachers and Pupils, 1910-1939, i Felicity Hunt (Ed.): »Lessons for Life – The Schooling of Girls and Women 1850-1950«, Oxford 1987
- Peitchinis, Stephen G.: »Women at Work. Discrimination and Response«, Toronto 1989
- Posing, Birgitte: »Viljens styrke. Natalie Zahle. En biografi«, København 1992
- Ravn, Anna-Birte: »Kønsarbejdsdeling – et historisk perspektiv«, i *Serie om Kvindeforskning* nr. 27, Ålborg 1989, s. 157-173
- Ravn, Anna-Birte: »Kvinder og køn i arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie«, i Niels Ole Højstrup Jensen m.fl. (red.): »Fremad – ad nye veje. Bidrag til diskussionen om arbejderhistorien i 1990'erne«, SFAH 1990, s. 121-138
- Reskin, Barbara F. & Heidi I. Hartmann (Ed.): »Women's Work, Men's Work. Sex Segregation on the Job«, Washington D.C. 1986
- Reskin, Barbara F. & Patricia A. Roos: »Job Queues, Gender Queues. Explaining Women's Inroads into Male Occupations«, Philadelphia 1990
- Rosenbeck, Bente & Tine Vammen: »Arbejderkvinder bliver synlige« i Gerd Callesen m.fl. (red.): »Fremad og aldrig glemme. Ti års forskning i arbejderbevægelsens historie – status og perspektiver«, SFAH 1980, s. 225-249
- Rosenbeck, Bente: »Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980«, København 1987
- Rosenbeck, Bente: »Kroppens politik. Om køn, kultur og videnskab«, København 1992
- Rostgård, Marianne: »Teknologihistorie – set ud fra et køns- og kvindeperspektiv«, i *Serie om kvindeforskning* nr. 27, Ålborg 1989, s. 175-194

- Scott, Joan F.: »Deconstructing Equality – versus – Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism«, i *Feminist Studies* vol 14 1/1988, s. 33-50
- Sjørup, Karen: »Kønnet i sociologien«, i Peter Gundelach m.fl. (red.): »Sociologi under forandring«, Kbh. 1990, s. 353-383
- Søndergaard, Dorte Marie: »Køn på universitetet. Kvalificering i et maskulint handlerum«, i Anne Maj Nielsen m.fl. (red.): »Køn i forandring. Ny forskning om køn, socialisering og identitet«, København 1993
- Walby, Sylvia (ed.): »Gender Segregation at Work«, Oxford 1988
- Walby, Sylvia: »Theorizing Patriarchy«, Oxford 1990
- Wikander, Ulla: »Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880-1980«, Lund 1988
- Wikander, Ulla: Genusarbetsdelning: Könnssegregering i arbetslivet under hundra år. Falet Gustavsberg«, i Dahlerup, Drude (red.): »Køn sorterer«, København 1989, s. 163-177

Et magert udkomme

Introduktion*

Sonya O. Rose

Denne bog handler om den centrale rolle køn spillede i den omfattende reorganisering af tilværelsen som fulgte den industrielle kapitalismes revolutionering af økonomi, politik, samfund og kultur i England i 1800-tallet. Bogen fokuserer primært på betydningen af køn for klasserelationernes udvikling i den anden halvdel af det 19. århundrede.

England udgjorde den industrielle revolutions fortrop, det var i det 19. århundredes England den industrielle kapitalisme for første gang stod i fuldt flor. I den periode spirede og voksede frø som var blevet sået i tidligere perioder. For nogle blev høsten rig, andre fik kun bitre frugter. Fabrikken erstattede hjem og værksted som arbejdsplads for de mange og ændrede landskaberne fra de flade Midlands til de forrevne bjergsider i Lancashire i nord. Byerne svulmede for at kunne huse de mange mennesker som strømmede til fra landområderne, da nye måder at fremstille kendte varer på afløste de gamle og der samtidig blev igangsat produktion af nye varer, ofte til fjerne markeder på den anden side af oceanerne.

Relationerne mellem og i blandt de mænd og kvinder som skabte den første industrielle nation i verden ændredes med industrisamfundets fremvækst. Arbejdere og håndværkere som kæmpede for at sikre sig et udkomme, fandt mulighederne begrænset af de nye ansættelsesformer, indbyrdes konkurrence om de få jobs, ændret lovgivning og ændrede holdninger til forpligtigelser overfor ansatte. De blev tvunget til at forsøge sig med nye måder at overleve på, som ændrede de gamle vaner. Kønsforskelle udgjorde en central faktor i transformeringen af den sociale praksis og fremvæksten af nye måder at leve på.

* Vi bringer her en oversættelse af introduktionskapitlet til Sonya O. Rose's bog »Limited Livelihoods. Gender and Class in Nineteenth-Century England«, med venlig tilladelse fra Sonya O. Rose og forlaget Routledge.

Industrialiseringens omvæltende indflydelse på folks tilværelse, og den ulige fordeling af omkostninger og fordele ved den industrielle omformning af samfundet, har spillet en central rolle i den historiske såvel som for den sociologiske videnskab. De nybrud og sprækker som opstod i den sociale orden og de samfundsmæssige konsekvenser heraf førte til den klassiske sociologis opståen. Karl Marx, Emile Durkheim og Max Weber fremviste et socialt landskab under ændring af klassekonflikter og industrialisering. Mange historikere og sociologer er siden fulgt i deres fodspor og har fokuseret på en række af de emner som også er emner for denne bog: Klasse, familierelationer og arbejderbevægelsens politik. Der er dog hidtil ingen der har placeret køn i centrum for den samfundsmæssige organisation og ændring af samfundet.

E. P. Thompsons historiske og teoretiske indsigt har beriget vores forståelse af arbejderklassens dannelse i den første halvdel af det 19. århundrede¹ Thompsons analyse af arbejderklassens kultur og politiske aktiviteter ansporede til nytænkning af klassebegrebet². Thompson fortalte historien om hvordan arbejdere og håndværkere brugte deres kulturelle ressourcer til at skabe en klassebaseret politisk respons på de økonomiske ændringer som havde ødelagt arbejderes og småhåndværkeres levebrød eller gjort deres fremtidige levevej usikker. Fra en helt anden tilgangsvinkel havde Neil Smelser's sociologiske studier tidligere ansporet en hel generation af forskere til at analysere relationerne mellem ændrede familiestrukturer og industrialiseringsprocessen³. Skønt Smelser's analyser er blevet kritiseret for at reducere en kompleks historisk udvikling til abstrakte strukturelle årsager, så har det materiale han gravede frem beriget vores forståelse af den industrielle revolution. Han iagttog eksempelvis at der er en forbindelse mellem de radikale ændringer af familiens liv og politisk aktionisme, et tema som siden er blevet taget op af kvindeforskere⁴. Undersøgelser af Eric Hobsbawm og senere af Patrick Joyce har føjet nye facetter til vores viden om den sidste halvdel af det 19. århundrede. Deres arbejder har sat gang i studier af splittelse indenfor arbejderklassen, kapitalisternes strategier og nedtoningen af den politiske protest i anden halvdel af det 19. århundrede⁵. Med forskellige metodiske tilgange har en række meget forskellige analyser hver på deres måde bidraget til at øge forståelsen af den fremvoksende kapitalisme. Der er blevet peget på kulturens betydning for formationen af de forskellige klasser i samfundet, sammenhænge mellem radikale ændringer i familiens liv og politisk aktivitet, og betydningen af forskelle indenfor arbejderklassen og kapitalisternes strategier for klassesolidaritetsens betin-

gelse. Alle disse analyser lider dog af den skævhed, at de ikke har inddraget kvinders aktiviteter i deres analyser samtidigt, med at de ikke har haft øje for den betydning kønnet har haft for mænds erfaringer og handlinger.

Min bog bygger videre på to årtiers intense studier af kvinder og arbejde, studier som har udfordret den kønsblindhed som er indbygget i den traditionelle sociologi og historieskrivningen om denne skelsættende periode⁶. Kvindeforskningen startede med at vise, at kvinder faktisk havde deltaget i det økonomiske liv. Dette arbejde blev påbegyndt med Sally Alexanders og Alice Kessler-Harris' omhyggelige kildestudier, af henholdsvis britiske og amerikanske forhold, som belyste omfanget af kvinders lønarbejde⁷. Samtidig genopdagede kvindeforskere en tidligere forskningstradition indenfor feltet⁸. Ved at gøre brug af dette materiale kunne kvindeforskerne påvise at kvinders bidrag til familiens forsørgelse skiftede med kapitalismens udvikling, arbejdspladsernes lokalisering og familiens situation i øvrigt⁹.

En anden del af kvindeforskningen har ligeledes haft betydning for reformuleringen af vores ideer om industrialiseringsprocessen. Ved ikke at lade sig nøje med at konstatere at mænd og kvinder havde forskellige former for ansvar for familien, har historikere og sociologer været med til at afdække kønsarbejdsdelingens omfang og sejlivethed¹⁰. De konkrete arbejdsfunktioner har ændret sig over tid, men det ser ud til at der på trods heraf er to konstanter i kønsarbejdsdelingen: Både jobs og arbejdspladser har været kønsmærkede og kun i undtagelsestilfælde har mænd været underordnet kvinder. Skønt eksistensen af en kønsarbejdsdeling er blevet påvist igen og igen er de eksisterende forklaringer af fænomenets overlevelsessevne stadig vage og utilstrækkelige.

På det seneste har forskerne vendt deres interesse mod konstruktionen af mandlighed og har her især interesseret sig for den rolle familien, arbejdet og lokalsamfundet spiller¹¹. Så længe forskningen generelt fokuserede på kvinder eller forskellen mellem mænds og kvinders arbejde tilføjedes stadig nye facetter til vores forståelse af industrialiseringsprocessen, uden at medføre et radikalt brud med tidligere forståelser af de økonomiske og sociale transformationsprocesser. Den seneste tids interesse for mænd som kønsvæsener og for arbejdets betydning for kønsidentitetens dannelse har været med til at underminere kønsneutraliteten i historieskrivningen om den industrielle transformation og arbejderklassens konstituering.

Kvindeforskningen har alt i alt afsløret at forskningen i arbejderklas-

sens historie ikke har været omfattende og dybtgående nok. Der er dog stadig mange sociologer og historikere, der endnu ikke er overbevist om, at køn er centralt for forståelsen af økonomiske relationer. Det er ikke udelukkende manglende viden om kvinders arbejde som har forhindret forskere i at se kønnets betydning¹². Kønsrelationernes betydning er ikke kun blevet affærdiget på grund af mangelen på mønster i hvad der er/ var kvindearbejde og mandearbejde men også fordi der ikke eksisterede en kønsteori¹³. Faktum er, at der ikke har kunnet etableres konsensus om køn som analytisk kategori. Uden en teori har forskellene på mænds og kvinders erfaringer og de to køns samfundsmæssige placering kunnet forklares med hevisninger til »biologien« eller »økonomien«. Uden en forklaring af hvordan køn fungerer eller en definition på køn, faldt forskerne tilbage på andre forklaringer af de samfundsmæssige forskelle mellem mænd og kvinder, de blev af mangelen på teori ledt til at finde andre forklaringer end køn. Af mangel på en teori om kønnets tilblivelse og funktion kunne arbejderklassehistorien eksistere videre uden at inddrage kvindeforskningens resultater. Endskønt det ikke har skortet på analyser af hvordan køn har influeret klasserelationer eller hvordan klasse har influeret kønsrelationer, er det forblevet uklart hvordan denne gensidige påvirkning har fundet sted. Senere i dette kapitel skal jeg forklare, hvordan en forståelse af køn som kulturel eller symbolsk kategori kan forklare, hvorfor køn er en central social kategori. Jeg analyserer hvordan arbejdet blev organiseret i en række industrier, fra metalindustri over konfektur- til kniplingsindustrien og andre dele af tekstilindustrien, hvor jeg analyserer relationerne mellem kapital og arbejde og relationer mellem mænd og kvinder gennem anvendelse af en kulturel tilgangsvinkel. Herigennem demonstreres hvordan køn var med til at konstituere såvel en økonomisk praksis som bestemte klasserelationer.

I kniplingsindustrien adskilte mænds og kvinders arbejde sig markant fra hinanden, de arbejdede som oftest også på forskellige steder. De voksne mænd som arbejdede på kniplingsfabrikker var relativt højtlønnede, mens de kvinder som arbejdede med at færdiggøre produkterne i hjemmet næsten intet tjente. I modsætning hertil var vævning på maskinvæve i bomuldsindustrien både mande- og kvindearbejde. Kvinder og mænd arbejdede ofte side om side, udførte samme arbejde og blev stort set lønnet ens. Men disse kvinders og mænds erfaringer med arbejdspladsen og arbejderbevægelsen var alligevel ikke ens. I tekstilindustrien som helhed forsøgte arbejdsgiverne ofte at ansætte kvinder i stedet for mænd, fordi kvinder skulle have mindre i løn. Som jeg siden skal vise, påvirkede køn

klasserelationerne i disse industrier på ganske bestemte måder på trods af forskelle mellem industrierne.

Trikotageindustrien – et puslespil af kønsrelationer

Trikotage fremstilledes i byer og landsbyer i hele det østlige Midtengland, især i Nottinghamshire og Leicestershire¹⁴. Produktionen af strikkede varer (ofte blot kaldet strømpeindustrien) blev oprindeligt organiseret som forlagt arbejde. Denne industri var hjemmehørende i det østlige Midtengland fra midten af 1700-tallet. Strikkede varer, strømper og handsker, blev strikket på hånddreve maskiner af strømpevævere eller maskinstrikkere, af håndværkere som arbejdede for købmænd, enten i deres eget hjem eller på små værksteder. Denne produktion blev først sent industrialiseret. De første fabrikker som anvendte dampdrevne maskiner blev grundlagt i starten af 1850erne, men forlagssystemet viste sig modstandsdygtigt, og et stort antal strømpevævere fortsatte med at producere på hånddrevne maskiner indtil 1880erne, hvor forlagssystemet oplevede en voldsom tilbagegang.

Koner og børn bidrog i det 19. århundrede til husstandens samlede indkomst ved at sømme strømper og sy handsker. Dette arbejde blev kaldt »kvindearbejde«. Mange af de kvinder som arbejdede i trikotageindustrien arbejdede altså med at færdiggøre varerne ved hjælp af nål og tråd. Men der var også et vist antal kvinder som arbejdede med maskinstrikning på samme måde som mændene. Fra omkring 1812 befandt trikotageindustrien sig i en lang nærmest ubrudt depression. Med de faldende stykpriser måtte mænd, koner og børn alle arbejde ved strømpevævene for at tjene til livets ophold. Mændene var ansvarlige for produktionen overfor kapitalisterne, de kvinder og børn som strikkede, arbejdede under opsyn af husfaderen som modtog betalingen for familiens samlede arbejde.

Arbejdskraften på de første fabrikker havde omtrent samme sammensætning som under forlagssystemet. Hovedparten af kvinderne i strømpeindustrien arbejdede med at færdiggøre varerne eller med forarbejderne hertil, men nogle kvinder blev også ansat til at passe de dampdrevne strikkemaskiner. Den ændrede produktionsorganisering medførte dog en væsentlig ændring i produktionsrelationerne for de kvinder som arbejdede ved strikkemaskinerne: De fik nu selv udbetalt lønnen for deres arbejde og var ikke længere afhængige af mand eller fader for at have arbejde.

Der var tale om en radikal forandring. Kvinder og mænd blev nu ansat på samme vilkår og betjente de samme maskiner, og der opstod konflikter, fordi mænd og kvinder nu konkurrerede om de samme jobs. Kvinder blev fra starten lønnet ringere end mændene for at udføre det samme arbejde. Med udviklingen af en industriel kapitalisme og opkomsten af virksomheder hvor mænd og kvinder ansattes som individer, forsøgte arbejdsgiverne ofte at ansætte kvinder istedet for mænd for at nedbringe lønomkostningerne. Kvinderne fortrængte tendentielt mændene indenfor trikotageindustrien. Det er derfor ikke overraskende at fagforeningen, som alene organiserede mænd, fra 1860erne og århundredet ud var optaget af dette problem. Så tidligt som 1861 forsøgte nogle arbejdsgivere at erstatte mænd med kvinder, mens mændene kæmpede for at bevare deres arbejde. I et tilfælde blev politiet tilkaldt, da en gruppe mænd samlede sig udenfor Mr. James' fabrik i Nottingham. Mændene var blevet fyret og erstattet af kvinder. En journalist rapporterede, at kvinderne kunne »udføre arbejdet ved den selvbevægelige væv ligeså effektivt som mænd. Kvindernes løn er, selvfølgelig, meget lavere end den der gives til mænd«¹⁵.

Tekstilindustrien var ikke noget særtilfælde. I mange industrier, fra tekstil- til metalindustrien, opstod der konkurrence mellem mænd og kvinder. Arbejdsgiverne brugte kvinderne som løntrykkere. Nogen gange erstattede kvinder simpelthen mandlige arbejdere, kvinder lavede her præcis det samme, men fik kun en tredjedel eller det halve i løn. Andre gange ændrede arbejdsgiverne maskinerne, så arbejdet krævede mindre faglig kunnen, eller de indkøbte nye maskiner som blev markedsført som »kvindemaskiner« og hyrede kvinder til at betjene dem, til en lavere løn end mændene havde fået.

Når arbejdsgiverne i denne periode ansatte kvinder i en industri hvor der før havde arbejdet mænd, var mændenes arbejde og deres lønniveau truet. Kampen mellem mænd og kvinder om arbejdet resulterede i åbne konflikter og fjendskab, på linje med konflikterne mellem arbejdere og arbejdsgivere. Mænd strejkede gentagne gange eller startede andre aktioner, for at sikre sig at deres arbejde forblev »mandearbejde«. Så snart mænd fandt en måde at bevare eller skabe kønsmærkede jobs, lykkedes det at holde truslen om at kvinder kunne overtage arbejdet fra livet. I det lange løb var denne taktik dog sjældent tilstrækkelig til at sikre bevarelse af lønniveauet indenfor faget. Kapitalisterne viste sig udholdende når det gjaldt om at finde udveje for at mindske produktionsomkostningerne og sikre en større profit.

Det var mindre almindeligt at arbejdsgiverne lod mænd overtage kvinders arbejde. De fleste eksempler herpå stammer fra det 19. århundredes bomuldsvæverier. Som regel var det sådan, at mænd der arbejdede i et fag domineret af kvinder fik en ringere løn end andre mænd. Under sådanne forhold var mændenes eneste mulighed for at beholde arbejdet at kræve ens løn for mænd og kvinder og på den måde fjerne grundlaget for konkurrencen om arbejdet.

En række vigtige spørgsmål springer ud af denne korte gennemgang af kønsrelationer og industriel transformation i dele af tekstilindustrien. For det første, hvorfor varetog kvinder og mænd som hovedregel forskellige arbejdsfunktioner? Hvorfor var kønsarbejdsdelingen – tendensen til at kvinder og mænd havde forskellige jobs, arbejdede ved forskellige typer af maskiner og arbejdede indenfor forskellige produktionsorganiseringer – så sejglivet? Hvordan influerede forestillinger om kønsforskelle arbejdsgivernes ansættelsespraksis, måden at fordele arbejdet på og måden at indrette arbejdspladserne på? Hvilken indflydelse havde den familiære status på mænds og kvinders arbejdsmønstre, havde det nogen betydning, om man var kone, mor eller søn, for arbejdsfunktioner og ansættelsesformer? Da arbejdsgiverne søgte at erstatte mænd med kvinder, hvorfor reagerede mændene så ved at kæmpe mod kvinderne, og hvorfor valgte de udelukkelse af kvinderne, fra arbejdspladserne og fagforeningerne, som hovedtaktik? Hvad var det der hindrede kvinder og mænd i at stå sammen overfor arbejdsgiverne, og deres stadige forsøg på at mindske produktionsomkostningerne, og solidarisk kæmpe for bedre levevilkår? Hvis lønforskellen var blevet udjævnet og årsagen til konkurrencen hermed elimineret, ville mænd og kvinder så sammen have kunnet bygge organisationer baseret på mænds og kvinders ligeværd?

Køn og kulturanalyse

Gennem en analyse af kulturen eller symbolerne vil jeg vise hvordan økonomiske relationer delvis var (og er) konstitueret gennem kønnet. Jeg vil analysere en bred vifte af kilder, skriftlige såvel som mundtlige, ritualer såvel som anden praksis der var med til at strukturere karriere-mønstre og kønsarbejdsdelingen på fabrikkerne, for herigennem at vise hvilke forestillinger der eksisterede om mandligt og kvindeligt, og hvordan de involverede parter selv tolkede de begivenheder, de var en del af.

Denne tilgangsvinkel er nyttig af flere grunde. For det første kastes der lys over de dele af den sociale væren som almindeligvis aldrig beskri-

ves eksplicit, netop fordi der var tale om selvfølgelige praksisser. I modsætning til sociologien og antropologien, som studerer levende mennesker, har historikerne dårligere vilkår for at analysere det selvfølgelige. Folk i samtiden har kun efterladt bemærkninger herom i det øjeblik selvfølgelighederne ikke længere var selvfølgelige, d.v.s. når en dagligdags praksis allerede var under forandring eller ikke længere kunne tages for givet. Opfattelsen af kønsforskelle, og den indflydelse denne opfattelse udøvede på folks handlinger, hører til det selvfølgelige. Disse opfattelser udgjorde en del af »hvad enhver ved«. Forskellene syntes at være »naturlige«¹⁶. Konstitueringen af kønsforskelle i fortiden, og deres indflydelse på folks handlinger, kan bl.a. analyseres ved at se på sprogbrug, ritualer og andre former for social praksis. For det andet har et utal af samfundsteoretikere argumenteret for, at handlinger udspringer af folks tolkninger af den givne situation, de står i¹⁷ Hvis disse teoretikere har ret, så må det være historikernes opgave at grave disse tolkninger frem. Kulturanalyse er en virkningsfuld metode til at genskabe folks tolkninger af disse begivenheder.

En tredje grund til at vælge kulturanalysen som metode er, at folk skaber sammenhæng og mening i deres oplevelser gennem offentlige personers tolkninger af begivenheder eller alment tilgængelige teksters tolkninger af begivenhederne. Disse offentlige tolkninger vil jeg i det følgende under et benævne **kulturprodukter**. Kulturprodukter består af symbolske tolkninger som allerede deles af mange. Kulturprodukternes rolle er at mediere mellem det kendte og alment accepterede og det nye¹⁸. Der er tale om retoriske manifestationer, der har som formål at overbevise¹⁹. Kulturprodukter inkluderer ritualer, eksempelvis demonstrationer og gadeoptog, såvel som taler, avisartikler, læserbreve, pamfletter, videnskabelige udredninger, fotografier, tegninger og karikaturtegninger²⁰ Gader, pladser, forsamlingshuse, parlamentet og medierne udgør tilsammen den arena, hvor den politiske kamp om meningsdannelsen foregår. Både det der bliver sagt, og måden det siges på, er en vigtig del af den politiske proces. Disse kulturprodukter spiller derfor en central rolle i denne bog. Kulturprodukter tilbyder deres publikum en fortolkning af begivenheder og oplevelser, som sidenhen kan anspore til politisk aktivitet. Kulturprodukter spiller en særlig rolle ved at tolke begivenheder ind i en bestemt ramme og dermed begrænse de fremtidige tolkningsmuligheder. Kulturprodukter undertrykker, negerer eller tier om mulige andre tolkninger. Disse tolkninger, som er en del af den politiske proces, er herigennem med til at sætte rammerne for folks måde at leve på. Når tolk-

ninger fremsættes af særligt kendte eller magtfulde folk, eksempelvis medlemmer af parlament eller regering, ejere af store virksomheder, fagforeningsledere, strejkeledere eller præster, antager de en større betydning og får større gennemslagskraft, end de alternative tolkninger, som måtte blive fremført af personer, der er ukendte i en bredere offentlighed. Dertil kommer at kulturprodukter ansporer til eller udelukker bestemte handlinger, fordi sprogbrugen i sig selv peger på og herigennem definerer det handlende subjekt. De henvender sig til et allerede eksisterende subjekt og bygger videre på det hidtil selvfølgelig for at fremkalde fællesfølelse og enighed. De appellerer herigennem til bestemte dele af folks erfaringer og gør disse erfaringer til en del af folks identitet²¹.

For det fjerde udgør kønssystemet et altgennemtrængende symbolsk system som indlejres i alle sociale relationer, heri inkluderet de økonomiske relationer. Jeg skal vende tilbage hertil senere i dette kapitel. Kønnets går forud for den sociale væren og kønnets udgør en meget væsentlig del af den personlige identitet. Derfor må kønsforskelle, og synet på disse forskelle, placeres centralt i analyser af samfundsforandring, som mange kvindeforskere har argumenteret for.

Den tilgangsvinkel jeg har valgt, kan kaste lys over spørgsmål, som den forskning der har fokuseret på kønsmærkning af jobs eller kønsarbejdsdelingen på arbejdsmarkedet, ikke har kunnet besvare. Denne bog søger at give et svar på hvorfor arbejdsgiverne ofte undlod at handle strikt økonomisk rationelt, som et eksempel på hvordan den økonomiske praksis blev influeret af kulturen. Ved at analysere arbejdet, og relationen mellem lønarbejde og familieliv, afsløres det hvorfor konkurrencen mellem mænd og kvinder om bestemte jobs ofte endte i ødelæggende modsætninger. Ved at kaste lys over sprogbrugen i fagforeningsledernes appel til faglig solidaritet, klargøres det hvorfor kvinder ofte reduceredes til bifigurer i fagforeningernes aktiviteter. Brugen af kultur- eller symbolanalyse, især analyser af sprogbrug, associeres almindeligvis med post-strukturalisme og post-modernisme, og er indenfor historievidenskaben forbundet med Joan Scotts seneste værker. Scotts understregning af betydningen af at analysere sprogbrug og betydning, især som et værktøj til at forstå kønnets betydning, har affødt megen diskussion²². Scotts kritikere har frygtet at symbolanalyse og især diskursanalyse får som konsekvens, at forskerne fortaber sig i subjektive fortolkninger og ignorerer de materiale livsbetingelsers hårde realiteter.

Jeg deler til en vis grad kritikernes bekymring. Jeg er overbevist om at det er meget vigtigt i en analyse at tage højde for »totaliteten af sociale

praksisser fordi den sociale praksis i sidste ende er den eneste kraft, som er i stand til at sprænge de rammer, der er givet af en bestemt diskurs« for nu at citere historikeren Christine Stansell²³. I denne bog forsøger jeg at tage højde herfor ved at vise, at erfaringsdannelsen var et resultat af bestemte tolkninger. De mangesidede, forskelligartede og varierende livsomstændigheder gik på ingen måde restløst op i disse tolkninger. Jeg undersøger også hvorledes klasserelationer vanskeliggjorde forsøgene på at skabe sig tålelige livsvilkår. Jeg vil endda hævde, at den måde køn indlejredes i den sociale praksis, såvel som den måde kønsforskelle fremstilledes på, var et resultat af ideer udbredt af magtfulde autoriteter med afgørende konsekvenser for arbejdernes livsvilkår. I denne bog søger jeg således at forene en social og en kulturel tilgang i en analyse af relationerne mellem køn og økonomi.

Min grundlæggende antagelse (som udfoldes mere detaljeret senere i dette kapitel) er, at den industrielle kapitalisme var et produkt af en kompleks samvirken af uafhængige praksisser, som ikke kan reduceres til eller forklares med henvisning til økonomiske lovmæssigheder. Det betyder ikke, at jeg ignorerer betydningen af vigtige økonomiske faktorer såsom løn, konkurrence mellem virksomhedsejerne eller kapitalakkumulationens imperativ. Hvor meget folk fik i løn, eksempelvis, fik konsekvenser for hvad og hvor meget de kunne spise, og om de havde råd til tøj og medicin eller ikke. Men disse økonomiske faktorer var ikke selvstændigt virkende faktorer, løsrevet fra politiske, sociale eller ideologiske faktorer. Et eksempel: Arbejdsgiverne opnåede relativ frihed til at fastsætte (mænds) lønninger ud fra markedsmekanismer, både som en konsekvens af ændret lovgivning og hvad der almindeligvis blev anset for at være »den bedste måde at gøre tingene på«.

Billedet af en gordisk knude giver et bedre billede af de komplekse processer, der ligger bag ændringer af økonomiske relationer, end en nydelig ligning med en række variable. I alle tilfælde er det vigtigt at være opmærksom på, at det er os, der benævner fænomenerne økonomiske faktorer. For de der modtog den, var lønnen andet og mere. Lønnens størrelse afhang af alder og køn, nogen gange var alder og køn faktisk mere afgørende end arbejdets art. Dertil kommer, at lønnen var bindeled mellem det der foregik på arbejdspladsen, livet i hjemmet og i lokalsamfundet. Det er derfor jeg har brugt ordet udkomme* i titlen – for at signale-

* Sonya O. Rose bruger her og i titlen ordet »livelihood«, som jeg på dansk har oversat til enten »levebrød« eller »udkomme«, alt efter hvilket ord der passede bedst ind i den givne kontekst.

re at folk arbejdede for at leve. De folk denne bog handler om var for største partens vedkommende en del af en familie, havde hjemme i et bestemt nabolag og i en bestemt by. For kort at sammenfatte min argumentation: Jeg opponerer mod at reducere den historiske udvikling til en historie om hvordan usynlige kræfter, kaldet økonomiske relationer, determinerer folks handlinger.

Tværtimod, økonomiske relationer blev (og bliver) formet af komplekse sociale og kulturelle relationer. Køn blev herigennem en central faktor i udformningen af de økonomiske relationer i samfundet.

Problemerne med at definere køn

Køn er et begreb, der i sig indeholder mange aspekter, aspekter der på en og samme gang refererer til konkrete relationer mellem mænd og kvinder, til kvinders og mænds forskellige samfundsmæssige positioner, til forestillinger om hvad det indebærer at være mand og kvinde, og de træk ved en person der gør denne mere eller mindre kvindelig eller mandlig; til selvopfattelsen såvelsom andres opfattelse. De egenskaber som associeres med et bestemt køn skifter til stadighed, og en opremsning af egenskaber vil derfor aldrig være logisk konsistent men præget af forskellige opfattelser. Og for at gøre det hele endnu mere indviklet, så er de traditionelle opfattelser af mandligt og kvindeligt sjældent sammenfaldende med den daglige praksis, med mænds og kvinders faktiske ageren, selvom opfattelsen af mandligt og kvindeligt på forskellig vis influerer på både tankemåde og handlinger. Endeligt er forestillingen om mandligt og kvindeligt med til at ordne og ændre opfattelsen af den omgivende verden, ligesom disse opfattelser indoptages i og bliver en integreret del af værdiforestillingerne. Opfattelsen af mandligt og kvindeligt bruges ikke kun til at forklare de faktiske relationer mellem mænd og kvinder, men indgår i konstruktionen af politik, religion og videnskab, i konstruktionen af folks omverdensforståelse såvel som folks selvforståelse. Begrebet **køn** refererer på en og samme gang til social status, sociale relationer og de forestillinger folk gør sig om andre mennesker og sig selv. Jeg hævder, at det er gennem kulturen – artikulationen af forestillinger, ideologier og symboler – at køn influerer på helheden af samfundsmæssige strukturer og sociale relationer. Mange tidligere forsøg på at definere begrebet køn og forstå kønnets indvirken på det sociale liv, er strandet på at ville skelne mellem materielle realiteter og ideer, en skelnen mellem virkelighed og forestillinger, som er implicit i de fleste teori-

dannelser. Denne dualisme har gjort det vanskeligt at analysere kultur-ens betydning for den sociale væren²⁴. Dualismetænkningen har præget mange historiske og sociologiske analyser og har især været fremherskende indenfor økonomisk historie og arbejderhistorie. I disse studier er kultur ofte blevet anset for at være et overbygningsfænomen, som noget frembragt af de materielle forhold, og ikke som en del af den materielle realitet²⁵. Opfattelser ses som afspejlinger af den sociale væren, fremfor at blive anskuet som en del af den sociale væren. Det vil sige, de anskues som begrebslige abstraktioner og ikke som billeder af virkeligheden²⁶.

Dualismetænkningen ligger ligeledes til grund for den tænkning, som anser en analytisk abstraktion, økonomien, for at være den egentlige årsag til smfundsmæssig forandring. Denne form for tænkning associeres ofte med marxisme, men stammer snarere fra den neoklassiske økonomi. Neoklassiske økonomiske teorier har implicit udgjort en del af grundlaget for sociologiske analyser af køn og arbejde²⁷. Raymond Williams har udtrykt det klart: »Det er (...) bemærkelsesværdigt, at kapitalismens fortalere i det 20. århundrede har hørt til de teoretikere, som mest vedholdende har holdt fast ved forestillingen om økonomien som den afgørende forklaringsfaktor. Hvis man ønsker at blive overbevist om at vores tilværelse bestemmes af økonomien, så gå til de borgerlige avisers erhverssider, det er sådan de ser på tilværelsen«²⁸. Økonomisk determinisme og dualisme har levet videre indenfor dele af den marxistiske bevægelse, som opererer med et skel mellem basis og overbygning, og forestillinger om »økonomien som bestemmende i sidste instans«²⁹. Kulturens betydning for samhørigheden mellem den mangfoldighed af sociale relationer som tilsammen udgør den sociale væren, bliver til stadighed bestridt fra marxistisk hold³⁰.

Debatten om køn og klasse mellem forskellige retninger indenfor feministisk tænkning, har afspejlet debatten mellem forskellige marxister. Teorien om at kapitalisme og patriarkat er to uafhængige systemer, er baseret på en snæver opfattelse af materialiteten, som medfører en spaltning mellem ideernes verden og handlingens³¹. For alligevel at kunne opretholde en balance mellem og gøre køn og kapitalisme til to lige betydningsfulde systemer, har disse teoretikere forsøgt at gøre køn til en materiel realitet, på linje med produktionsrelationerne³². Når en analyse af kapitalismen fokuserer på produktivkræfter og produktionsrelationer, som tilsammen udgør drivkraften bag kapitalakkumuleringen og som resulterer i profitmaximering på grundlag af udbytning af arbejdskraften,

må analysen af patriarkatet følgelig anskue patriarkatet som et system hvorigennem mænd kan udbytte kvinder seksuelt og økonomisk, ved at undertrykke og udbytte kvinder³³. De der argumenterer for en et-system teori, patriarkalsk kapitalisme eller kapitalistisk patriarkalisme, må enten henvise køn til at udgøre en del af den ideologiske overbygning på de grundlæggende økonomiske produktionsrelationer, eller hævde at patriarkatet er blevet subsumeret af kapitalismen, og se biologien, eller kvindernes særlige rolle i reproduktionen, som den væsentligste årsag til kvindernes undertrykkelse (kvindekroppen kommer hermed til at udgøre det materielle grundlag for kvindeundertrykkelsen). Reproduktionen anskues her enten som en del af kapitalismens udbytning af kvinderne eller som en kilde til klassekonflikter³⁴.

Raymond Williams forener i sine analyser praksis, sprog, ideer, forestillinger, følelser og levet erfaring og ophæver herved materialisme/dualisme dikotomien. Williams' tilgang kan derfor anvendes som udgangspunkt for at forstå kønnets betydning for klasserelationerne såvelsom kapitalismens måde at fungere på i praksis³⁵. Williams insisterer på betydningen af at få greb om helheden i de sociale forandringer, som ikke må forveksles med autonome abstraktioner som »økonomi« som grundlag for historisk forandring³⁶. Williams forstår sprog som et socialt struktureret system af værdiladede symboler, og tanke eller bevidsthed som et tavst sprog, der i symboler og symbolske handlinger giver udtryk for folks forskellige værdiforestillinger. Williams argumenterer for at tanke og handling, bevidsthed om og materien, er uadskillelige dele af en helhed. Endelig foreslår han, at ideologier eller sammenhængende tankesæt aldrig til fulde kan give udtryk for den mangefacetterede livserfaring, endda selvom disse ideologier eller sammenhængende tankesæt bliver en del af den alment accepterede måde at formulere erfaringer på³⁷. Ideologier er med til at forme folks erfaringer gennem fortolkning af oplevelser, men de udtømmer ikke den oprindelige oplevelse. Ikke fortolkede oplevelser vil leve videre i den indre forestillingsverden og give sig udtryk i form af følelser, der kan mobiliseres og danne udgangspunkt for politiske bevægelser.

Williams' teori angiver en måde at nærme sig en forståelse af kønnets betydning. De samfundsmæssige forestillinger om mandligt og kvindeligt giver sig udtryk i forskellige praksisser som udgør en ramme for folks liv. Det er meningsløst at forestille sig menneskelig eksistens uden en social væren. Gennem sproget er alle mennesker konstitueret som sociale væsener. På samme måde er det meningsløst at tale om mennesket

som intetkøn³⁸. Kønrelationerne er en del af det sociale liv og kan derfor ikke afhandles som en udefrakommende begrænsning på livsmulighederne. Denne pointe er vigtig netop fordi kønsforskellen er blevet legitimeret ved at blive naturaliseret³⁹. Men kønsforskelle skabes netop i hverdagens praksis og inddrages i hverdagens praksis gennem de strukturer som opstår og opretholdes af den selv samme hverdagens praksis⁴⁰. De samfundsmæssige aktører er som oftest ikke selv bevidste herom. Men en afgrænsning af kønsforestillinger til at udgøre bevidste forestillinger og intentioner kan ikke hjælpe os til at forstå hvorfor forskelle mellem kønnene til stadighed genskabes af arbejdsgivere som i øvrigt ikke sætter spørgsmålstegn ved ideen om at mænd almindeligvis er faglærte og kvinder ikke⁴¹. Samtidig er det dog vigtigt at huske på, at opfattelsen af kvindeligt og mandligt aldrig vil kunne indfange kompleksiteten og modsætningerne i hverdagens praksis. Forestillingerne om mandligt og kvindeligt bliver derfor til stadighed udfordret og vil aldrig falde til ro i et fast struktureret system.

En operationel definition af køn

Køn er et klassifikatorisk system som afbilder de forskellige positioner mænd og kvinder indtager i samfundet. Det er et system af betydninger, der i praksis anviser mænd og kvinder forskellige placeringer i samfundet og som herigennem strukturerer deres erfaringer på forskellige vis. Forskellige samfund adskiller sig ikke bare m.h.t. de eksisterende forestillinger om mandligt og kvindeligt, men også i graden af adskillelse mellem mænds og kvinders livsverden og livserfaringer. Historisk set har forskellen mellem mænd og kvinder repræsenteret og konstitueret forskellen på mænds og kvinders samfundsmæssige magt⁴². I de vestlige samfund er den samfundsmæssige skillelinje mellem mænd og kvinder alene baseret på den biologiske kønsforskel. Alle øvrige forskelle og ligheder mellem mennesker er blevet anset for irrelevante. Ligegyldigt hvor ens eller forskellige livsomstændighederne i øvrigt har formet sig, er alle mennesker med kvindeligt fysiologi kvinder, og alle med mandligt fysiologi mænd⁴³.

I vores samfund, som i de fleste andre, har vi troet at den anatomiske forskel var et tegn på grundlæggende forskelle mellem kønnene. I det 19. århundrede blev kvinders fysiologiske evne til at undfange og opforste børn understreget, mandens rolle i forplantningen og opdragelsen af børnene blev ikke omtalt. Det der er bemærkelsesværdigt er at 1800-tallet

placerede alle kvinder, lige gyldigt om de så var for gamle eller for unge til at få børn i kategorien mødre. Kvindens fysiologiske køn angav enten et potentiale, en faktisk realitet eller en tidligere status. Understregningen af kvindernes særlige rolle i reproduktionen betød, at alle øvrige forskelle eller ligheder blev anset for at være irrelevante, de faktiske forskelle mellem kvinder, og mellem mænd, blev på denne måde udvisket. Som Mary Poovey skriver »alle kvinders evne til at føde børn blev fremhævet som mere betydende end de forskelle der i øvrigt var på kvinder«⁴⁴. Hvis et samfund på samme måde ville understrege en lighed mellem alle mænd, ville alle mænd blive betragtet som inseminører, ligegyldigt om de så i øvrigt var i stand til eller havde lyst til at gøre nogen gravide eller ej. Men selvom det 19. århundredes Storbritannien var meget optaget af »essentielle« biologiske forskelle, blev mænd ikke kønsstempet på samme måde. Deres biologi var ikke på samme måde i fokus. Det viktorianske England associerede snarere kvinder med biologi eller natur, mens manden var kultur. Kvinder var »kønnet«⁴⁵.

Kønsskategorier er også blevet forbundet med andre attributer end de anatomiske eller fysiologiske. I det 19. århundrede blev disse kønskenetegn stillet op mod hinanden som modsætninger: Mænd var aktive, uafhængige, stærke, rationelle; kvinder var passive, afhængige, svage og følsomme. Endvidere blev disse kulturelle betydninger som tillagdes det at være mand eller kvinde, anset for at være »natur«, noget iboende, en del af den anatomiske eller fysiologiske forskel på mænd og kvinder. Det antoges at kønnet fortalte noget essentielt om en person; hvis personen ikke passede til kendetegnene blev han eller hun klassificeret som en afviger⁴⁶. Rubriceringen af mennesker i kategorier: kvinde og mand, kvindelig eller mandlig skete efter moralske kriterier, men blev anset for at foregå efter »virkelige« eller »naturlige« kriterier.

Kønnes kendetegn blev også brugt til at differentiere mellem mennesker af samme køn. I det 19. århundrede var mandighed et begreb som adskilte nogle mænd fra andre. Mandighed betød som oftest noget ærefuldt. En person af hankøn kunne opnå at blive kaldt mandig gennem det arbejde han udførte, gennem evnen til at forsørge en familie, gennem den opførelse han fremviste som medlem af sin fagforening eller som arbejdsgiver i forhandlinger med arbejdere. At være en mand i det britiske samfund var knyttet til og blev tillagt samme værdi som »uafhængighed«. At være en mand var således ikke blot det modsatte af at være kvinde, men også af at være dreng⁴⁷. Mandighed var derudover på en meget kompleks måde knyttet til respektabilitet, en meget værdsat viktoriansk

dyd. At være mandig var derfor det samme som at være retskaffen og respektabel, som igen var det samme som at være modig, stærk og uafhængig. Brugt om en kvinde konnoterede retskaffen og respektabel derimod dydighed, huslighed og moderlighed. Juridisk set var en kvinde ikke en uafhængig person, og forestillingen om afhængighed som et iboende karaktertræk såvel som den faktiske juridiske afhængighed passede dårligt sammen med arbejderkvindernes liv, præget som det var af kampen for at sikre sig et udkomme for dem selv og familien. Ironisk nok blev arbejdermænd anskuet som uafhængige personer, skønt de var afhængige både af deres arbejdsgivere, som sikrede dem et job, og ofte også af deres koner og børn der, skønt de juridisk set var afhængige personer, bidrog til husholdningen såvel økonomisk som på andre måder. Ved at forbinde forskellige værdier med henholdsvis det kvindelige og det mandlige kom disse ideologiske konstruktioner til at danne rammen for tolkninger af de erfaringer, som arbejderklassens mænd og kvinder gjorde sig. De ideologiske konstruktioner modsagde ofte almindelige folks erfaringer. Eksempelvis kunne idealet om den mandlige forsørger, som tjener en løn der er stor nok til at forsørge familien, og husmoderen, der kunne vie sit liv til at passe familien, ikke realiseres af flertallet af gifte arbejdere. Konflikten mellem ideal og virkelighed, mellem den konstruerede mandlighed og kvindelighed og den levede erfaring, gav derfor rig anledning til udfoldelse af politisk retorik eksempelvis i forbindelse med strejker.

Udover at repræsentere en forskel mellem mennesker synes køn også at være en så central måde at repræsentere forskelle på, at køn kan bruges til at konstruere forskelle mellem alle mulige former for ting og sager, som eksempelvis tøj, mad, værelserne i et hus, måder at spise og drikke på. Endelig er kønsforskelle, som Joan Scott har gjort opmærksom på, helt centrale i skabelsen af magtrelationer⁴⁸. Kort sagt, køn er et symbolsk system til at repræsentere forskelle. Skabelsen af kønsforskelle er derfor nærmere beslægtet med de processer som ændrer sprogbrug end med samfundsmæssige ændringsprocesser. Sproget skaber forskelle, gennem den række af symboler det består af. Disse symboler har skiftet brug og betydning, men for at kunne bruges som sprog, må symboler forstås af andre. Parallelt hertil er køn en måde at repræsentere og kommunikere forskelle. Kønnets sprog bliver brugt i en række forskellige sociale sammenhænge og indplacerer mennesker i forskellige positioner i forhold til samfundsmagten. I det 19. århundredes England var disse positioner forbundet med forskelle i adgang til politiske og økonomiske ressourcer.

De tankegange som er præsenteret ovenfor begrundes også hvorfor køn er så fundamental en kategori i alle sociale relationer, inklusive økonomien. For at udtrykke det enkelt, så indgår alle i et arbejdstager-arbejdsgiverforhold som kønsbestemte væsener, med mindre der er forhold, som aktivt modarbejder kønnets gennemslagskraft. Det 19. århundredes arbejdsgivere var præget af tidens kønsforestillinger, når de ansatte arbejdere og ledte og fordelte arbejdet. De gik pr. definition ud fra at alle faglærte var mænd, og i deres måde at lede og fordele arbejdet på skabte de jobmuligheder som passede til forestillingen om en arbejder uden bindinger og forpligtigelser i forhold til husholdningen. En arbejderkvinde, specielt en arbejdende mor, var en selvmodsigelse. Arbejde blev tilrettelagt ud fra den forudsætning at arbejdere ikke var mødre.

Fordi køn var så dybt indlejret i den måde arbejdet blev struktureret på, fik mænd og kvinder en forskellig placering i hierarkiet på arbejdspladsen. Kvinder fik mindre i løn end mænd. Kvinder arbejdede ofte under opsyn af mænd, mens mænd aldrig arbejdede under opsyn af kvinder. Kvinder og mænd havde forskellige forpligtigelser i forhold til familien. Med den måde mandlighed var konstitueret og blev sat i opposition til kvindelighed på, kom spørgsmål der rejstes i forbindelse med konflikter mellem arbejdere og arbejdsgivere derfor på en og samme gang til at vedrøre køn og klasse. Med den måde kønsforskellene var konstitueret på, definerede og skabte de mandlige ledere af arbejderbevægelsen, gennem deres organisationer og solidaritetsmanifestationer, arbejderen i mandens billede. I denne bog vil jeg se på hvordan mandlighed og kvindelighed blev konstrueret i arbejdet, i husholdningerne og på arbejdspladsen. Forestillingen om hvad det betød at være mand og kvinde blev også dannet af en række sociale institutioner, inklusive kirken, pressen, forlystelsesetablissementer, klubber, uddannelsesinstitutioner, selvhjælpsforeninger og fritidsaktiviteter. Jeg er dog overbevist om at hjem og arbejdsplads, familie og arbejde, udgjorde det centrale omdrejningspunkt i både mænds og kvinders liv i arbejderklassen.

Skønt jeg i denne bog fokuserer på den måde køn var med til at forme sociale, politiske og økonomiske relationer, så er relationerne mellem køn og klasse ikke simple envejsrelationer. Analytisk kan vi skille køn og klasse, men folks liv var på samme tid gennemsyret af klasse- og kønsrelationer⁴⁹. I det 19. århundredes England, blev arbejderbevægelsens organisationer og institutioner skabt af de af køn formede klasserelationer, som dernæst igen var med til at præge kønsforestillingerne. Det ses tydeligt i den måde de faglærte arbejdere og håndværkere gennem

deres deltagelse i politiske og faglige organiseringer og broderskaber understregede deres fælles identitet som mænd⁵⁰. Det maskuline ideal, forsørgeren, som forudsatte at kvindens fornemste opgave var at være hustru og mor, var et ideal som blev fremhævet af faglærte fagforeningsmænd, især bomuldsspinderne, af deltagere i kampen for 10 timers arbejdsdagen og af Chartistbevægelsen i dens arbejde for almindelig stemmeret til mænd⁵¹. De organisationer som blev skabt af faglærte mænd og håndværkere i deres kamp for politiske og økonomiske rettigheder, spillede en afgørende rolle i den samtidige ændring af kønsforestillingerne og var med til at give »mandlighed« og »kvindelighed« en ny mening.

Kapitalisme og klasse

Akkumulationen af kapital og udvikling af industrien er under kapitalismen baseret på, at arbejderne er tvunget til at sælge deres arbejdskraft for at overleve. Men kapitalisme er andet og mere end et økonomisk system. Udviklingen af industrikapitalismen medførte, som antydnet ovenfor, en samtidig politisk, social, kulturel og økonomisk transformationsproces. Når jeg bruger ordet **kapitalisme** hentyder jeg til de sociale og økonomiske praksisser som, centreret om den private ejendomsret og akkumulationen af rigdom, var influeret af en mangfoldighed af kulturbestemte praksisser. Køn øvede en afgørende indflydelse på disse.

I denne bog analyserer jeg en række eksempler på hvordan kapitalismen voksede frem som et sæt af bestemte praksisser. Som et led heri analyserer jeg hvordan arbejdsgiverne fordelte arbejdet, organiserede produktionsprocesserne og ledede virksomhederne. Jeg analyserer også hvordan kønsforestillinger influerede statslige politikker og hvordan den centrale rolle som den statslige politik fik for industrikapitalens udvikling begrænsede de muligheder arbejderklassens kvinder og mænd havde for at skaffe sig et udkomme⁵². Kapitalisternes praksis var både afhængig af og skabte lønarbejderen (mandlige og kvindelige proletarer). Men hvad det betyder at være arbejder, den måde betydning blev skabt af politiske praksisser, og konsekvenserne heraf for klassekampen eller klasserelationerne, blev ikke forudbestemt af kapitalakkumulationens abstrakte logik. I stedet blev både klasserelationens karakter og arbejderklassens konstituering bestemt af historiske omstændigheder. Skønt fraværet af en teoretisk bestemmelse af køn hidtil har forhindret at kønsrelationerne indgik i sociologiske teorier, har mangelen på enighed om betydningen af begrebet **klasse** ironisk nok ikke afholdt forskere fra at bruge

det i historiske og sociologiske analyser. Forskerne har til stadighed sammenblandet en bestemt klasseposition med klasseerfaring, og identificeret klasseerfaring med bestemte politiske handlinger, hvilket har medvirket til en manglende forståelse af arbejderklassens dannelse⁵³. Et af de problemer forskerne støder på i fortolkningen af arbejderklassens dannelse, er spørgsmålet om strukturer og aktører⁵⁴. Problemet for den der vil analysere klasse, er, at tage højde for at menneskers liv påvirkes grundlæggende af deres rolle i produktionen, men at deres holdninger hertil afhænger af, hvordan deres oplevelse af denne rolle fortolkes⁵⁵.

I denne bog anvender jeg begreberne **arbejderklasse** og **de arbejden- de klasser** om lønarbejdere i deres modsætningsforhold til arbejdsgiverne. Ved at bruge begrebet arbejderklasse i stedet for det mere neutrale **ansatte** signalerer jeg, at arbejdere var underlagt de der ansatte dem. Alle fra arbejderklassen delte en fælles erfaring af at være begrænset af deres klasseposition i deres bestræbelser på at skabe sig et udkomme. I de følgende kapitler vil jeg søge at vise, hvilken betydning køn havde for disse begrænsninger, for konflikterne mellem arbejdere og arbejdsgivere og for den udstrækning i hvilken arbejderne evnede at indrage organisationerne i deres konflikter med arbejdsgiverne. Jeg vil med andre ord analysere konsekvenserne af kønsforskelle for klasserelationerne og for arbejderklassens konstituering. De forskere som har bygget videre på og revideret E.P. Thompsons teori om arbejderklassens opkomst, har argumenteret for at klasse er en process, at klasse skabes af en gruppe mennesker gennem kollektiv handling, i opposition til kapitalisterne, eller er en process, igennem hvilken denne gruppe kommer til at se sig selv som klasse og bruge begrebet klasse til at sætte ord på deres erfaringer⁵⁶. Historisk set har disse kollektive aktioner og definitioner dog aldrig inkluderet alle de mennesker, hvis mulighed for at skaffe sig et levebrød begrænsedes af deres klasseposition. For at holde fast i at alle med samme klasseposition var underlagt samme begrænsede muligheder, bruger jeg begrebet **klasserelationer**, når jeg refererer til den strukturelle ulighed mellem arbejdere og kapitalister og **arbejderklassens opkomst** når jeg refererer til de kollektive aktioner, som nogen eller mange arbejdere greb til, som deres svar på disse uligheder. I det følgende søger jeg at vise, at kønsforskelle og kønsrelationer spillede en rolle både for dannelsen af klasserelationer og for arbejderklassens dannelse.

Selv forskere, som har søgt at undgå en mekanistisk forståelse af arbejderklassens konstituering, antager ofte, at det der skal forklares, er afvigelser fra normen – fra enhed i arbejderklassen – som om enhed i arbej-

derklassen var noget der ville opstå spontant, hvis ingen modarbejdede den⁵⁷. Men som historikeren Geoff Eley har sagt det »Arbejderklassens enhed er, skønt den påstås at udspringe af produktionsrelationerne, et begreb som stammer fra den politiske agitation«⁵⁸.

Det der mangler at blive problematiseret er interessebegrebet. Vi kan ikke tillade os at antage, at interesser udspringer af de sociale modsætninger. Interesser formuleres i en politisk process, og denne politiske process skaber en kollektiv identitet⁵⁹. Interesser konstrueres selvfølgelig afhængigt af de sociale vilkår, som folk lever under, de er ikke abstrakte sociale konstruktioner, som fabrikkeres uden forbindelse till folks livsvilkår⁶⁰. De er derimod et produkt af den process hvorunder livsvilkårene og de begrænsede livsmuligheder fortolkes og en diskurs udformes. At sætte ord på oplevelser, at fortolke dem, er en forudsætning for kollektiv handling. Menneskers handlinger er undergivet mange former for begrænsninger, som har deres rod i de forskellige sociale positioner og relationer⁶¹. Udformningen af en politisk praksis betyder at nogle fremtrædende træk ved menneskers livsvilkår vil blive nedtonet, mens andre aspekter vil blive understreget. En opnået enighed eller solidaritet er et skrøbeligt resultat af en politisk process, og derfor må det forklares, hvordan enheden blev opnået.

Bogens opbygning

Det er ikke muligt med en præcis afgrænsning af denne undersøgelse i tid, fordi de forskellige industrier gennemgik de samme ændringsprocesser på forskellige tidspunkter. Det gælder også indenfor en og samme industri, også her ændredes de forskellige produktionsprocesser på forskellige tidspunkter⁶². Bomuldsindustrien, som var den første til at mekanisere produktionen, er et godt eksempel. Overgangen til mekanisk spinding fandt sted 30 år før overgangen til mekanisk vævning. Bomulds-spinding ophørte med at være en forlagsindustri i 1780erne, hvor spinding overflyttedes fra hjemmet til værksteder eller skure. I begyndelsen af det 19. århundrede foregik al spinding på fabrik med dampmaskiner, men først i 1830erne var den mekaniske væv funktionsdygtig og kunne tages i brug i fabriksproduktionen. Trikotageindustrien blev først en fabriksindustri i midten af 1800-tallet. Det første dampdrevne strømpestrikkeri åbnede i 1850erne, men hånd- og foddrevne strømpevæve blev stadig brugt i hjemmene indtil slutningen af 1800-tallet. Dampdrevne maskiner introduceredes i kniplingsindustrien i 1850erne, og blev hur-

tigt den dominerende måde at fremstille kniplinger på. Færdiggørelsen af kniplingerne var dog stadig kvindearbejde, og op til vores dage har denne del af arbejdet været organiseret som forlagt arbejde. Industrikapitalismen ændrede således ikke produktionsorganiseringen i alle industrier på en og samme måde. Nogle industrier ændredes gennem øget brug af arbejdskraftintensive metoder fremfor gennem mekanisering, og der blev derfor ved med at være arbejde som både mænd og kvinder udførte derhjemme gennem hele det 19. århundrede. Mekanisering i en del af en industri medførte ofte en intensivning af arbejdet i andre dele af samme industri. Som tidligere nævnt, blev kniplinger fremstillet af mænd på dampdrevne maskiner i fabrikker, hvorimod kvinder og børn, hvoraf nogle arbejdede derhjemme, mens andre var ansat af udsvedere, stod for færdiggørelsen. Da strømpestrikningen ændredes, først med fremkomsten af hånd- og foddrevne maskiner, derefter af dampmaskiner, øgedes mængden af manuelt arbejde. De regionale variationer komplicerede billedet yderligere, og besværliggør generaliseringer om den måde arbejdet blev ændret at industrikapitalismen⁶³.

Jeg støtter mig til sekundært materiale især for den første del af perioden, men inddrager også primært kildemateriale til at belyse begivenheder i den anden halvdel af århundredet, herunder spørgsmålet om hvordan køn influerede på kapitalismens udvikling i den periode hvor industrikapitalismen for alvor blev dominerende.

Kapitel 2 og 3 viser hvordan køn prægedes af industrikapitalismen. I kapitel 2 viser jeg hvordan arbejdsgiverne indbyggede kønsforskelle i arbejdsorganiseringen og i den måde de ledte og fordelte arbejdskraften på. De økonomiske institutioner var (og er) tæt forbundet med andre institutioner, såsom staten. I kapitel 3 diskuteres de statslige politikker og hvilke konsekvenser de fik for folks livsomstændigheder, derhjemme og på arbejdspladsen. I kapitel 4 viser jeg hvordan de økonomiske og politiske begrænsninger af kvinders muligheder for at skaffe sig et udkomme, satte rammer for kvinders lønninger og for det ulønnede arbejde. I kapitel 5 og 6 diskuteres de konflikter som udviklede sig indenfor tæppevævningsindustrien hvor arbejdsgiverne konkurrerede hårdt indbyrdes, og mænd og kvinder kæmpede for deres levebrød. I kapitel 5 analyserer jeg de forskellige syn på klasserelationerne som deltagerne i konflikten havde. I kapitel 6 viser jeg, hvorledes disse konflikter fortolkedes som kønskonflikter, og forbinder disse konflikter med dannelsen af begreberne mandlighed, huslighed og respektabilitet. I kapitel 7 undersøges de mekaniske bomuldsvæverier hvor mænd og kvinder ikke konkurrerede om

arbejdet (fordi de fik den samme løn), for at finde ud af, om den relative ligestilling, tilskyndede til dannelsen af stærke enhedsfagforeninger. I det afsluttende kapitel vil jeg sammenfatte mine indsigter om relationerne mellem køn og økonomi, relationer som igen må ses i forhold til den statslige politik og relationerne mellem køn og klasse. Jeg vil især fremhæve betydningen af at se den historiske udvikling som et komplekst samspil af ændringsprocesser. Det var gennem dette komplekse samspil af ændringer nutiden blev skabt.

Oversættelse: Marianne Rostgård

Noter

1. Se E.P.Thompson, *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth 1968, genoptrykt, Harmondsworth 1980.
2. Der er fornylig udkommet en serie essays som diskuterer Thompsons bidrag til en klasseformationsteori, se Harvey Kaye og Keith McClelland (eds.), *E.P. Thompson: Critical Perspectives*, Cambridge, England, 1990. For en aktuel vurdering af Thompsons betydning for sociologien og en diskussion af hans bidrag til formulering af klassebegrebet se Anthony Giddens, *Social Theory and Modern Sociology*, Palo Alto 1987, kap. 9. Se også Craig Calhoun, *The Question of Class Struggle*, Chicago 1982.
3. Neil Smelser, *Social Changes in the Industrial revolution*, Chicago 1959. For en kritik heraf se Michael Anderson, *Sociological History and the Working-Class Family: Smelser Revisited*, in: *Social History* 6, 1976, s.317-34; John Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*, London 1976, s. 302-3; Calhoun, *Questions of Class Struggle*, s. 191-96. Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, Cambridge, England 1971, er et banebrydende arbejde, som udfordrer et deterministisk syn på familiestrukturen, som bestemt af industrialiserings- og urbaniseringsgrad. I dette betydende arbejde nævnes der dog intetsteds noget om Chartismens betydning eller den lange, bitre Preston strejke 1853-54. Arbejder af de historiske demografer tilknyttet The Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure har haft afgørende betydning for vores forståelse af familiestrukturer. En række vigtige arbejder er desuden Peter Laslett, *The World We Have Lost*, London 1965 og en række essays i Richard Wall, Jean Robin og Peter Laslett (eds.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge, England, 1983. Disse forskere er imidlertid overhovedet ikke opmærksomme på politikens betydning. Af arbejder som forener et klasseperspektiv med studiet af familieformationer kan nævnes David Levines indsigtsfulde studie, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*, Cambridge, England, 1977 og *Reproducing Families: The Political Economy of English Population History*, Cambridge England, 1987. En feministisk kritik af litteraturen om familiehistorie findes hos Rayna Rapp, Ellen Ross og Renate Bridenthal, *Examining Family History*, in: *Feminist Studies*, 5, 1979, s.174-200.
4. Eksempelvis Jane Humphries, som mener at arbejderklassen modsatte sig industrikapitalismens ødelæggelse af familien og at familien havde afgørende betydning for ar-

- bejderklassens enhed. Se *Class Struggle and the Persistence of the Working Class Family*, in: *Cambridge Journal of Economics* 1, 1977 s. 241-58. Humphries analyserer dog ikke kønsarbejdsdelingen i familien, og hun analyserer heller ikke kønsforestillinger i relation til familien. I 1970'erne debatterede en række feminister husarbejdet og rejste spørgsmålet om hvordan specielt kvindernes placering og rolle i familien og klasseanalysen kunne relateres til hinanden. For en gennemgang af denne debat se Maxine Molyneux, *Beyond the Domestic Labour Debate*, in: *New Left Review* 116, 1979 s. 3-27. De nyeste arbejder om arbejderklasse-maskulinitet i Storbritannien har set på relationerne mellem kønsideologi og mænds arbejderklassepolitik. Se Harold Benenson, *Victorian Sexual Ideology and Marx' Theory of the Working Class*, in: *International Labor and Working Class History*, 25, 1984, s.1-23 og Wally Secombe, *Patriarchy Stabilized: The Construction of The Male Breadwinner Wage Norm in Nineteenth-Century Britain*, in: *Social History*, 11, 1986 s. 53-76.
5. Eric Hobsbawm, *Labouring Men*, London 1964 og *Worlds of Labour*, London 1984. Patrick Joyce, *Work, Society and Politics*, Brighton, Sussex, 1980. Se især Hobsbawm, *Labouring Men* kap. 15, *Worlds of Labour*, kap. 12, 13 og 14. Se også Royden Harrison, *Before the Socialists*, London 1965. For en meget omdiskuteret tilgang se Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*. Mange har kritiseret Fosters arbejde. Gareth Stedman Jones har gennemgået relationerne mellem ændringer i arbejdsproces og karakteren af konflikter på arbejdspladsen kritisk, og foreslår at nedtoningen af arbejderklasseradikalismen skyldtes ændringer i kapitalismen selv. Se *Languages of Class: Studies in English Working-Class History 1832-1892*, Cambridge, England, 1983, kap. 1. Se også A.E.Musson, *Class Struggle and the Labour Aristocracy 1830-1860*, in: *Social History* 1, 1976 s.335-66 og Calhoun, *Question of Class Struggle*, s. 23-32. Calhoun retter sin kritik mod Fosters definition af klasse, at han ignorerer betydningen af fagforeningernes kamp og at han ikke ser nogen sammenhæng mellem arbejderklasse bevidsthed og den fælles solidaritet. Om debatten vedrørende arbejderaristokratiet se H.F.Moorhouse, *The Marxist Theory of the Labour Aristocracy*, in: *Social History* 3, 1978, s.64-65, 86, H.F.Moorhouse, *The Significance of the Labour Aristocracy*, in: *Social History*, 6, 1981, s. 229-33, Gregor MacLennan, *The Labour Aristocracy and Incorporation: Notes on Terms in the Social History of the Working-Class*, in: *Social History*, 6, 1981, s.71-81; Michael Shephard, *The Origins and Incidence of the Term Labour Aristocracy*, in: *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, 37, 1978,s.51-67. For en undersøgelse af Joyce's tese om reformismens udbredelse i bomuldsindustri-distrikterne se Neville Kirk, *The Growth of Working Class Reformism in Mid-Victorian England*, Urbana, 1985.
 6. En glimrende kritik af den fortsatte kønsblindhed i socialhistorien og en overbevisende argumentation for vigtigheden af at inkorporere kønsrelationer i socialhistorien findes i Gisela Bock, *Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate*, in: *Gender and History* 1, 1989 s.7-30.
 7. For USA se Alice Kessler-Harris, *Out to Work: A History of Wage-Earning Women in the United States*. New York 1982, som udgør en milepæl i studiet af kvinders arbejde. For Storbritannien se Sally Alexander, *Women's Work in Nineteenth-Century London: A Study of the Years 1820-1850*, in: Juliet Mitchell and Ann Oakley (eds.), *The Rights and Wrongs of Women*, Harmondsworth, 1976 og Jane Lewis, *Women in England 1870-1950*, Bloomington, Ind., 1984. For et komparativt studie af kvinders

- arbejde se Louise A.Tilly og Joan W.Scott, *Women, Work and Family*, 2. udg. London 1987, genoptrykt London 1989.
8. Genoplivelsen inkluderer for Englands vedkommende Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London 1919, genoptrykt London 1982, Ivy Pinchbeck, *Women Workers and the Industrial Revolution 1750-1850*, 3. udg. London 1981, Clementina Black (ed.), *Married Women's Work*, London 1915, genudgivet London 1983, Barbara Drake, *Women in Trade Unions*, London 1920, genudgivet London 1984. For USAs vedkommende se Edith Abbott, *Women in Industry: A Study in American Economic History*, New York 1910, genudgivet New York 1969 og Julia Cherry Spruill, *Women's Life and Work in the Southern Colonies*, Chapel Hill, 1938.
 9. Se mit historiografiske essay »Gender at Work«: Sex Class and Industrial Capitalism, in: *History Workshop* 21, 1986, s.113-31. Pointen med at omfanget og arten af kvindernes arbejde skiftede alt efter omstændighederne trækkes især frem i Tillys og Scotts *Women, Work and Family*.
 10. Heidi Hartmanns essay om arbejdsmarkedets kønsopdeling, som jeg står i dyb gæld til, har siden da konstant ansporet til videre forskning og debat herom. Se Heidi Hartmann, *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, in: *Signs*, 1, 1976, s.137-69. Nyere arbejder indenfor området inkluderer Nancy Grey Osterud, *Gender Divisions and the Organization of Work in the Leicester Hosiery Industry*, in: Angela John (ed.), *Unequal Opportunities: Women's Employment in England 1800-1918*, Oxford 1986; Harriet Bradley, *Men's Work, Women's Work: A Sociological History of the Sexual Division of Labour in Employment*, Cambridge, England, 1989; Sylvia Walby, *Patriarchy at Work*, Minneapolis, 1986; Sylvia Walby (ed.), *Gender Segregation at Work*, Milton Keynes, 1988; Judy Lown, *Women and Industrialization*, Cambridge, England 1990. For USA se Ruth Milkman, *Gender at Work: The Dynamics of Job Segregation by Sex During World War II*, Urbana, 1987; Mary Blewett, *Men, Women and Work: Class, Gender and Protest in the New England Shoe Industry 1780-1910*, Urbane 1988. For Australien se Ann Game og Rosemary Pringle, *Gender at Work*, Sydney 1983. For Canada se Joy Parr, *The Gender of Breadwinners: Women, Men and Change in Two Industrial Towns*, Toronto 1990.
 11. Se Cynthia Cockburn, *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, London 1983 og samme, *Machinery of Dominance: Women, Men and Technical Knowledge*, London 1985; Ava Baron, *Contested Terrain Revisited: Technology and Gender Definitions of Work in the Printing Industry 1850-1920*, in: Barbara Wright et. al. (eds.), *Women, Work and Technology: Transformations*, Ann Arbor, 1987, og samme, *Questions of Gender: De-skilling and De-maskulinization in the U.S. Printing Industry 1830-1915*, in: *Gender and History*, 1, 1989, s.178-99; Keith McClelland, *Some Thoughts on Masculinity and the »Representative Artisan« in Britain 1850-1880*, in: *Gender and History*, 1, 1989 s. 164-77.
 12. Listen over de forskere der har bidraget med analyser af køn som en integreret del af de sociale relationer inkluderer Joan Acker, *The Problem with Patriarchy*, in: *Sociology*, 23, 1989, s. 235-40 og samme, *What Happened to the Paradigm Shift? Making Gender Visible*, in: Phyllis A. Wallace (ed.) *Sociological Theory and Feminism*, Beverly Hills, 1989; Ava Baron, *Gender and Labor History, Learning from the Past, Looking to the Future*, in: Ava Baron (ed.), *Work Engendered*, Ithaca 1991; Veronica Bechey, *Unequal Work*, London 1987; Blewett, *Men, Women and Work*; Alice Kessler-

- Harris, *Gender Ideology in Historical Reconstruction: A Case Study from the 1930s*, in: *Gender and History*, 1, 1989, s. 31-49; Mary Ann Clawson, *Constructing Brotherhood*, Princeton 1989; Cynthia Cockburn, *The Relations of Technology: What implications for Theories of Sex and Class?*, in: Rosemary Crompton og Michael Mann (eds.), *Gender and Stratification*, Cambridge, England 1986, s. 74-85; R.W.Conell, *Gender and Power*, Palo Alto, 1987; Leonore Davidoff, *Adam Spoke First and Named the Orders of the World: Masculine and Feminine Domains in History and Sociology*, in: H.Corr and L.Jamieson (eds.), *The Politics of Everyday Life: Continuity and Change in Work, Labour and the Family*, London 1990; Leonore Davidoff og Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850*, London 1987; Sandra Harding, *The Science Question in Feminism*, Ithaca, 1986; Alison Scott, *Industrialization, Gender Segregation and Stratification Theory*, in: Crompton og Mann (eds.), *Gender Stratification*, s. 154-89; Joan W.Scott, *Gender and the Politics of History*, New York, 1988; Mariana Valverde, *The Making of a Gendered Working Class*, in: *Labour/Le travail*, 22, 1988, s. 247-57 og Scott, *Industrialization, Gender Segregation and Stratification Theory*, s. 154. For en diskussion af marginaliseringen af feministiske analyser og konsekvenserne heraf for sociologisk teori i almindelighed se Judith Stacey og Barrie Thorne, *The Missing Feminist Revolution in Sociology*, in: *Social Problems* 32, 1985, s.301-16.
13. Den samme pointe findes i Baron, *Gender and Labour History*. Se også Conell, *Gender and Power*, som giver et væsentligt bidrag til udvikling af en kønsteori. Se endvidere Acker, *What Happened to the Paradigm Shift?* og Stacey og Thorne, *The Missing Feminist Revolution in Sociology*. Mangelen på teoretisering har bidraget til at feministisk tænkning blev marginaliseret indenfor sociologien.
 14. Beskrivelsen her af trikotageindustrien er et sammendrag af den mere detaljerede historie om kønsarbejdsdelingen i denne industri som jeg har skrevet om i artiklen *Gender Segregation in the Transition to the Factory: The English Hosiery Industry, 1850-1910* in: *Feminist Studies*, 13, 1987, s.163-84. For en analyse af relationer mellem kvindearbejde i hjemmeindustrien og fremvæksten af en fabriksmæssig produktion af trikotage se min artikel *Protoindustry, Women's Work and the Household Economy in the Transition to Industrial Capitalism*, in: *Journal of Family History*, 13, 1988, s. 181-93. For andre studier af trikotageindustrien se Joy Parr, *Disaggregating the Sexual Division of Labour: A transatlantic Case Study*, in: *Comparative Studies in Society and History* 30, 1988, s.511-33, Osterud, *Gender Division and the Organization of Work in the Leicester Hosiery Industry*; Bradley, *Men's Work, Women's Work* og Harriet Bradley, *Technological Change, Management Strategies, and the Development of Gender-based Job Segregation in the Labour Process*, in: David Knights and Hugh Wilmott (eds.), *Gender and the Labour Process*, Aldershot, 1986, s.54-73.
 15. *Nottingham Daily Guardian*, 3 July 1861, s.3.
 16. Som Ludmilla Jordanova skriver, »Naturen blev udlagt som fader til kønnet. Kønnets skæbne var bestemt af naturen (...) Vi er dog i dag blevet mere opmærksomme på, at hvad der synes naturligt, i realiteten er en social-cum-kulturel konstruktion.«, *Sexual Visison: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*, Hemel Hempstead, Hertfordshire, 1989, s. 4-5. I en samtale med mig engang, foreslog Susan Porter at dette »tagen for givet«, som er et aspekt af kønsrelationerne, er årsagen til at køn har været så »hidden from history«.

17. Denne pointe udgør et centralt element i vore dages teorier om symbolsk interaktion. De grundlæggende værker indenfor denne tradition er George Herbert, *Mind, Self and Society*, Chicago 1934 og Herbert Blumer, *Symbolic Interaction: Perspective and Method*, Englewood Cliffs, 1969. Pointen udgør også det centrale element i Anthony Giddens' teori og hans begreb »handlebevidsthed«, se *The Constitution of Society*, Berkeley and Los Angeles, 1984. Pointen er desuden en grundlæggende bestanddel af Raymond Williams' tænkning, se *Marxism and Literature*, Oxford 1977.
18. Stuart Hall skriver: »De underliggende lag i et udsagn (...) udgøres af elementer, præmisser og antagelser som trækker på gamle, historisk udviklede diskurser (...) som i dag udgør et reservoir af temaer og præmisser, som vi alle trækker på når nye begivenheder skal gives en mening«, *The Toad in the Garden: Thatcherism among the Theorists*, in: Cary Nelson and Lawrence Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, Urbana, 1988, s. 35-74, citat s. 73.
19. Se Lynn Hunt, *Politics, Culture and Class*, Berkeley and Los Angeles, 1985. Kenneth Burke udformede idéen om handling som retorisk manifestation i: *On Symbols and Society*, Chicago 1989, se også introduktionen til denne bog af redaktøren, Joseph Gusfield.
20. Utallige forskere har understreget betydningen af at undersøge politikken kulturprodukter, herunder ritualer: Se Sean Wilentz, *Chants Democratic*, New Haven 1984; David I. Kertzer, *Ritual, Politics and Power*, New Haven, 1988. For en analyse af den politiske diskurs' betydning for dannelsen af en arbejderklasse se William H. Sewell, *Work and Revolution in France*, Cambridge, England, 1980. For en analyse af hvordan køn influerede på dannelsen af en arbejderklasse gennem den politiske diskurs se Joan W. Scott, *On Language, Gender and Working-Class History*, in: *International Labor and Working-Class History*, 31, 1987, s.1-13. Joseph Gusfield har leveret en usædvanligt indsigtfuldt analyse af den offentlige politiks kultur i *The Culture of Public Problems: Drinking, Driving and the Symbolic Order*, Chicago 1981. Politologen Murray Edelman understreger ligeledes det symbolske aspekt af den politiske praksis i *The Symbolic Uses of Politics*, Urbana, 1984, og i *Constructing the Political Spectacle*, Chicago 1987.
21. Stuart Hall, *The Rediscovery of »Ideology«: Return of the Repressed in Media Studies*, in: M. Gurevitch et. al. (eds.) *Culture, Society and the Media*, London 1982, s. 56-60; Paul Smith, *Discerning the Subject*, Minneapolis, 1988; Ernesto Laclau og Chantal Mouffe, *Post-Marxism Without Apologies*, in: *New Left Review*, 166, 1987, s.79-106.
22. Scott, *Gender and the Politics of History*. Om debatten se Scotts artikel, *On Language, Gender and Working-Class History* og svar på hendes artikel af Christine Stansell, Bryan D. Palmer og Anson Rabinbach in: *International Labor and Working-Class History*, 31, 1987, s. 1-36. For en mere generel kritik af diskursanalyser se Bryan Palmer, *Descent into Discourse*, Oxford 1990 og Jane Caplan anmeldelse, *The Point is to Change It*, *The Nation*, 13/20, August 1990, s. 173-75.
23. Stansell, *A response to Joan Scott*, s.28.
24. Nogen af de bedste bud på en teori om ideologi kommer fra film- og medieforskere. Se Theresa de Lauretis' arbejder, især, *Alice Doesn't: Feminism, Semiotics, Cinema*, Bloomington, Ind., 1984, og *Technologies of Gender*, Bloomington, Ind., 1987. Se også Hall, *The Rediscovery of »Ideology«*, og *The Toad in the Garden*.

25. Et godt eksempel herpå er Thompson, *The Making of the English Working Class*, som blev kritiseret for at lægge for megen vægt på kulturen. Thompson selv mente derimod at erfaringerne, med kulturen som medierende faktor, var bestemt af produktionsrelationerne. Se Lynn Hunts introduktion i Lynn Hunt (ed.), *The new Cultural History*, Berkeley and Los Angeles, 1989, s. 4. Denne pointe udfoldes i William H. Sewells kritik af Thompson, *How Classes Are Made: Critical reflections on E.P. Thompson's Theory of Working-Class Formation*, in: Kaye and McClelland (eds.) *E.P. Thompson, Critical Perspectives* s. 50-77. For en udvikling af problemerne i modstillingen idealisme/materialisme se Marshall Sahlins, *Culture and Practical Reason*, Chicago 1976. Se også Maurice Godelier, *The Ideal in the Real*, in: Raphael Samuel og Gareth Stedmann Jones (eds.), *Culture, Ideology and Politics*, London 1982, s. 12-37.
26. Jordanova, *Sexual Visions*, s.5-6. Se også Williams, *Marxism and Literature*, s.38-44.
27. Et vigtigt led i Marx' arbejde var at vise, at økonomien ikke udviklede sig uafhængigt af menneskers handlen. Se Karl Marx og Friederich Engels, *The German Ideology*, London 1965, s. 54. Se også Philip Abrams' diskussion heraf i *Historical Sociology*, Itaca, 1982, s.38-43.
28. Raymond Williams, *Politics and Letters*, London 1979, s. 141.
29. Idéen om at økonomien analytisk set, men ikke empirisk, i sidste instans er bestemmende, udvikles i Louis Althusser, *For Marx*, London, 1969.
30. Se essayene i Nelson og Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Se også Laclau og Mofe, *Post-Marxism Without Apologies*.
31. For en analyse af idealisme/realisme dualismen se Godelier, *The Ideal in the Real*. Det problem jeg rejser her er også blevet diskuteret som en modstilling af objektivitet og subjektivitet, som adskillelsen af basis og overbygning, og som et spørgsmål om økonomisk reduktionisme. I en tidlig artikel har Sandra Harding argumenteret for at den materielle basis i marxistisk tænkning har været de økonomiske relationer. En feministisk forskningsstrategi burde derfor, i følge Sandra Harding, forsøge at lokalisere den materielle basis for kønsrelationerne, Sandra Harding mener selv at denne basis udgøres af den måde personligheden eller karakteren dannes. Se *What Is the Real Material Base of Patriarchy and Capital?* in: Lydia Sargent (ed.) *Women and Revolution*, Boston 1981. Det dilemma i marxismen som jeg påpeger her, har Sahlins, i *Culture and Practical Reason*, formuleret som relationen mellem de produktive handlinger og den symbolske organisering af erfaring. Når denne problemstilling ses i lyset modstillingen mellem subjektivitet og objektivitet fremtræder den som kønnet, d.v.s. som associeret til mandlighed (objektiv, rational) og til kvindelighed (subjektivitet, følsomhed). For en analyse af hvordan køn har influeret konstruktionen af en bestemt social-økonomisk tankemåde se Leonora Davidoff, Adam Spoke First og Carole Pateman, *The Sexual Contract*, Stanford, 1988.
32. Et eksempel herpå er Harding, *What Is the Real Material Base?*
33. Hartmann, *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*; Heidi Hartmann, *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union*, in: Lydia Sargent (ed.), *Women and Revolution*, Boston 1981; Walby, *Patriarchy at Work*. Sahlins, *Culture and Practical Reasons*, argumenterer for at Marx' materialisme er baseret på en naturaliseret opfattelse af menneskelige behov og at Marx' værk grundlæggende bygger på samme indskrænkede menneskesyn som utilitaristernes.
34. Michèle Barret identificeres almindeligvis med den første position, og er blevet kriti-

- seret for at mangle en teori om ideologi. Se hendes svar til sine kritikere i introduktionen til *Women's Oppression Today*, rev. ed. London, 1988, s.xvi-xvii. Den anden position associeres oftest med Johanna Brenner og Maria Ramas, *Rethinking Women's Oppression*, in: *New Left Review*, 144, 1984 s. 68-69 og Humphries, *Class Struggle and the Persistence of the Working-Class Family*. For en glimrende fremstilling af den sociale konstruktion af kroppen, se Connel, *Gender and Power*.
35. Se især Williams, *Marxism and Literature*. Se også hans argumentation i *Politics and Letters*. Williams brugte termen handlebevidsthed (practical consciousness) for at antyde at tanken er en del af handlingen. Anthony Giddens har brugt det samme begreb om den »refleksive styring« (»reflexive monitoring«) som mennesker foretager af deres egne handlinger, se *The Constitution of Society* og Giddens' seneste kritik af post-strukturalismen, med dens fokus på subjektet fremfor handlingsperspektivet, og diskussionen om betydningen af handlebevidsthed for menneskelig handling i *Structuralism, Post-Structuralism and the Production of Culture*, in: Anthony Giddens og Jonathan Turner (eds.), *Social Theory Today*, Stanford, 1987.
 36. Det Marxske begreb »produktionsmåde« var ikke møntet på økonomien som sådan, som en særskilt social sfære. Præcis hvordan de økonomiske relationer var forbundet med de politiske og kulturelle relationer i samfundet, har været genstand for en aldrig endt debat mellem marxistiske teoretikere. Karl Polyani har i sine værker kritiseret denne økonomistiske fejlslutning, se *The Great Transformation*, Boston 1957. For en diskussion af Polyanis værk se Fred Block og Margaret R. Somers, *Beyond the Economic Fallacy: The Holistic Social Science of Karl Polyani*, in: Theda Skocpol (ed.), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge, England, 1984. For en synsvinkel der ligger tæt på min se Derek Sayer, *The Violence of Abstraction: The Analytic Foundations of Historical Materialism*, Oxford, 1987. Se også Sharon Zukin og Paul DiMaggio, *Introduktion til Sharon Zukin og Paul DiMaggio (eds.), Structures of Capital: The Social Organization of the Economy*, Cambridge, England, 1990 og Fred Block, *Postindustrial Possibilities: A Critique of Economic Discourse*, Berkeley and Los Angeles, 1990, især kap. 1.
 37. De bliver, i Pierre Bourdieus sprog, »doxa«. Se *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, England, 1977.
 38. Williams skriver herom: »ligesom alle sociale processer består af interaktion mellem levende mennesker(...), så konstitueres individet, gennem brugen af sproget, der i sig selv er en social aktivitet og det enkelte fysiske individ, tilegner sig herigennem den sociale kapacitet, som er meningen med ethvert individs liv, *Marxism and Literature* s. 41.
 39. Mange af de forskere som har understreget betydningen af den kulturelle praksis for etableringen af et bestemt dominerende syn på verden, vedgår deres gæld til Gramsci. Se Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, New York, 1971. For en klar fremstilling heraf se Williams, *Marxism and Literature*, s. 108-14. Joan Cocks bruger såvel Gramsci som Raymond Williams til at udvikle sin idé om »kønsmodsnævnernes politik« (»oppositional gender politics«). Se Joan Cocks, *The Oppositional Imagination*, London 1990.
 40. Med struktur mener jeg, i overensstemmelse med Connell, de begrænsninger der lægges på og de muligheder som byder sig for en bestemt praksis. Se Connell, *Which Way Is Up? Essays on Class, Sex and Culture*, North Sydney, Australia 1983, s. 39.

41. Tankegangen her svarer til den idé om handlebevidsthed, som Giddens har udarbejdet, se *The Constitution of Society*, s.41-45.
42. Se Joan Scotts definition af køn i *Gender and the Politics of History*, kap. 2. Som juristen Martha Minow har påpeget, så er forskelle eller det der adskiller, almindeligvis baseret på et udtalt eller skjult referencepunkt, der anses for at være normen. Den udtalte norm er manden, som kvinder er forskellige fra. Martha Minow siger: »Det udtalte referencepunkt fremmer nogens interesser, men ikke andres; det kan forblive udtalt, fordi de der skiller sig ud, har mindre magt til at påvirke normdannelsen end de der passer godt ind i de herskende normer«, se Martha Minow, *Making All the Difference: Inclusion, Exclusion and American Law*, Ithaca, 1990, s.51-78.
43. Connell har en lignende pointe. Han foreslår at køn indarbejdes i kroppen gennem transcens og negation se *Gender and Power*, s.78-82 og *Which Way Is Up?* s. 68-69. Denne pointe argumenterer de Lauretis stærkt for i hendes *Technologies of Gender*, s. 6-11. De Lauretis argumenterer, i det hun bruger Althusser's definition af ideologi, som den imaginære relation mellem mennesker og de »reelle relationer i hvilke de lever«, for at køn er den primære instans i ideologien. Althusser's definition af ideologi stammer oprindeligt fra Louis Althusser, *Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes Towards an Investigation)* in: *Lenin and Philosophy*, New York, 1971. Folk bruger de fysiologiske kønsforskelle snarere end andre fysiologiske forskelle såsom øjenfarve eller hårfarve som grundlag for skellen mellem mennesker, fordi mænd og kvinder indtager klart markerede forskellige positioner i samfundet. Denne vigtige indsigt udvikles af Pierre Bordieu i hans redegørelse for habitus og dens opståen. Med habitus menes den strukturerende mekanisme bag handlemåder. Bordieu hævder, at klassifikatoriske systemer reflekterer den systematiske placering af mennesker i det sociale rum. Denne pointe fremstilles klart i Pierre Bordieu, *Social Space and Symbolic Power*, in: *Social Theory* 7, 1989, s. 18-22 og Bordieu, *Outline of a Theory of Practice*. Bordieu's teoretiske projekt er, gennem udvikling af den reflektive sociologi, at udvikle en teori som rummer såvel strukturer og aktører. Anthony Giddens' produktive teorier beskæftiger sig også med begreberne refleksivitet og strukturer og aktører, se hans *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Berkeley and Los Angeles, 1979 og *The Constitution of Society*. For en sammenligning og kritik af disse to teoretikere se Connell, *Gender and Power*, s. 94-95. Connells pointe i *Which Way Is Up?* s. 76, er den samme som min.
44. Mary Poovey, *Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*, Chicago, 1988 s. 6.
45. Davidoff og Hall, *Family Fortunes*. Se også Susan Kent, *Sex and Suffrage in Britain 1860-1914*, Princeton 1987, især kap. 1.
46. Michel Foucault, *The History of Sexuality, Volume I: An Introduction*, New York, 1980.
47. Baron har vist hvordan maskulinitet blev konstrueret hos bogtrykkerne gennem modstillingen af voksne mandlige arbejdere og lærlinge, se *Questions of Gender*.
48. Pierre Bordieu, *Distinctions: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, Mass., 1984.
49. At jeg her fremhæver klasse og køn betyder ikke at jeg benægter betydningen af race/etnisk oprindelse, alder, seksualitet, nationalitet eller andre sociale forskelle som på komplekse måder er sammenvævet i den individuelle identitet.

50. Om den måde forskellige broderskaber på en gang influerede på konstruktionen af maskuliniteten og tjente som ressource for skabelsen af en klasseidentitet se Clawson, *Constructing Brotherhood*.
51. Se Benenson, *Victorian Sexual Ideology*; Mariana Valverde, *Giving the Female a Domestic Turn: The Social, Legal and Moral Regulation of Women's Work in British Cotton Mills 1820-1850*, in: *Journal of Social History* 21, 1988, s.619-34.
52. For en teoretisk diskussion af forholdet mellem stat og køn se Jane Jenson, *Gender and Reproduction: Or Babies and the State*, in: *Studies in Political Economy* 20, 1986 s.9-46. For en indsigtfuld analyse af statsformation som et aspekt af kapitalismens udvikling se Philip Corrigan og Derek Sayer, *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*, Oxford 1985.
53. Ira Katznelson, *Constructing Cases and Comparisons*, in: Ira Katznelson og Aristede R. Zolberg (eds.), *Working-Class Formation: Nineteenth Century Patterns in Western Europe and the United States*, Princeton 1986, s. 6. Se også David Stark, *Class Struggle and the Transformation of the Labor Process*, in: *Theory and Society*, 9, 1980, s. 96.
54. For en analyse af dette problem i E.P.Thompsons arbejde, se Sewell, *How Classes Are Made*.
55. Denne pointe står særligt klart i Geoff Eley, *Edward Thompson, Social History and Political Culture: The Making of a Working-Class Public 1780-1850*, in: Kaye og McClelland (eds.) *E.P. Thompson: Critical Perspectives*, s. 12-49, især s. 24-26.
56. Hensigten med Thompsons formulering var at opløse Marx' skelnen mellem Klasse an sich (klasseposition) og Klasse für sich (klassebevidsthed). Forskere interesseret i problemer omkring klasseformation diskuterer stadig nytten af denne skelnen, se eksempelvis Katznelson og Zolberg (eds.), *Working-Class Formation*.
57. Se Katznelson, *Constructing Cases and Comparisons*.
58. Eley, *Edward Thompson, Social History and Political Culture*, s.26.
59. Denne pointe står særligt klart i Jane Jenson, *Paradigms and Political Discourse: Protective Legislation in France and the United States Before 1914*, in: *Canadian Journal of Political Science*, 22, 1989, s.238. Se også Scott, *Gender and the Politics of History*, s. 57. Jeg er dog ikke enig med Scott i, at det alene er gennem diskursen, at klasse dannes.
60. Denne pointe er blevet understreget af Pierre Bourdieu, se Bourdieu, *Social Space and Symbolic Power*, s. 23.
61. Calhoun har en lignende pointe, se *Questions of Class Struggle*, s. 229.
62. Raphael Samuel har leveret en fremragende analyse af den ulige udvikling af kapitalismen i England og væksten i arbejdsintensive produktionsprocesser. Se Raphael Samuel, *Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain*, in: *History Workshop Journal*, 3, 1977, s. 6-72. For sammenhængen mellem kvindearbejde og arbejdsintensive processer se Alexander, *Women's Work in Nineteenth-Century London*. For beklædningsindustriens vedkommende se James A. Schmiechen, *Sweated Industries and Sweated Labor: The London Clothing Trades 1860-1914*, Urbana, 1984; Jenny Morris, *The Characteristics of Sweating: The Late Nineteenth-Century London and Leeds Tailoring Trade*, in: John (ed.), *Unequal Opportunities*, s. 95-124; Barbara Taylor, *Eve and the New Jerusalem*, New York, 1983; Shelley Pennington og Belinda Westover, *A Hidden Workforce: Homeworkers in England 1850-1985*, London 1989.

63. For en mere generel fremstilling af industrialiseringsprocessens forløb i Storbritannien se Sydney Pollard, *Labour in Great Britain*, in: Peter Mathias og M.M. Postan (eds.), *The Cambridge Economic History of Europe, Vol.7, Part I: The Industrial Economies: Capital, Labour and Enterprise*, Cambridge, England, 1978; A.E. Musson, *The Growth of British Industry*, London 1978; Sir John Clapham, *An Economic History of Modern Britain, Vol.I*, London 1939; C.R.Harley, *British Industrialization before 1841: Evidence of Slower Growth During the Industrial Revolution*, in: *Journal of Economic History*, 42, 1982, s.267-89.

Arbejderkulturens historie: kampen om sjælene

Af Svend Aage Andersen

Den differentierede arbejderklasse

I den traditionelle arbejderbevægelseshistorieskrivning er man ofte gået ud fra som givet, at det var »naturligt«, at arbejderne organiserede sig fagligt og politisk, dvs. tilsluttede sig arbejderbevægelsen. Denne opfattelse af arbejdernes »naturlige« socialistiske holdning, er gennem de sidste ti år gang på gang blevet anfægtet. Bl. a. den norske historiker Knut Kjeldstadli har understreget, at fællesskabet mellem de ansatte – fremvæksten af en enhedsmæssig faglig og politisk opræden – først blev skabt historisk under bestemte betingelser.¹

Synspunktet er dog ikke helt nyt. Allerede Edvard Bull fremhævede det i en artikel fra 1954: »De fleste som har behandlet arbejderbevægelsens historie i Norge, har gått ut fra visse fordommer. De som sjøl står arbejderbevægelsen nær, har i regelen gått ut fra at det er »naturlig« for arbejderne å opptre solidarisk og innta en kampstilling overfor arbeidsgiverne. Når visse grupper av arbeidere ikke svarte til disse forestillingene, skulle det helst skyldes mangel på »oplysning«, eller feighet.«² Vi ved imidlertid, at forskjellige grupper af arbejdere optrådte på forskellig måde, og at arbejderklassen hverken på landsplan eller i de enkelte byer udgjorde nogen homogen enhed, for hvilken det var noget naturligt at optræde solidarisk.

Disse erkendelser får også konsekvenser for arbejderkulturforskningen. Lige så differentieret, som man må opfatte arbejderklassen, må man betragte arbejderkulturen. Vi må derfor også snarere tale om kulturerne i arbejderklassen end om arbejderkulturen slet og ret. Arbejderkulturen kan ikke fortsat identificeres med »den organiserede arbejderkultur«, arbejderbevægelsens kultur. I klassen fandtes der et langt mere varieret spektrum af holdninger, værdiorienteringer og livsstile end bare de, der kendetegnede de organiserede og politisk engagerede arbejdere.

Der var mange andre organisationer end arbejderbevægelsen, som søg-

te at vinde tilslutning blandt arbejderne. Der foregik helt tilbage fra arbejderbevægelsens start i forrige århundrede en kamp om »arbejdernes sjæle«. Først og fremmest forsøgte naturligvis *arbejdsgiverne* at vinde arbejderne loyalitet, frem for alt ved at påvirke deres forståelsesformer og derved sikre opbakning omkring deres egne tolkningsinteresser. Foruden arbejderbevægelsen og de borgerlige dannelses- og oplysningsforeninger gjorde også afholdsbevægelsen og vækkelsesbevægelserne forsøg på at varetage og organisere arbejderne behov. Desuden søgte endvidere værtshuse og traktørsteder og en række foreninger af forskellig art at organisere arbejderne fritidsbehov, ligesom den borgerlige presse naturligvis forsøgte at præge arbejderne selv- og omverdensforståelse med en borgerlig ideologi. Rent faktisk viser historien, at disse instanser og organisationer i mange tilfælde var bedre til at inddrage og organisere nogle vigtige behov hos arbejderne (f. eks. religiøse behov og underholdningsbehov), som i vid udstrækning blev ignoreret af arbejderbevægelsen.

I den strategiske tænkning i de politiske arbejderpartier havde reproduktionsområdet (hjemmesfæren) en marginal placering.³ Arbejderpartierne manglede kort sagt forståelse for hverdagslivets betydning for partiernes målsætning. Arbejderpartierne negligerede i udstrakt grad hverdagsproblemerne i deres propaganda og politik, og de interesserede sig stort set ikke for at udarbejde en vision om et kvalitativt nyt hverdagsliv med nye sociale relationer i produktionen og hjemmesfæren. F. eks. kunne en kommunist sagtens samtidig være kvindeundertrykker i hjemmet. Partiernes målsætning lå på et abstrakt plan – den var afgrænset til spørgsmålet om »arbejderklassens historiske mission«, nemlig ændringen af den herskende samfundsstruktur. Konsekvensen af denne manglende forståelse for hverdagslivets politiske betydning fremhæves bl. a. af den tyske sociolog Oskar Negt:

I arbejderbevægelsens historie har det i alle industrialiserede lande vist sig som katastrofalt, at de individer, som var sammensluttet i arbejderpartierne, socialdemokratiske såvel som kommunistiske (...) altid blev opfattet som hele, netop som socialdemokrater, kommunister, klassebevidste proletarer, medens deres specifikke interesser – bolig, børneopdragelse, seksualitet, arbejde, fritid – blev liggende uudviklet, brak, eller blev organiseret fra oven på en sådan måde, at de behov og interesser, som var medproduceret af kapitalismen, ikke kunne udtrykke sig frit. Således opstår allerede i den førfascistiske fase en truende klo: medens man med stolthed henviser til det voksende antal klassebevidste arbejdere, marcherer masserne, og på ingen måde bare de småborgerlige, allerede i en helt anden retning (min oversættelse, SAA).⁴

Den politiske arbejderbevægelse, her repræsenteret ved mændene i 5. valgkreds, agiterer for bevægelsens reorganisator, P. Holm. Fotografiet, der er et minde om valgdagen 20. april 1892, udsender allehånde ideologiske symboler og budskaber. (ABA)

De socialistiske partier forholdt sig altså ensidigt til arbejderne som »politiske mennesker«. De definerede dem ud fra deres position i produktionssfæren og negligerede deres liv i reproduktionsområdet. Det afgørende for de socialistiske partier var arbejderens politiske bevidsthed («klassebevidsthed»), og dette spørgsmål overskyggede helt spørgsmålet om deres behov, interesser og daglige problemer. Dette vigtige felt blev overladt til deres politiske modstandere og de organisationer og bevægelser, som jeg har nævnt ovenfor. Arbejderpartiernes manglende forståelse for hverdagssfærens politiske betydning fik altså katastrofale konsekvenser på en lang række områder, som jeg ikke i denne sammenhæng vil komme nærmere ind på. Blot vil jeg nævne det ene, at socialismeopfattelsen blev tilsvarende abstrakt og økonomistisk, dvs. ikke kom til at implicere de subjektive behov og alternative sociale relationer.

På baggrund af det ovenstående kan arbejderkultur defineres som de værdiforestillinger, opgaver og problemer, som udgår fra arbejderne daglige liv og fra deres arbejds- og boligområder. En »proletarisk modkultur«, som er uadskillelig fra arbejderklassens emancipationshistorie, er udtryk for en politisering og bevidstgørelse af alle arbejderklassens livsområder. Men på baggrund heraf må man også problematisere den traditionelle opfattelse af, at de hjemmegående kvinder og børn overvejende agerede apolitisk, mens de politisk aktive mænd engagerede sig aktivt i arbejderklassens emancipationsbestræbelser. Man kan også som tyskeren Martin Soder opfatte mændenes politiske aktivitet som en flugt fra en hverdag, de ikke var i stand til at klare.⁵ Hjemmesfæren forblev relativ uberørt af arbejderbevægelsens virksomhed. Den mandlige arbejder blev fagforeningsmedlem, partikæmper og »kammerat«, men derhjemme blev han ved med at være familietyrran, fastholdt den småborgerlige livsverdens værdinormer eller fortrak til mandefællesskabet med øl og kortspil. Så er det trukket hårdt op, for selvfølgelig påvirkede den socialistiske verdensanskuelse også til en vis grad hjemmelivet hos de klassebevidste arbejdere. Det skal jeg senere vende tilbage til.

Her vil jeg i det følgende først diskutere, i hvilket omfang der i Århus i perioden ca. 1870-1940 fandtes en selvstændig arbejderkultur, og i hvor høj grad arbejderklassens kultur blev præget af det borgerlige hegemoni. Dernæst vil jeg ultrakort gøre rede for nogle af de begreber og typologier, som man i den udenlandske forskning har taget i anvendelse i forsøget på at nå frem til en mere nuanceret forståelse af arbejderkulturen og dens historiske forandring. På baggrund af mine egne studier af arbejderlivet i Århus vil jeg endelig kort skitsere seks forskellige adfærdstyper i den århusianske arbejderklasse i ovennævnte periode. I gennemgangen af adfærdstyperne vil jeg forsøge at inddrage en historisk dimension, der antyder de ændringer i arbejderkulturen over tid, som betinger ændringerne i adfærdstyperne.

Særkulturer og dominerende kulturer – konflikt og konsensus

I min undersøgelse af arbejderlivet i Århus 1870-1940 har jeg forsøgt at vise, hvordan arbejderklassens kultur kun i en vis udstrækning udgør en selvstændig kultur (særkultur), og at arbejderne kultur i høj grad må ses som resultatet af et samspil med andre kulturer i det danske samfund.⁶ Arbejderkulturen var en særkultur i det omfang, arbejderbevægelsen fra

slutningen af det 19. århundrede kom til at danne ramme omkring en specifik livsform – en livsform, som udformedes i tilknytning til de mange socialdemokratiske organisationer.⁷ En lang række organisationer – fra fagforeningen og partiet til DsU og DUI – udgjorde et organisatorisk netværk for arbejdernes livsudfoldelse. Professor Mogens N. Pedersen har beskrevet, hvordan disse institutioner kom til at præge den socialdemokratiske arbejders tilværelse:

Det var et godt og trygt parti at være med i. Det sørgede for livsindhold, underholdning og udfordringer i rigt mål. Du begyndte i DUI, fortsatte over DsU ind i parti-foreningen. Du kunne synge i arbejdersangkoret, blive klippet på »Figaro«-frisørsaloner, drikke Star, læse socialdemokratiske aviser, blade og bøger fra Fremad. Dine pengesager og dine forsikringer tog arbejderkooperationen sig også af, og når du engang havde hørt din sidste udsendelse i partiets Statsradiofoni på dit ARAKO-apparat, når du med andre ord havde sat dine A. K. S.-sko for sidste gang, tog Arbejder-nes Ligbrændingsforening sig af resten.⁸

Denne socialdemokratiske arbejderbevægelseskultur, som udgjorde en særlig »lejr« i samfundet, gik i efterkrigstiden – i takt med velfærdssamfundets etablering – mere og mere i opløsning. Dvs. enten forsvandt den (f. eks. Stjerneøl og Arbejdernes Læseselskab), eller også mistede den helt sit klassespecifikke indhold og »åbnede« sig ind i den samfundsmæssige helhedskultur (Social-Demokraten kom f. eks. til at hedde Aktuelt og skulle være en avis for alle). Arbejderkultur i denne betydning eksisterede altså i ca. 60-80 år – og lever idag kun videre i modificeret og rudimentær form. Sin storhedstid oplevede arbejderbevægelseskulturen i mellemkrigstiden, hvor tilslutningen til de socialdemokratiske organisationer kulminerede, og hvor disse endnu ofte havde et alternativt socialistisk indhold og sigte.

Ved siden af denne socialdemokratiske særkultur fandtes der endnu en »modkultur«, den kommunistiske arbejderkultur, der ligesom den socialdemokratiske var præget af alternative værdiorienteringer og alternative institutioner, men som imidlertid aldrig fik samme omfang og tilslutning som den socialdemokratiske.

Det var dog langt fra hele arbejderklassen, der tilsluttede sig disse alternative organisationer. Mange uorganiserede arbejdere og arbejdere, som ikke var politisk engagerede, havde andre præferencer og andre former for livssyn.

Desuden er denne betragtning af arbejderkulturen for snæver. Arbejderkulturen er først og fremmest udformet som moment i en enhedsmæssig – men modsigelsesfuld – *totalsamfundsmæssig* kulturproces. Jeg

har i min bog om arbejderlivet i Århus vist, hvordan byens arbejderbefolkning i perioden fra ca. 1870 til 1940 indgik i en overordnet samfundsmæssig udviklingsproces, der førte til det moderne kapitalistiske industrisamfund. Gennem denne udvikling udformedes gradvist en kapitalistisk, samfundsmæssig enhedskultur, der i stigende grad greb styring ind i de forskellige lokal- og delkulturer. Den dominerende og i mange forhold normgivende kultur i denne udviklingsproces må karakteriseres som en borgerlig kultur. Set i forhold til den dominerende borgerlige kultur med dens hegemoniske bestræbelser udgjorde arbejderkulturen en domineret, undertrykt og i mange forhold »usynlig« kultur.

Men arbejderkulturen må betragtes i en endnu bredere historisk sammenhæng. I udformningen af arbejderklassens kultur indgår der nemlig også stærke elementer af førindustriel *håndværkerkultur* og agrar *bonde- og almuekultur*. Arbejdernes udkast til en selvstændig (socialistisk) arbejderkultur må således efter min mening anskues som ét element i mødet og samspillet mellem alle disse kulturformer. Det handler om et kultursammenstød, hvor arbejderkulturelle elementer eksisterer i et spændingsfelt mellem en række andre kulturelementer og -påvirkninger. Arbejderkulturen er derfor ofte meget mere ambivalent og modsigelsesfuld, end man måske ville tro. Et tysk eksempel herpå er konstateringen af, at Ruhrarbejderne i Weimartiden kunne leve på tværs af de politiske skel og f. eks. som socialdemokrater være medlemmer af katolske fritidsorganisationer.⁹ At der var tilsvarende selvmodsigelser i århundredskiftets århusianske arbejderkultur fremgår f. eks. af, at en tilsyneladende »klassebevidst« ung maler, der var medlem af Fremskridtsklubben og senere DsU, samtidig stod som medlem i Aarhus Sangforening af 1843, hvor det »var meget fint dengang«. Bl. a. måtte man ved koncert møde i kjole og hvidt og iført hvide handsker. Det nyttede ikke, at man kom i jakkesæt.¹⁰ At socialistiske og borgerlige kulturtræk findes side om side synes snarere at være normen end undtagelsen.

Man har i den hidtidige arbejderkulturforskning ofte antaget et alt for *direkte* forhold mellem klasse og kultur og som følge deraf i for høj grad koncentreret sig om den autonome arbejderkultur på bekostning af akkulturations- og hegemoniprocesserne. Man har i arbejderkulturforskningen i nogen grad overset, at klassegrænser og kulturgrænser langtfra altid er sammenfaldende. Man har forudsat et *konflikt*forhold mellem arbejdere og arbejdsgivere og tilsvarende underbetonet den *konsensus*, som har været baggrunden for de relativt fredelige forhold i det danske samfund. Sagt på en anden måde har man ikke i forskningen i tilstrækkelig

Den retskafne arbejder og hans familie i 1911. Måske er det 1. generationsarbejderen, der ikke har glemt sine rødder. Gennem lup træder landsbykirken frem på vægbilledet til venstre for gipsfiguren i hjørnet. (ABA)

grad draget konsekvenserne af, at klasse bør defineres som en *relation* snarere end som en »ting« eller en »kategori« (E. P. Thompson). Betragtningen af klasse som relation indebærer bl. a., at klassedannelsen ikke kan studeres som en »klasseintern« proces (f. eks. i form af en organisations fortløbende selvudvikling), men hele tiden må relateres til faktorer i det omgivende samfund. Sålænge arbejderkulturen identificeres med den socialistiske arbejderbevægelseskultur, vil man efter min mening komme til at overse arbejderens socialisation gennem den dominerende kultur, dvs. gennem skolen, kirken, hæren, pressen, politisk symbolik, deltagelse i almene kulturelle foranstaltninger, sang- og sportsforeninger m.v.

Ud over således at pege på mangfoldigheden og modsigelsesfuldheden i den historiske arbejderkultur vil jeg understrege dens proceskarakter – og dermed nødvendigheden af at se den i et forandringsperspektiv. Den franske mentalitetsforsker Jaques Le Goff har gjort opmærksom på, at flere mentaliteter – før-bevidste, latente tankemønstre – for så vidt godt kan sameksistere ved siden af hinanden og endog i samme »sjæl«. ¹¹ I et

samfund findes der således både fælles, klasseoverskridende, mentaliteter og »klassementaliteter«. Man kan f. eks. forestille sig en »dominerende mentalitet« brydes med en »undertrykt mentalitet« i ét og samme individ, et forhold, som Wilhelm Reich (ganske vist med andre termer) gjorde opmærksom på i sin analyse af fascismens massepsykologi.¹²

Når en arbejderbefolkning overtager en andens klasses mentalitet eller ideologi hænger det i høj grad sammen med kulturelle dominansforhold. Man må her være opmærksom på betydningen af den indflydelse, der udgår fra herredømmesystemets disciplineringsinstrumenter, hvor skolen, kirken og borgerskabets kulturliv udgjorde de »bløde« styringsmidler, og militæret, politiet og retsvæsenet de »hårde«.¹³ Ud over den økonomiske tvang, som var et vigtigt styringsmiddel, fandtes der i slutningen af forrige århundrede en række instanser, som udgjorde en ekstraøkonomisk magt. Jens Engberg har i *Århus Bys Historie* beskrevet de magtmidler, som sikrede borgerskabets herredømme i perioden 1850-1900:

Skolen havde skabt folks holdninger og bidraget til at styre hver enkelt mod den givne plads i samfundet. Kirken havde gennem konfirmationen og hele sin lære indprentet lydigheden mod samfundets overordnede. De unge mænd havde også lært at underordne sig i militærtjenesten, foruden at militæret naturligvis hele tiden var til stede som det afgørende magtmiddel, hvis det skulle blive nødvendigt. Byens sundheds- og fattigvæsen hjalp de underste i samfundet, men holdt dem også på plads. Overklassens teater, kulturliv og foreninger virkede med til at opretholde skellet mellem de fine og de andre.¹⁴

Senere fik også pressen en vigtig funktion som herredømmeinstrument. Den borgerlige presse medvirkede til at tilsløre herredømmet og til at udbrede den liberalistiske friheds- og lighedsideologi. »Indersiden« af disse disciplineringsstrategier og -arrangementer fra den herskende klasse var »selvtvungen« (Norbert Elias) og disponeringen til acceptberedskab overfor de herskendes forventninger og krav til individernes »habitus« (Pierre Bourdieu).¹⁵ Habitus står for indlærte dispositioner – mønstre, som er »indslebne« i individerne, men samtidig gruppespecifikke. De markerer således formidlingerne mellem objektive regelmæssigheder og direkte synlig adfærd. Det er afgørende, at »habitus-former« opstår og virker »bag om ryggen« på individerne. Studier af habitus-former kan således ifølge den tyske historiker Alf Lüdtke være med til at overvinde kløften mellem subjektivistiske og objektivistiske fortolkninger af de samfundsmæssige processer.¹⁶

Diskussionerne om arbejderkulturens differentiering og forandringer

I den engelske diskussion om arbejderklassen har man ofte skelnet mellem tre idealtyper af arbejdere: »the proletarian worker«, »the deferential worker« og »the privatised worker«. ¹⁷ De to førstnævnte typer lokaliseres fortrinsvis til den 'traditionelle' arbejderklasse, mens den sidstnævnte dukker op i forbindelse med »velfærdssamfundet« og diskussionerne om arbejdernes overtagelse af middelklassens livsstil, normer, holdninger og værdier. Den *proletariske* arbejder finder man især i isolerede fællesskaber koncentreret omkring større industrivirksomheder. Denne arbejdsform er dybt involveret i sit arbejde, har en udviklet kammeratskabsfølelse med sine arbejdskolleger og er stærkt knyttet til et socialt netværk af venner, arbejdskammerater, naboer og slægtinge. Den *ærbødige* arbejder er hovedsagelig beskæftiget under patriarkalske former i mindre familievirksomheder og på landet. Den *privatiserede* arbejder finder man især på de store masseproducerende og højt specialiserede fabrikker. På arbejdet er han lønorienteret – hans eneste forhold til sit arbejde er den løn, han får udbetalt – og uden for arbejdet er han forbrugsorienteret.

Disse distinktioner er udelukkende udmøntet på mænd og forholder sig ikke til problemstillingen køn. Det gør derimod en anden hyppigt forekommende distinktion i engelsk sociologi og historie, nemlig modsætningen mellem »rå« og »respektabel« boligområder og/eller arbejdergrupper i de traditionelle arbejdersamfund.

En række af disse distinktioner genfindes i mere eller mindre bearbejdet form i de senere års skandinaviske diskussion om arbejderkultur.

I Sverige har historikere, etnologer, sociologer m. fl. gennem de senere år været optaget af en diskussion af arbejderkulturens forandring som følge af moderniseringsprocessen. Diskussionen har i høj grad været koncentreret omkring begrebspæret »bråkig«/»skötsam« – eller »skötsamhet«/»egensinnighet«. Begrebet »skötsam« (ordentlig, respektabel) blev for alvor introduceret i svensk forskning i 1988 af idéhistorikeren Ronny Ambjörnsson i bogen *Den skötsamme Arbetaren*, og begrebet »bråkig« (støjende, uordentlig) førtes frem i titlen på historikeren Lars Magnussons bog fra samme år, *Den bråkiga kulturen*. Magnusson lokaliserer den »bråkiga« kultur til den førindustrielle håndværkergruppe, i hvis livsførelse værtshuset og drikkeriet spillede en fremtrædende rolle. »Blå mandage«, gadeopløb med voldsomme slagsmål og uroligheder var andre udtryk for denne form for håndværkerkultur. Myndighederne forsøgte

imidlertid at stække håndværkernes utøjlede adfærd ved hjælp af forskellige forordninger. Gennem øget dannelse og oplysning skulle håndværkere og arbejdere formås til at opgive sine gamle traditioner og blive mere kultiverede. Der foregik med andre ord en omfattende disciplineringsproces, der også kan ses som en »selvopdragelsesproces«, hvorigennem arbejderne ændrede en oprindelig impulsstyret, spontan og vild mentalitet til en stedse mere kontrolleret adfærd. Denne disciplinering af arbejderne er frem for alt blevet analyseret af historikeren Björn Horgby i bogen *Den disciplinerade arbetaren* (1986).

»Bråkighet« og »skötsamhet« angiver to forskellige måder at forholde sig på. »Bråkigheten« hænger nøje sammen med et højt alkoholforbrug, en støjende og »utæmnet« opførsel, hvorimod »skötsamheten« forstås som en »ordentlig« og »disciplineret« adfærd, knyttende sig til vækkel-ses-, afholds- og fagbevægelsernes opkomst. Såvel afholds- som fagbevægelsen betonedede dyder som ædruelighed, flid, evnen til at møde til tiden, en ordentlig opførsel og dannelse. I stedet for begrebet »bråkig« anvender sociologen Matz Franzén begrebet »egensindig« og knytter dermed an til tysk tradition, hvor frem for alt historikeren Alf Lüdtke har undersøgt de egensindige, selvrådige aspekter i arbejderlivet.¹⁸ For Mats Franzén kommer egensindigheden nærmest til at stå for arbejderens forsøg på at unddrage sig myndighedernes disciplineringsbestrebelse, deres forskellige måder at unddrage sig de krav og den kontrol, som de møder ovenfra. Medens »skötsamheten« med nødvendighed indebærer selvdisciplin, bliver egensindigheden en slags »anti-skötsamhet«.

Man har i den svenske forskning diskuteret, om der i perioden fra ca. 1870 til 1930 foregik en overgang fra »bråkighet« til »skötsamhet«, fra en øjeblikksorienteret og uregelmæssig livsstil til en stabil, disciplineret og fremadstræbende livsstil, en overgang fra »uorden« til »orden« så at sige. Der er dog ingen eksklusiv enighed om, at den tidlige arbejderkultur var »bråkig« og utøjlet, og at det først var senere, at arbejderkulturen blev præget af »skötsamhet«. Visse forskere ser »skötsamheten« og ordentligheden som et sent indslag i arbejderkulturen og mener, at den traditionelle arbejderkultur var »bråkig«, utøjlet og »rå«. Andre mener derimod, at »skötsamheten« ikke nødvendigvis eliminerede »bråkigheten«, men at en »skötsam« og en »bråkig« arbejderkultur kom til at eksistere parallelt. Bl. a. har Birgitta Skarin Frykman pointeret, at en majoritet af arbejderne næppe på så kort tid kunne være blevet opdraget til orden og delagtighed i samfundet, hvis arbejderkulturen i sig selv havde været »bråkig«.

Hun mener, at skötsamheten ikke var noget nyt, men en velintegreret del af en »traditionel« arbejderkultur.¹⁹

Seks forskellige adfærdstyper inden for arbejderklassen

Den svenske diskussion sætter spørgsmålene om arbejderkulturens mangfoldighed og arbejderkulturens historiske forandring på dagsordenen. Hverken den svenske eller danske tidlig-industrielle arbejderkultur var efter min opfattelse *kun* »bråkig«, men »bråkigheden« var ét træk i den blandt andre. Problemet opstår, når man udvider begrebet til at blive en etikette, som skal omfatte periodens arbejderkultur som helhed. Efter min opfattelse eksisterede der allerede i 1800-tallets sidste årtier et bredt spektrum af adfærdsformer og værdiorienteringer i den danske arbejderklasse, og hverken begrebene »bråkighed«/»egensinne« eller »skötsamhet« rækker til at indfange den faktiske varians i arbejderens livsformer.

På grundlag af mine studier af arbejderklassen i Århus vil jeg fremføre en hypotese om, at der omkring århundredskiftet fandtes ikke bare én type arbejderadfærd, men *mindst* seks forskellige typer af adfærd inden for klassen (og her endog primært bestemt ud fra de mandlige arbejdere):

1. Den overlevelsesorienterede adfærdstype
2. Den ærbødige adfærdstype
3. Den værtshusorienterede adfærdstype
4. Den politiserede adfærdstype
5. Den familieorienterede adfærdstype
6. Den foreningsorienterede og religiøse adfærdstype²⁰

Disse seks adfærdstyper må forstås som konstruktioner af det, som den tyske sociolog Max Weber har kaldt *idealtyper* af fænomener. Idealtypen er ikke et statistisk gennemsnit, men en konstrueret, teoretisk størrelse, som skal give essensen i et fænomen, fænomenet i sin rene form. Den ovenstående typologisering er opstillet på grundlag af det af Nationalmuseet indsamlede erindringsmateriale vedrørende Århus samt en række interviews med ældre Århus-arbejdere (m/k). Herudfra kan man skitsere typiske livsforløb og holdninger, men muligvis har ingen enkelt arbejder i undersøgelsesmaterialet levet præcist sådan et liv. Idealtyperne svarer altså til rendyrkede menneskeskikkelser, og næppe nogen enkeltperson falder i alle henseender sammen med disse stiliseringer. Der findes over-

lapninger mellem typerne, og visse individer lader sig næppe eller kun vanskeligt kategorisere.²¹

Ud over de nævnte typer kan man forestille sig yderligere typer – f. eks. en type, hvor det er livet i *naturen*, f. eks. i forbindelse med fiskeri eller jagt, der er den centrale fritidsinteresse og vigtigste prioritering i tilværelsen. Erindringsmaterialet peger i retning af, at en sådan type har eksisteret. Typologiseringen er foretaget på grundlag af materiale, som fortrinsvis omhandler årtierne omkring århundredskiftet, samt – for interviewenes vedkommende – mellemkrigstiden. Man må antage, at udbredelsen af de enkelte typer varierer over tid, således at visse typer, eksempelvis den ’familieorienterede’ type, bliver stadig mere fremherskende, jo længere vi kommer op i det 20. århundrede, mens andre typer, som f. eks. den værtshusorienterede, bliver mindre dominerende.

Jeg skal i det følgende – ud fra såvidt mulig århusiansk empiri – komme ind på en nærmere bestemmelse af de enkelte typer, ligesom jeg vil prøve at anskueliggøre, hvordan mentaliteten i arbejderklassen ikke var noget statisk, men tværtimod forandrede sig over tid. Jeg anvender her mentalitetsbegrebet om de før-bevidste, kollektive tanke- og adfærdsmønstre, som kendetegnede grupper i arbejderklassen, men kunne egentlig med lige så megen ret have anvendt Pierre Bourdieus habitusbegreb, hvor habitus betegner de identitetsdannende værdiorienteringer, som udgør forarbejdninger af individernes materielle eksistensbetingelser. Habitus bliver hos Bourdieu forstået som et system af varige dispositioner, »strukturerede strukturer«, som determinerer individernes adfærd og praksis.

Den overlevelsesorienterede adfærdstype

Eftersom de fleste arbejdere omkring århundredskiftet var meget fattige, var de fleste arbejderes liv præget af en stadig kamp for tilværelsen. Nogle forskere har i denne forbindelse brugt begrebet »fattigdomskultur«, og de fleste århusianske arbejdere tilhørte utvivlsomt den type, jeg har kaldt »den overlevelsesorienterede«, en type, som jeg sætter i forbindelse med tilstedeværelsen af dyb og knugende fattigdom. Til typen hører den gruppe arbejdere, for hvem fattigdommen var det altdominerende træk i livsstilen. Denne var overvejende præget af bestræbelserne for at sikre det daglige brød. Tilværelsen drejede sig for disse mennesker udelukkende – eller primært – om at overleve. Arbejdet var det altdominerende i tilværelsen. Man levede i høj grad fra hånden i munden, der var ikke res-

sourcer til hverken langsigtet planlægning, foreningsliv eller politisk aktivitet. Man måtte være nøjsomme, sparsommelige og flittige. Specielt var hustruernes flid og sparebestræbelser afgørende for familiens overlevelse. I de familier, hvor manden var langvarigt syg eller drak, måtte hustru og børn tage udearbejde.

På trods af den gradvise forbedring af arbejdernes materielle kår, bestod fattigdommen til langt op i det 20. århundrede og nødvendiggjorde således reelt helt frem til 1950erne en »overlevelsesorienteret« adfærd med vægt på flid, nøjsomhed og sparsommelighed. Det var frem for alt kvinderne, der tilhørte denne type, eftersom det i mange familier var hustruens opgave at administrere hjemmets økonomi, dvs. at være flittig med synig, lapning, strikning og stopning osv. Kvindernes bestræbelser på at spare og økonomisere var overordentlig vigtige forudsætninger for, at man i arbejderfamilien kunne få enderne til at mødes.²² Efterhånden som de materielle livsbetingelser og levestandarden forbedredes, blev denne adfærdstype dog stadig mindre dominerende, og andre prioriteringer kunne træde stærkere frem. Med opkomsten af »velfærdssamfundet« i 1960erne må vi antage, at denne arbejdstype stort set er forsvundet.

Denne opfattelse revideres dog i nogen grad af Pierre Bourdieus analyse af arbejderklassens livstil. Den viser, at den økonomiske nødvendighed stadigvæk pålægger arbejderne en bestemt smag og bestemte præferencer. I analysen af sammenhængen mellem objektive livsbetingelser, habitus og livsstil peger Bourdieu på 'valget af det nødvendige' eller 'smagen for nødvendigheden' som det karakteristiske for arbejdernes livsstil. I arbejderklassen bliver nødvendigheden gjort til en dyd. Eftersom smag næsten altid er produktet af økonomiske betingelser, er der en tæt sammenhæng mellem indkomst og forbrug. Arbejdernes praksis kan dog ikke deduceres direkte fra deres økonomiske vilkår, men stammer snarere fra et valg af det nødvendige, dvs. af hvad der er 'praktisk' og 'økonomisk' og 'hvad, der er brug for'. Arbejdernes livsstil kan således også i det moderne industrisamfund karakteriseres ved en resignation overfor det nødvendige, et forhold, der bl. a. ytrer sig i, at man vælger tøj, som giver »værdi for pengene«, eller man foretrækker en række billige substitutter for sjældnere goder, f. eks. reproduktioner i stedet for malerier og imiteret læder i stedet for ægte læder.

Den ærbødige adfærdstype

Habitus og mentalitet er noget, der forandres meget langsomt. En befolkningsgruppes mentalitet vil således ofte være usamtidig set i forhold til den foreliggende situation (jfr. også begrebet »ideologisk efterslæb«). Ifølge Jaques Le Goff er mentaliteten det, der forandres sidst i den samlede historiske forandringsproces:

Trægheden, som er en vigtig historisk kraft, berører ånden i højere grad end materien, thi den sidste er ofte hurtigere end den første. Mennesket anvender de maskiner, det har skabt, samtidig med at det bibeholder den mentalitet, det havde før disse maskiner. Bilisterne har rytteres ordforråd og 1800-tallets fabriksarbejdere har deres fædres og farfædres bondementalitet. Mentaliteten er det som forandres sidst. Mentaliteternes historie er historien om historiens langsomhed (min oversættelse, SAA).²³

De arbejdere, som i slutningen af 1800-tallet indvandrede til Århus fra byens opland, kom fra bondekulturen, og de medbragte givetvis den mentalitet, de var opvokset med på landet. Heri ligger ikke bare en videreførelse af en række skikke og vaner fra landet, men også en tvangsmæssig inderliggørelse af den »tugt« og undertrykkelse, som de fleste af tilflytterne havde været udsat for. Deres opvækstmiljø havde været befordrende for opkomsten af »deference«, underdanighed. Man kan kalde typen »den underdanige (eller ærbødige) arbejder«. Det var en type, der ikke protesterede, men accepterede og resignerede.²⁴

Mange arbejdere, som var opvokset på landet, havde en »kulturel arv« fra Indre Mission med sig ind til byen. De havde i deres barndom lært de »gode kristelige leveregler«, som arbejderdigteren Mikkel Christensen havde stiftet bekendtskab med under sin opvækst i et fattigt husmandshjem i Vendsyssel i 1880'erne. Mikkel Christensen citerer følgende typiske uddrag i sin erindringsbog *Min lille verden* (1967):

Tjenere, piger, daglønner og arbejdere. I tjenere, værers eders jordiske herrer lydige med frygt og bæven i eders hjerters eenfoldighed som Christus selv ... som Christi tjenere, så at I gøre sådan guds villie af hjertet med god villie. Forestiller eder, at I tjener herren, og ikke mennesker, vidende, at hvad godt enhver gør, det skal ham gjengjeldes af herren²⁵

Det var en streng kristendom, der i lighed med den svenske schartaunisme²⁶ var præget af puritanske leveregler og stillede store krav til den enkeltes gerninger:

Gud var retfærdig, og vi skulle dømmes efter, hvad vi havde bedrevet af godt eller ondt i hele vort liv. Det var ikke nok, at vi, når vi nærmede os døden, blot angrede,

hvad vi havde bedrevet, og først da fulgte guds bud. Guds barmhjertighed og at Jesus havde sonet vore synder måtte ikke bruges som hovedpude.²⁷

Denne oplæring resulterede i en stærk pligtfølelse og en utrolig stor syndsbevidsthed. Mikkel Christensen beretter i bogen om en ung mand, der havde været til missionsmøde i Ålborg:

Spille kort og danse havde han ikke haft stor lyst til. Holde op med det havde han klaret med egen hjælp. Spiritus havde han også selv klaret. Men holde op med at bruge tobak – det havde han fortsat måttet bede Gud om hjælp til. Havde han ikke fundet Frelseren, havde han fortsat måttet begå denne synd.²⁸

Indre Mission havde den største udbredelse på landet, men spillede også en vis rolle i byerne. Af de arbejdere, som fra Århus' opland vandrede ind til byen, var sikkert en del påvirket af Indre Mission og under alle omstændigheder af kirken. Om kirkens og Indre Missions rolle i 1800-tallets århusianske bysamfund skriver Jens Engberg:

Kirken bidrog til at vedligeholde disciplineringen. Det var naturligvis ikke uden virkning, hvad der sagdes til folk i deres livs højtideligste øjeblikke, og iøvrigt kom dele af arbejderklassen stadigt regelmæssigt i kirken helt op mod århundredskiftet. (...) Statskirkens politiske og kirkelige konservatisme og ufolkelighed gjorde det lettere for Indre Mission at få fat i de lavere klasser. I 1874 blev det første missionshus indrettet i Teglgårdsstræde, altså midt i et arbejderkvarter. I 1876 byggedes et nyt stort hus, Eben-Ezer, i Dybbølgade. Huset blev lagt netop der, fordi man ville kunne nå ud til kvarterets mange arbejdere og jernbane-ansatte.²⁹

Den påvirkning og indflydelse religionen havde på holdningerne blandt århundredskiftets århusianske arbejdere er i høj grad underbelyst i den hidtidige arbejderforskning. En del arbejdere kom jævnligt i kirken. Kvinder var vel traditionelt stærkere tiltrukket af kirken og religionen, end mændene var. Men kirken og religionen kan næsten ikke undgå at have medvirket til at gøre såvel mændene som kvinderne underdanige og ærbødige overfor arbejdsgiveren og myndighederne. En accepterende og resignerende holdning var den fremherskende så sent som i 1870erne og -80erne.

Specielt arbejds mændene var »for det store flertals vedkommende – overtydet om deres eget Mindreværd, og overfor dem stod Fabrikanten som en Naadigherre af hvis Luner og Forgodtbefindende de var afhængige«, beretter en af den lokale arbejderbevægelses historieskriver, Einar Lund.³⁰

Endnu i 1870ernes slutning måtte arbejderne gå »på nåde og forgodtbefindende«. Ifølge en af de gamle kæmper, P. Hvidtfeldt, var der dengang heller ikke blandt de faglærte arbejdere megen tro på, at det skulle

blive bedre: »Arbejdsgivernes og Samfundets »Naade og Godtbefindende« var Kaarene. Haabløsheden prægede arbejdernes Syn.«³¹ Man affandt sig med vilkårene, bøjede hovedet og tog med tak imod, hvad der blev givet.

Selv om håndværkssvendene var blevet proletariseret, blev det grundlæggende modsætningsforhold mellem arbejde og kapital ofte overlejret af et standspræget *fællesskab* mellem mestre og svende. I mange små virksomheder opretholdtes de patriarkalske forhold mellem mestre og svende. Selv om industrialiseringen reelt havde forvandlet svendene til fagarbejdere, levede de gamle fagtraditioner og den fra zünften nedarvede fagchauvinisme og standsfølelse fortsat videre og modvirkede dannelsen af en homogen arbejderkultur. Der var i høj grad tale om en arbejderkultur, som var stærkt differentieret efter erhverv og fag. Håndværkerkulturen levede ikke alene videre i institutioner og organisationsformer, værktøj og sprog, skikke og værdinormer, foreningsliv og fester, men den havde tillige eftervirkninger i arbejdernes selvforståelse og adfærdsformer langt op i det 20. århundrede.

Mange arbejdsgivere udviste en udpræget *paternalistisk* holdning overfor deres arbejdere, og denne var utvivlsomt stærkt medvirkende til at fremme konsensus og ærbødighed. Fabriksherren var såvel den strenge som den kærlige far, der sørgede godt for sine ansatte, når de skikkede sig vel. Den engelske arbejderhistoriker Patrick Joyce har peget på, at arbejdernes accept var uadskillelig fra erfaringen af arbejdsgivernes autoritet og af deres egen økonomiske afhængighed. Underdanigheden var et aspekt af klasserelationen mellem arbejdere og arbejdsgivere, som havde kraft nok til at udviske, om end ikke udslette, bevidstheden om konflikt. Arbejdsgivernes hegemoni må derfor ikke reduceres til noget, der bare blev påført arbejderne *udefra* gennem social kontrol fra oven. Herredømmet implicerede derimod en gensidighed, som forudsatte, at det var dybt rodfæstet i arbejdernes liv, ikke som noget ydre, men som noget indre.³² Herredømmet blev internaliseret i form af en »paternalistisk ethos«.

Elementer af denne resignerende mentalitet og accepterende holdning bevarede for størsteparten af den århusianske arbejderklasse, indtil arbejderbevægelsen konsoliderede sig i 1880'erne og -90'erne. Et af udtrykkene for fatalismen og håbløsheden i arbejderklassen var det udbredte drikkeri, såvel på arbejdspladsen som i fritiden. Den »værtshusorienterede« type var tilsyneladende en meget udbredt arbejdsform i tiden.

Den værtshusorienterede adfærdstype

Drikkevaner gennemtrængte omkring 1880 alle aspekter af arbejderlivet: måltider, markeder, fester, rite de passage og arbejdet. Drikkeri på arbejdspladsen var en uhyre udbredt foreteelse, ja givetvis det almindelige. Man drak under arbejdet, i pauserne, til frokost, og når man fejrede en eller anden begivenhed. Der herskede mange gamle bestemmelser desangående: der skulle gives indstand, når en ny mand kom i arbejde, og skulle han rejse, skulle der gives afgang, ligesom der ved fødselsdage, giftermål, barnefødsel og mange andre lejligheder skulle gives brændevin.

I tiden før 1. verdenskrig var det på mange værksteder meget brugt, at man fik sin morgensnaps. Håndværkerne havde et forholdsvis omfattende mandagsdrikkeri. En bødker fortæller i sine erindringer om de »meget frie forhold« på værkstederne i årene omkring århundredskiftet:

Mandag var altid blå mandag, med megen drikkeri og fuldskab. Enten drak svendene på værkstedet, eller også besøgte de et andet værksted, eller også gik turen på beværtning. Bestille noget om mandagen var der næsten ingen, der gjorde. (...) Spritten var billig, og afholdsbevægelsen havde endnu ikke helt sat sit kulturstempel på arbejderne. For 2 kr. kunne der festes en mandag eftermiddag, både på værkstedet og under en tur i skoven.³³

Det var dog ikke blot på arbejdspladsen, at alkoholforbruget spillede en afgørende rolle. Når arbejdsdagen var forbi, lod mændene sig ofte lokke ind på beværtningerne. For mange mænd kneb det med at komme hjem efter lønningsaften. Fra beværtningerne lød der højtrøstet snak og bægerklang, og der kunne opstå slagsmål. Især på lønningsdagene vaklede der mange fulde arbejdere hjemad med store sving og armbevægelser.

Det er nærliggende, at brugen af alkohol også er blevet betragtet som udtryk for mandighed og kropsstyrke. Med indtagelsen af stærke drikkevarer kunne man forøge følelsen af styrke og virilitet. Snapsen var billig og kunne få musklerne til at svulme og blodet til at banke. Alkoholforbruget må således ses som et udtryk for den »machismo« – den dyrkelse af det maskuline – som man finder i de lag af arbejderklassen, hvori det fremfor alt kom an på kropsstyrke. Den, der ikke ønskede at være med i drikkelaget, kunne man håne som en, der sikkert var undertrykt af konen og derfor ikke rigtig mandig (»Nåh, du tør måske ikke ta' en øl for konen!«). Der er således næppe tvivl om, at alkoholforbruget kunne have en afgørende betydning for mændenes psykiske stabilitet. Netop gennem den »fanden-i-voldske« omgang med noget, der ellers var forbudt, kunne de demonstrere en vis maskulin pondus og suverænit. På den måde

gav brugen af alkohol mændene mulighed for at opretholde en maskulin identitet.³⁴

Meget tyder på, at et vist alkoholforbrug både på arbejdspladsen og udenfor har været et led i det normale adfærdsmønster, noget, som majoriteten af arbejderne kendte til og havde del i. Der fandtes rigtig mange »drikfældige« arbejdere, for hvem hyppig brug af alkohol var en nødvendighed. For disse personer var der ofte kun få skridt på vejen ned i pjaltproletariatet. Risikoen for udstødning fra arbejdsmarkedet og for social deroute var overhængende. Drikkeriet var måske i en del tilfælde forårsaget af arbejdsløshed eller resulterede måske omvendt i arbejdsudygtighed. Når disse mænd var i arbejde, drak de enten hele eller en del af deres fortjeneste op.

Når manden ikke var i stand til at sørge for sin familie, opstod der hurtigt nød i hjemmet. Hustruen var i sådanne familier tvunget til at gå ud til vask og rengøring, stryge eller gå med aviser o. lgn., så de tilsammen kunne tjene så meget, at de kunne klare sig. Når manden kom beruset hjem, måtte hun måske oven i købet passe på, at han ikke stjal hendes surt fortjente løn. Undertiden var manden brutal, og der opstod klammeri mellem mand og kone osv. Men selv om hustruen var meget arbejdsom med flere vaskesteder og rengøringsarbejde, kunne hun med de lave kvindelønninger have svært ved at tjene til både mad og husleje. Måske var hun da nødt til at sætte sig i gæld, f. eks. til Kreditbanken, for at kunne betale huslejen. En konsekvens heraf var som regel, at gangklæder m. m. hurtigt måtte sættes på lånekontor. Familien kom i gæld til købmanden og andre handlende osv.³⁵

Man har diskuteret, om industrialiseringen og den dermed følgende proletarisering af arbejderne medførte et stigende drikkeri. Arbejderne blev ved industrialiseringen rykket op fra deres landlige rødder og overflyttet til et storbymiljø. Denne omplantning medførte tab af identitet og orientering samt nød og elendighed, hvilket bl. a. igen medførte en alkoholisering af arbejderne. På værtshuset var der trods alt en form for socialt samvær – og i rusen forglemmelse og eskapisme. Denne opfattelse er bl. a. blevet fremført af Poul E. Porskær Poulsen, der samtidig hævder, at der med industrialiseringen fulgte en omfattende disciplinering af arbejderne, som var nødvendig for at udrydde en tidligere tids opfattelse af arbejde og drikkeri.³⁶ Disciplineringen af arbejderne var nødvendig, for at den førkapitalistiske og rurale arbejdsmoral kunne udskiftes med en kapitalistisk arbejdsmoral. Den rationelle masseproduktion forudsatte dyder som punktlighed, regelmæssighed og stabilitet. Samtidig med at

drikkeriet ændrede karakter i forbindelse med industrialiseringsprocessen, blev der således initieret et arbejde med at fremme ædrueligheden. Angrebene på drikkeriet fra bl. a. afholdsbevægelsens side medførte, at man måtte forsøge at nedbryde en førindustriel kultur, som ikke passede ind i det moderne industrisamfund. Der var en tæt sammenhæng mellem alkoholforbrug og manglende arbejdsdisciplin. Virksomhederne forsøgte således at hindre arbejderne i at drikke i arbejdstiden, mens arbejderne forsvarede deres traditionelle drikkevaner.³⁷

Det udbredte drikkeri på arbejdspladserne var heller ikke acceptabelt for fagforeningerne, hvis mål var ædruelige og respektable arbejdere. I fagforeningerne tog man derfor spørgsmålet op og forsøgte at udrydde de gamle drikkeskikke. Men det var langt fra nogen let sag. Med arbejderbevægelsens etablering skete der imidlertid et mentalitetsskifte, hvor fatalisme og håbløshed blev erstattet af selvbevidsthed og tro på egne kræfter. Dette fik også konsekvenser for arbejderens indstilling til alkohol.

Den politiserede («klassebevidste») arbejdsstype

Martin Andersen Nexø (f. 1869) har i sine erindringer med København som udgangspunkt beskrevet den generelle mentalitetsændring, der fandt sted i den danske arbejderbefolkning i de sidste årtier før århundredskiftet. I Nexø's barndom sled alle børn af småkårsfolk og deres mødre – såfremt de kunne få noget arbejde. »Mændene var for så vidt dem, der var mindst spændt for, som de tilbragte en del af arbejdstiden på værtshus.«³⁸ For børnene forblev faderen derfor ofte en fremmed – »manden«. Han gik jo hjemmefra ved firetiden om morgenen, og når børnene vågnede, var han for længst borte. Når han kom hjem om aftenen, havde moderen som regel sørget for, at de var »til side«, for man vidste jo aldrig, hvad tilstand han var i. Men så skete der noget, fortæller Nexø, hvis far var en decideret »værtshusorienteret« type:

Der var ved at dukke en ny slags mennesker op i min barndom, en sekt næsten, folk som var anderledes end andre, som tog til møder, hvor der blev sunget og talt, og som tog i skoven med kone og børn om søndagen, i stedet for at sidde på værtshus. Deri lignede de de andre hellige, men dertil var der noget frækt over dem, som de andre ikke havde. De satte sig op mod øvrigheden, drog rundt i procession med en rød fane foran sig, og ville selv bestemme arbejdslønnen. Mor og de andre koner snakkede ofte om dem, som et halvforrykt folkefærd, der ville vende op og ned på alting. De bar så galt ugelønnen hjem i stedet for at drikke den op, og ville have at kone og børn ikke måtte gå på arbejde!

Der boede nogle af disse folk i Boligerne (dvs. Lægeforeningens Boliger, SAA) også, og i mit stille sind misundte jeg børnene. Vi kaldte dem sjosjalistunger, men skældsordet var nærmest dikteret af nid; i virkeligheden hade vi gerne byttet med dem. De var bedre holdte end vi, følte sig også mere; fædrenes selvbevidsthed syntes at have smittet dem. Og hvad der kunne gøre mest ondt i én var at være vidne til det kammeratlige forhold, der var mellem en sådan »sjosjalistunge« og hans far. Nu ved sommertide kom disse mærkelige arbejdere hjem fra arbejdet, mens det endnu var lys dag; og moderen hade vasket børnene, hånd i hånd sjokkede de faderen imøde – og fik lov til at ride på skulderen hjem. Jeg kunne tudbrøle ved synet, og et par gange passede jeg far op for at opleve noget lignende. Men ak, jeg havde ingen glæde af det.³⁹

Man kan fremhæve i hvert fald seks karakteristika ved denne nye »politiserede« mentalitet, som Nexø beskriver: (i) dens familieorientering, (ii) den protesterende holdning i stedet for den accepterende, (iii) dens »møddekultur« som en art eksternalisering, (iv) den ny selvbevidsthed, (v) respektabilitet (eller »skötsamhet«) som orientering frem for egensindighed (og »bråkhed«), (vi) ændrede mellem menneskelige relationer, frem for alt mellem far og børn, men også mellem mand og hustru.

Et bærende element i den ny mentalitet var *forsørgerbevidstheden*: mandens accept af sit ansvar for familiens forsørgelse. I arbejderbevægelsen blev bestræbelserne tidligt koncentreret om at skabe økonomisk tryghed for arbejderne og deres familier, også i faser, hvor de var arbejdsløse. Arbejderbevægelsens syn på samfundsspørgsmål blev således præget af en »politiseret forsørgerideologi«, ifølge hvilken det var et mål at få begrænset arbejderfamiliens samlede deltagelse på arbejdsmarkedet. Arbejderbevægelsens målsætning blev, at hele familien skulle kunne forsørges gennem det mandlige lønarbejde. Gennem kampen for at få anerkendt mandens ansvar for arbejderfamiliens samlede økonomi som udgangspunkt for lønfastsættelsen, ville man erstatte indslaget af »familieøkonomi« med »en mandlig forsørgerøkonomi«.⁴⁰ Resultatet af denne udvikling blev den arbejdsdelte familie, hvor arbejdsdeltagelsen for mændene blev en »forsørgeraktivitet«, mens den for de fleste kvinder blev en nødssituation eller en overgangsfase.

Disse bestræbelser, som blev bærende i arbejderbevægelsen, kom til at få stor betydning for såvel mænds som kvinders rolle.⁴¹ Kvinderne blev i modsætning til mændene overvejende defineret af tilhørsforholdet til hjemmet, og når arbejderkvinderne færdedes udenfor hjemmet, kom de i udstrakt grad til at opholde sig i andre rum end dem, mændene færdedes i. Således reproducerede kønsarbejdsdelingen sig igen i produktionsfæren, idet kvinderne hovedsagelig blev beskæftiget indenfor særlige »kvin-

delige« arbejdsområder (f. eks. næringsmiddel-, tekstil- og beklædningsindustrien).

Medens mændenes orientering mod hjemmene i nogen grad blev fremmet af arbejderbevægelsen – og nok især af afholdsbevægelsen, opstod kvindernes familieorientering ikke først med arbejderbevægelsen. Den »familieorienterede« adfærdstype kan altså ikke uden videre sættes lig med den »politiserede« adfærdstype. F. eks. fandtes der i Århus omkring århundredskiftet masser af familieorienterede arbejdere, som ikke var politisk aktive eller engagerede.

Den familieorienterede adfærdstype

I det traditionelle samfund var grænsen mellem familien og det omgivende samfund ikke nær så hårdt optrukket, som det er tilfældet med den moderne kernefamilie. Først i løbet af moderniseringen trak familierne sig tilbage fra deres intense involvering med det omgivende samfund (det åbne omgangsliv udenfor hjemmet, værtshuslivet og de halv-åbne familiestrukturer). Domesticiteten, familiens bevidsthed om sig selv som en dyrebær, følelsesmæssig enhed, opstod ifølge Edward Shorter først i borgerskabet, hvorfra den langsomt bredte sig til de lavere samfundslag.⁴² Hvordan denne proces forløb i detaljer er endnu utilstrækkeligt belyst: Efterlignede arbejderne bare borgerskabet, eller havde familiemønstrets udvikling sin egen dynamik i arbejderklassen? Hvor når opstod »arbejder-domesticiteten«, dvs. hvornår begyndte arbejderne at vende ryggen til fællesskabet i det lokale samfund og holde sig hjemme om aftenen? I midten af det 19. århundrede, hvor der skete et skifte fra mandlig sociabilitet til familie-intimitet, mener Shorter.

Industrialiseringen påvirkede familielivet i arbejderklassen. Kvinders udearbejde underminerede familien som enhed, idet det adskilte familie-medlemmerne fysisk. Hjemmelivet i arbejderfamilien stemte således ikke overens med middelklassens familieideal, som tildelte kvinder en plads i hjemmet, under mandens autoritet og dominans. Respektabiliteten fordrede, at hun ikke blev associeret med mændenes arbejdsverden og offentlige affærer. Mandens evne til at holde konen hjemme og væk fra arbejdsmarkedet, demonstrerede respektabilitet. Kvindearbejdet satte således spørgsmålstegn ved familielivets kvalitet.

Udearbejdet truede ikke blot den gifte kvindes effektivitet som hustru og moder, det truede også familien som central værdi. En gift kvinde, som gik på arbejde ude, havde ikke tid til at udføre husarbejde, sy og la-

ve mad, undtagen om aftenen, når hun var træt. Desuden blev også børnene blev forsømt, fordi hun ikke var hjemme til at se efter dem. Endvidere kunne ugifte piger, som arbejdede på fabrik, let komme ind i prostitution, fordi betingelserne på fabrikken opmuntrede til seksuel umoral. Endelig underminerede hustruarbejdet den gifte mands position i familien, fordi også konen og børnene blev forsørgere.⁴³

Set i et langt historisk perspektiv opgav arbejderne deres egne specifikke adfærdsmønstre og tilpassede sig de borgerlige normer. Arbejderne har idag overtaget mange af det borgerlige familielivs former, omend ikke nødvendigvis dets indhold. Moderniseringen fremmede en privatisering af familien. Arbejderne opgav gradvist de halvåbne familiemønstre til fordel for den lukkede kernefamilie som model.⁴⁴

Når den herskende klasse gjorde propaganda for »hjælp til selvhjælp«, var det dels med sigte på at afbøde nøden blandt arbejderne, men dels også for at mindske risikoen for social uro. Arbejderklassen blev i 1870ernes og -80erne betragtet som »farlig«, og det var derfor af afgørende betydning at dæmme op for social uro og få kontrol over masserne. Foruden de »bløde« magtmidler som kirke og skole havde man forskellige repressive organer, f. eks. politiet, som med magt kunne sikre borgerskabets fortsatte dominans. Men kunne man opretholde herredømmet uden direkte magtanvendelse, ved i stedet at knytte an til arbejderens egne aspirationer og opmuntre til flid, sparsommelighed og selvhjælp, var dette sikkert en langt mere effektiv fremgangsmåde.

Et århusiansk eksempel på sidstnævnte strategi var Arbejdernes Byggeforening, som var et filantropisk foretagende dannet 1872 på initiativ af byens foreninger til selvhjælp. Bag foreningen stod en række mænd fra byens bedste borgerskab, bl. a. flere af byens storkøbmand og fabriksjere. Foreningen opførte i 1880erne en række små etagehuse med henblik på at afhjælpe manglen på sunde og billige boliger til arbejderklassen. Man ønskede at overføre idéen om selveje til byens arbejdere. Men formålet var dog ikke bare at skaffe arbejderne bedre boligforhold. At bestræbelserne også havde et moralsk og politisk sigte, fremgår af et brev fra læge F. F. Ulrich til rådmand og brændevinsbrænder Liisberg:

Jeg sætter meget stor Pris på, at Beboerne selv blive Ejere af Husene, og Erfaringen har vist, at de efterhånden blive ganske andre Folk i Selvfølelse, Sparsomhed og Sands for hjemlig Hygge og Pyntelighed. Jeg troer, at Følelsen af at Huset er deres Borg, og Udsigten til Besiddelse og dermed Forsørgelse og Uafhængighed på de gamle Dage har en meget velsignelsesrig indflydelse på dem, og det er min Overbevisning, at intet Middel er kraftigere til at modvirke Nutidens fordærlige Kom-

munistiske samfundsopløsende Begreber. Den, der selv besidder sit lille Hus, bliver aldrig Kommunist.⁴⁵

Foreningens formål var da også at opfordre til sparsommelighed, for – som man i byggeforeningen gjorde det klart – »Armod og Nød hidrøre i mange Tilfælde fra Mangel paa Sparsommelighed.«⁴⁶ Faktisk var der i Århus ikke så få arbejdere – både faglærte og ufaglærte – som økonomisk var i stand til at købe eget hus.

Bedre boligstandard og hjemlig komfort bidrog utvivlsomt til at skabe et billede af arbejderne som 'respektable medborgere'. At arbejderne bekendte sig til hjemmelivets idealer virkede beroligende på den offentlige opinion. Man så med tilfredshed på, at arbejderne gik hjem om aftenen, dyrkede deres kolonihaver og læste avisen højt for konen i stedet for at sidde på værtshuset. Det var dog frem for alt kvinderne, der tilhørte den »familieorienterede« type, hvor hjemmets pasning med orden, renhed og respektabilitet udadtil var afgørende værdier. Familieorientering og respektabilitetskamp har således for kvindernes vedkommende langt hen været sammenfaldende livsstrategier.

I Århus var domesticiteten tilsyneladende også fast indpodet i arbejderklassen ved udgangen af det 19. århundrede. Ganske vist var der i arbejderkvartererne et udpræget kollektivt liv med et intensivt omgangsmønster familier og naboer imellem. Håndværkernes traditionelle arbejdsrelaterede kultur var i nogen grad på retur. Mens man tidligere dyrkede selskabeligheden, drak og diskuterede politik på værkstedet eller i det nærliggende værtshus, gav den reducerede arbejdstid mere plads til en kultur, som var orienteret mod familien og hjemmet. Ikke desto mindre foregik der også i det 20. århundrede en løbende kamp mellem det kollektive liv og domesticiteten, og denne kamp sluttede først i mellemkrigstiden med en sejr til livet i den lukkede kernefamilie. I de århusianske arbejderkvarterer var familierne dog tilsyneladende endnu så sent som i 1950erne præget af åbne familiemønstre og omgangsformer.⁴⁷ Det var først i 1960erne med den stigende levestandard, at den »privatiserede«, familiecentrerede og forbrugsorienterede arbejdsform, vi idag kender, for alvor slog igennem.

Ved siden af arbejderbevægelsen medvirkede også afholdsbevægelsen og vækkelsesbevægelserne til at fremme arbejderens orientering mod hjemmet. Men afholdsfolkene var ikke bare »familieorienterede«, de havde et fællesskab og et rigt omgangsliv *udenfor* hjemmene. De var, hvad man kunne kalde »arbejdere med et upolitisk eller borgerligt foreningsliv«.

Den foreningsorienterede adfærdstype

Ud over Indre Mission samlede frem for alt afholdsbevægelsen mange arbejdere op. Historikeren Erik Korr Johansen har i en artikel om »kampen mod spritten« givet et rids af afholdsbevægelsens fremmarch i Århus i 1880'erne:

Som en af de første af bevægelsens foreninger i landet dannedes i 1880 Århus Totalafholdsforening, og denne fulgtes i løbet af 80'erne af en række foreninger – logger – der var tilknyttet den internationale afholdsorden, Good-Templarordenen (...). På Frederiksbjerg stiftedes i 1890 afholdslogen »Echo«. Samme år åbnede »Det blå Bånd« en afdeling i byen, og senere i årtiet udskiltes fra Afholdsforeningen af 1880 to nye selvstændige foreninger »Århus« og »Aurora«. Det var også i slutningen af 1890'erne, at den kristelige afholdsbevægelse »Blå Kors« – der arbejdede i nær tilknytning til Indre Mission – grundlagde sin Århus-afdeling, som en af de første provinsforeninger. I 1894 begyndte de forskellige afholdsforeninger i byen endvidere et nærmere samarbejde gennem dannelsen af en fællesorganisation, »De samvirkende Afholdsselskaber i Århus og Omegn«.⁴⁸

Selv om der i byen også blev stiftet en Socialdemokratisk Afholdsforening, var det ikke sådan, at arbejderne som helhed sluttede op omkring den eller nogen anden bestemt forening. Der var imidlertid en vis overlappning mellem arbejderbevægelsens folk og afholdsfolkene. Det var i nogen grad de samme personer. Men at afholdsarbejdet for mange arbejdere havde en højere prioritet end arbejderbevægelsen, fremgår bl. a. af Ivar Kirk Niensens erindringsbog *En Bryggeriarbejders Liv* (1990). Ivar Kirk Nielsen beretter heri om sin far, der stammede fra Århus' omegn og var organiseret afholdsmand: »Afholdsarbejdet gik han mere op i end i hans fagforening, selvom han var revisor i Murenes Fagforening i en meget lang årrække, og medlem af bestyrelsen for samme organisations sygekasse også i mange år«.⁴⁹ Livet i familien var præget af møder og udflugter med afholdsforeningen, ligesom alle i omgangskredsen kom fra afholdsforeningen.

Mange af afholdsforeningernes medlemmer havde tidligere været drankere og flittige værtshusgængere. Tilslutning til en afholdsforening udgjorde for mange et totalt brud med den hidtidige livsførelse og kunne let få store sociale konsekvenser. Dette fremgår bl. a. af en århusiansk arbejders erindring om sin far, der i mange år havde været med i klikken af drikkebrødre, men så i midten af 1890'erne pludselig meldte sig ud:

Een dag sagde far stop, ikke en dråbe spiritus mere, han indmeldte sig i en afholdsforening. Den første dag på arbejdspladsen som afholdsmand havde nok ikke været lystig for ham, da han om aftenen skulle have sin jakke på, hang der ved siden af afholdsstjernen, som han bar, en stor fed spytklat.⁵⁰

For mange afholdsfolk kom møderne i logen til at afløse værtshussamværet. De tilflyttere, som var blevet rykket ud af deres miljø og var blevet rodløse inde i byen, kunne i afholdsforeningens mange fester, arrangementer og møder, finde en erstatning for »den kontakt med andre mennesker, som før var blevet formidlet gennem beværtningen«. ⁵¹ Der er således næppe tvivl om, at mange socialt alienerede i afholdsbevægelsen har kunnet finde en løsning på deres tilhørsproblemer. Afholdslogerne var en social mulighed for mange i byens underklasse, som var brudt op fra landsbyerne i Århus' opland og det dertil hørende landsbyfællesskab. I afholdsbevægelsen fik de – imod at afgive afholdsløftet – adgangsbillet til et nyt færdigorganiseret fællesskab. ⁵²

At drikke var udtryk for mangel på selvkontrol og udgjorde en trussel mod den uafhængighed, som var et kendemærke for den respektable arbejder. Drikfældighed blev tolket som udtryk for mangel på disciplin og som tegn på urespektabilitet. Drikkeriet var med til at gøre arbejderne »uordentlige«, bl. a. fordi det let kunne føre til nød og elendighed og indebar en risiko for social deklassering. Afholdenhed hjalp med til at afværge disse sociale risici og gjorde arbejderne selvhjulpne, styrkede deres selvrespekt og understregede deres distance fra de ikke-respektable fattige.

Poul E. Porskær Poulsen har i ovennævnte artikel om »afholdsbevægelsen som disciplineringsagent« karakteriseret afholdsbevægelsen som »et småborgerligt forsøg på at organisere befolkningen (og især de lavere klasser) i et humanistisk, moralsk miljø, med fællesskab om sagen på tværs af klasseskel«. ⁵³ Poulsens synspunkt er blevet imødegået af afholdsforskerne Inge Bundsgaard og Sidsel Eriksen, der medgiver, at værdierne sømmelighed, ro og orden, sædelighed og personlig fremgang, som bl. a. afholdsbevægelsen formulerede, var småborgerlige idealer. Derimod vender de sig imod Poulsens »meget håndfaste tolkning af (afholds)foreningen som et direkte redskab for det såkaldte småborgerskab til disciplinering af arbejderne« og fastslår, at der nok snarere var tale om en »selvdisciplinering«. ⁵⁴ Poulsen fastholder i sin replik til de to afholdsforskere sit synspunkt, at selv om disciplineringen ikke kan betragtes som »en blot udefra/ovenfra kommende bevægelse«, og selv om »de personer, der fremmede ideologien ikke kan betegnes som småborgere, så ændrer det dog ikke ved ideologiens indhold.« ⁵⁵

Ud over afholdsbevægelsen var der i Århus en række andre (mere eller mindre borgerlige) foreninger, som konkurrerede med arbejderbevægelsen om arbejdernes opslutning. Der eksisterede bl. a. en hel del sports-

foreninger og sangforeninger (hvoraf mange var af borgerlig observans) samt foredrags- og diskussionsforeninger. Om vanskelighederne ved at få de unge arbejdere med i fagbevægelsen fortællendes der fra 1890erne i et jubelæumsskrift:

Det var altid vanskeligt den Gang at faa de Unge med i Fagbevægelsen; der var jo ikke halløj nok; men derimod kunne man træffe dem med den konservative Klubs Medlemskort stikkende op af Lommen allerede før de blev Svende.⁵⁶

At arbejderne ikke uden videre og af sig selv »naturligt« var socialister, som sluttede op omkring arbejderbevægelsen, fremgår bl. a. også af Emil Marotts beretning om, at det i 1880erne især var arbejdere og småfolk, der fyldte i rækkerne, når den bjørnbakske venstreforening på grundlovsdag drog i procession til Riis Skov.⁵⁷

Sammenfatning

Formålet med denne artikel har i første række været at pege på mangfoldigheden af livsstile i arbejderklassen og dermed nå til en mere differentieret forståelse af arbejderkulturen. Kun ud fra en meget overordnet og abstrakt betragtning kan man hævde, at arbejderne på grundlag af deres særlige position i samfundet og/eller stilling på arbejdsmarkedet udviklede én og bare én distinkt form for livsstil. At sætte lighedstegn mellem livsformen blandt de organiserede og politisk aktive arbejdere og arbejderens livsform som sådan, vil, som det er fremgået, være en helt utilladelig forenkling. Lige så misvisende, som det vil være at benægte den tætte sammenhæng mellem klassetilhør og kultur, lige så forkert vil det være at antage en alfor direkte og mekanisk sammenhæng mellem en bestemt position i samfundet og en bestemt distinkt form for kultur. Man kan – som i den såkaldt »strukturelle livsformsanalyse« – fastholde et overordnet begreb om en særlig »lønarbejderlivsform« kendetegnet ved adskillelsen mellem arbejde og fritid. Men så er man – for at indfange den forhåndenværende mangfoldighed af måder at leve på – også nødt til *enten* at operere med et stort antal »livsformsvarianter« eller supplere med et empirisk mere sensitivt livsstilsbegreb.

Dersom man anvender begrebet livsstil som betegnelse for, hvordan mennesker vælger at anvende deres tid og ressourcer, og hvilken vurderingsbaggrund, de har som norm for deres valg, vil man i arbejderklassen finde et bredt spektrum af livsstile med utallige overlapninger og kollisioner mellem forskellige former for livsstil.

Man kan nok – som i Sverige – på meningsfuld måde diskutere modsætningen mellem en »egensindig« og en »skötsam« livsstil i arbejderklassen. Der findes også i det århusianske kildemateriale mange vidnesbyrd om, at »respektabiliteten« i takt med arbejderklassens disciplinering fik en stadig større betydning og vægt i løbet af tidsrummet fra ca. 1870 til 1940. Men en sådan indsnævring af diskussion til at gælde spørgsmålet om »egensinne« contra »skötsamhet« bliver efter min mening let reaktivt set i forhold til det faktisk forekommende brede spektrum af livstile og -strategier i arbejderbefolkningen. Respektabilitetsidealet kan – som det da også er blevet fremholdt af flere udenlandske forskere – iagttages i livsførelsen hos så at sige *alle* arbejderklassens individer, også hos de, der i andres øjne blev betragtet som »rå« og »tarvelige«. ⁵⁸ Man kan således argumentere for, at der var såvel »rå« som »respektable« elementer i adfærden hos langt det overvejende flertal af arbejdere. Elementer af respektabilitet indgik således, som det er fremgået, som et centralt aspekt i livsstilen hos flere af de ovennævnte adfærdstyper. Man kan næppe heller forestille sig noget »respektabelt« individ, hos hvem der ikke også er kommet elementer af »egensindighed« til udtryk.

Noter

- * Et udkast til denne artikel har været fremlagt på 4. nordiske arbejderkulturseminar 1992 i København. En tak til seminardeltagerne for synspunkter og kritik. Desuden en tak til Marianne Rostgaard for gode råd og vink i forbindelse med den endelige udformning af artiklen.
1. Knut Kjeldstadli, *Jerntid. Fabrikksystem og arbejdere ved Christiania Spigerverk og Kværner Brug fra om lag 1890 til 1940*, Oslo 1989, s. 99.
 2. Edvard Bull, *Retten til en fortid. Sosialhistoriske artikler*, Oslo 1981, s. 151.
 3. Jeg knytter i det følgende an til argumentationen hos Odd-Bjørn Fure, »Hverdagshistorie i tysk historieforskning«, (Norsk) *Historisk Tidsskrift* bd. 63, hft. 4 1984, s. 349-383.
 4. Oskar Negt, *Keine Demokratie ohne Sozialismus. Über den Zusammenhang von Politik, Geschichte und Moral*. Frankfurt/M. 1976, s. 308.
 5. Martin Soder, *Hausarbeit und Stammischsozialismus. Arbeiterfamilie und Alltag im Deutschen Kaiserreich*. Giessen 1980, her refereret efter Fure, »Hverdagshistorie«, s. 376ff.
 6. Svend Aage Andersen, *Salt og brød gør kinden rød*, Århus 1985.
 7. Den livs- eller adfærdsform, som knyttede sig til denne »autonome« arbejderkultur, er den, jeg nedenfor benævner som den »politiserede« adfærdstype.
 8. Mogens N. Pedersen, Det socialdemokratiske ham-skifte, *Ekstrabladet* den 13. 7. 1984.
 9. Esben Kjeldbæk, »Sabotørinterviews som »Oral History«, *Historisk Tidsskrift* 1988 bd. 88 hft. 2, s. 313-342 her s. 317.
 10. Nationalmuseets Industri-, Håndværker- og Arbejdererindring, maler 614, s. 24. Bl.

- a. etnologen Inger Tholstrup anfører i sin studie af kolonihavelivet lignende eksempler på, hvordan arbejderne overtog borgerlige former i indretningen af havernes små lysthuse og i deres offentlige optræden. Se Inger Tolstrup, »Udvidelse af etnologiens arbejdsfelt – studiet af arbejderkultur«, *Nord Nytt* 4 1979, s. 87-101.
11. Jaques Le Goff, »Mentaliteterna, en tvetydig historia«, Le Goff/Nora, *Att skriva historia. Nya innfallsvinklar och objekt*, Sthlm 1978, s. 244-262, her s. 256.
 12. Jfr. Wilhelm Reich, *Fascismens Massepsykologi* (1933), Kbh. 1974, s. 100f.
 13. Jens Engberg, »Byen under forvandling 1850-1900«, Helge Paludan m. fl., *Århus Bys Historie fra vikingetid til nutid*, Århus 1984, s. 150-214, her s. 187.
 14. Samme sted, s. 179.
 15. Se om »magtens inderside: selvtvungen« hos Alf Lüdtke, »*Gemeinwohl*«. *Polizei und »Festungspraxis*«. *Staatsliche Gewaltsamkeit und innere Verwaltung in Preussen 1815-1850*. Göttingen 1980, kap. 1. Jfr. også Dieter Kramer, »Kultur der Arbeiterklasse und kulturelle Aktivitäten in der Geschichte der Arbeiterbewegung«, *Massen/Kultur/Politik*, Argument-Sonderband 23, Berlin 1978, s. 160-181, her s. 168ff.
 16. Lüdtke, »*Gemeinwohl*«, s. 38.
 17. I engelsk sociologi har man lige siden David Lockwood publicerede artiklen »Sources of Variation in Working Class Images of Society«, *Sociological Review*, vol. 14 nr. 3 1966, diskuteret disse idealtyper i den engelske arbejderklasse.
 18. For Alf Lüdtke betegner begrebet »Eigensinn« former for praksis, som ligger hinsides modsætningen mellem dominans og modstand. Alternativet er ikke *enten accept eller modstand*. Der findes også en slags tredje mulighed, udtrykt gennem former for »confrontational disengagement«, jfr. f. eks. Alf Lüdtke, »Practising *Eigensinn*. Workers beyond domination and resistance«, *Focaal. Tijdschrift voor Anthropologie* nr. 19 (tema: Interpretations of Class), Nijmegen 1992, s. 16-35. Begrebet »Eigensinn«, der går tilbage til Hegel, blev frem for alt introduceret i tysk forskning med Oskar Negt og Alexander Kluges store værk *Geschichte und Eigensinn* (1981).
 19. Se – ud over de allerede nævnte værker – til den løbende diskussion frem for alt artiklerne i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr. 48-49 1991 med bidrag af Mats Franzén, »Eigensinne och skötsamhet i svensk arbetarkultur«, Birgitta Skarin Frykman, »Arbetarkultur och arbetarkulturforskning«, og Björn Horgby, »Långa och korta planeringsperspektiv i arbetarkulturen: Norrköping 1850-1920«, hvori der også findes fyldige litteraturhenvisninger til andre fremstillinger med relevans for denne diskussion.
 20. Nogle af disse adfærdstyper er beskrevet i Andersen, *Salt og brød gør kinden rød*, s. 110ff. Jeg knytter her an til Siegfried Reck, *Arbeiter nach der Arbeit. Sozialhistorische Studie zu den Wandlungen des Arbeiteralltags*, Lahn-Giessen 1977. Videreudviklingen af typologien er bl. a. inspireret af cand. mag. Nynne Helges undersøgelse af folkekirkens plads i københavnske arbejderfamiliers hverdagsliv og tankeverden 1870-1950 (jfr. hendes indlæg »Arbejderliv og folkekirke« på 4. nordiske arbejderkulturseminar 1992 i København). Mine overvejelser er desuden foranlediget af Sidsel Eriksens påegning af, at afholdsbevægelsens betydning for arbejderklassen er overset i såvel de nyere historiske fremstillinger som i arbejderkulturforskningen, jfr. Sidsel Eriksen, »Arbejderbevægelsen og afholdsbevægelsen«, *Årbog for arbejderbevægelsens historie* 22, Kbh. 1992, s. 351-369.
 21. Om idealtypen se Knut Kjeldstadli, »Kildekritikk«, Bjarne Hodne, Knut Kjeldstadli,

- Göran Rosander, *Muntlige kilder. Om bruk av intervjuer i etnologi, folkeminnevitenskap og historie*, Oslo 1981, s. 66-84, her s. 77.
22. Se hertil Birte Broch, »Socialisering til kønsarbejdsdeling 1900-1940 – set fra kvindernes synsvinkel«, Inge Frederiksen / Hilda Rømer (red.), *Kvinder, mentalitet, arbejde*, Århus 1986, s. 76-84, der bl. a. fremhæver kvinders budgetkontrol.
 23. Le Goff, »Mentaliteterna«, s. 249.
 24. Den norske historiker Edvard Bull skelner i sin disputats, *Arbejdermiljø under det industrielle gennembrud* (1958), Oslo 1972, s. 72, netop mellem to »ideal-typer« af arbejdere, den »accepterende« og den »protesterende«. Jfr. også samme, *Retten til en fortid*, s. 159ff.
 25. Mikkel Christensen, *Min lille verden*. Kbh. 1967, s. 41. Tilsvarende beretter f. eks. arbejdersonnen Johan Sonne Lindblom i erindringsbogen *Id i Bjerget*, Kbh. 1970, om sin indre missionske kulturarv. Lindblom, f. 1900, fortæller fra tiden omkr. 1. verdenskrig, da en voldsom indremissionsk vækkelse gik hen over Nordbornholm, at han i tre år måtte udstå de voldsomste sjælekampe: »Folk stod skarpt overfor hinanden – for eller imod, og de nyomvendte prædikede for deres kammerater. Indremissionens talsmænd var ofte hårde og fordømmende. Som én sagde: »Det er med præster som med svinevogtere; de er ikke alle troende«. Og de pegede fingre ad os og sagde: »Du uomvendte sjæl, vælger du evigt liv eller fortabelse?« (s. 53). Såvel de omvendte som de ikke-omvendte var udsat for en bestandig trussel om helvede for de fortabte, som ikke holdt sig på »den rette vej«.
 26. Jfr. her Christer Winbergs belysning af den schartauanske religiøsitetens betydning, dels som overlevelsesstrategi og dels for den sene faglige organisering blandt tekstilarbejderne i Mark, i afhandlingen *Fabriksfolket. Textilindustri i Mark och arbetarrörelsens genombrott*, Göteborg 1989.
 27. Christensen, *Min lille verden*, s. 65.
 28. Samme sted, s. 86.
 29. Engberg, »Byen under forvandling«, s. 184.
 30. Einar Lund, *Jern- og metalindustriarbejdsmandenes fagforening, Aarhus 1897-1947*, Århus 1947, s. 7f.
 31. P. Hvidtfeldt, i *Dansk Typograf-Forbund Aarhus Afdeling 1880-1930*, Århus 1930, s. 57.
 32. Patrick Joyce, *Work, Society and Politics. The culture of the factory in later Victorian England*. London 1980.
 33. Jens Thorsø, »Bødker i Mejlgade og hos Balle«, Vagn Dybdahl (red.), *Ung i Århus*. Ny samling. Århus 1965, s. 55-65, her s. 56 og 63.
 34. Jfr. Torben Berg Sørensen, *Fyret. Arbejdsløse mænds erfaringer*, Kbh. 1984, s. 52ff.
 35. I erindringsmaterialet findes flere skildringer af livet i sådanne familier med drikfældige mænd, jfr. Andersen, *Salt og brød gør kinden rød*, s. 111-117 om typen »den værthusorienterede arbejder«. Hos Reck, *Arbeiter nach der Arbeit*, nuanceres typen yderligere, idet der sondres mellem to typer, »stamgæst i værtshuset« og »arbejdere mellem familie og værtshus«.
 36. Poul E. Porskær Poulsen, »Afholdsbevægelsen som disciplineringsagent. En skitse til belysning af afholdsbevægelsens ideologi på lokalt plan i Silkeborg og i bevægelsens propaganda«, *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie*. Udg. af Dansk historisk Fællesforening. Bd. XXXII, hft. 3 1985, s. 163-182, s. 165.
 37. Jfr. også Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren. Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850-1910*, Sthlm. 1986, s. 130.

38. Martin Andersen Nexø, *Et lille kræ. Erindringer*. Kbh. 1932, s. 62.
39. Nexø, *Et lille kræ*, s. 63f.
40. Se hertil Marit Hoel, *Den kvindelige arbejderklasse*, Oslo 1983, kap. 10.
41. Sonya O. Rose argumenter i *Limited Livelihoods: Gender and Class in Nineteenth-Century England*, Berkeley 1992, s. 130f, for, at »familielønnen« fik en afgørende betydning for konstruktionen af maskulinitet. Maskulinitet kunne i slutningen af det 19. århundrede opnås gennem arbejdet på to måder, enten ved at udføre fysisk krævende og/eller vanskelige opgaver og/eller ved at tjene en løn, som var tilstrækkelig til at forsørge en familie med. Forsørgertollen kom på denne måde til at udgøre en central del af den mandlige identitet. Mens faget og arbejdet således gav manden en *uafhængighed*, indebar tilknytningen til hjemmet derimod økonomisk afhængighed for kvinden.
42. Edward Shorter, *The Making of the Modern Family*, London 1976, s. 227ff.
43. Jfr. J. F. C. Harrison, *The Common People: A History from the Norman Conquest to the Present*, London 1984, s. 299ff.
44. Jfr. Andersen, *Salt og brød gør kinden rød*, s. 86f.
45. Brev af 23. december 1871 fra læge Ulrich til H. Liisberg, cit. efter Kirsten Nielsen/Pernille Karina Skou, »En arbejdersgade i Århus. En undersøgelse af levevilkårene for befolkningen i Frederiks Allé, Århus, i perioden 1885-1895«, *Århus Stifts Årbøger 1988/89*, Viborg 1989, s.32-55, her s. 43.
46. Nielsen/Skou, »En arbejdersgade i Århus«, s. 44.
47. Se hertil Andersen, *Salt og brød gør kinden rød*, s. 84.
48. Erik Korr Johansen, »Kampen mod spritten«, *Århus-Årbog 1978*, Århus 1978, s. 83-93.
49. Ivar Kirk Nielsen, *En Bryggerarbejders Liv*, Kbh. 1990, s. 29.
50. Nationalmuseets Industri-, Håndværker- og Arbejdererindringer, maskinarbejder 446, s. 4.
51. Vagn Dybdahl, *Danmarks Historie. Bind 12. De nye klasser 1870-1913*, 2. udg., Kbh. 1971, s. 382.
52. Dette synspunkt fremfører Kjell Bergman i »Nykterhet och frihet«, paper ved 2:a historiska arbetarkulturseminariet i Norrköping 11.-12. maj 1992.
53. Poul E. Porskær Poulsen, »Afholdsbevægelsen som disciplineringsagent«, s. 172.
54. Inge Bundsgaard og Sidsel Eriksen, »Hvem disciplinerede hvem?«, *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie*. Udg. af Dansk historisk Fællesforening, Bd. XXXIII, hft. 1 1986, s. 55-69, her s. 59.
55. Poul E. Porskær Poulsen, »Et svar til Inge Bundsgaard og Sidsel Eriksen«, *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie*. Udg. af Dansk historisk Fællesforening, Bd. XXXIII hft. 2, s. 128-130, her s. 130.
56. L. J. Sørensen, Fra 1883 til 1908. *En kort Beretning om Smede og Maskinarbejdernes Fagforening i Aarhus*. Århus 1908, s. 9.
57. E. Marott, *Tidsbilleder*, Kbh. 1930, s. 53.
58. Se bl. a. Elisabeth Roberts, *A Woman's Place: An Oral History of Working-Class Women*, Oxford 1984, s. 14, og Rose, *Limited Livelihoods*, s. 149.

Økonomaer: En stand af ugifte kvinder

Af Else Hansen

Da økonomaen ved 'Slagelse Gammel og Ny Kloster' i 1928 sagde sin stilling op, fordi hun skulle giftes, var der ikke noget mærkeligt ved det. Heller ikke på sygehusene, som beskæftigede langt de fleste økonomaer, var der gifte økonomaer, og i Økonomaforeningen blev dette forhold ikke diskuteret. De ugifte økonomaer var enige om, at der ikke var plads til gifte kvinder i deres fag.¹

I begyndelsen af dette århundrede formede de ugifte kvinder nye kvinde-erhverv og nye roller for kvinder i det offentlige liv. En del pleje og omsorg, som ellers havde hørt til i familierne, blev flyttet til sygehuse. Dermed blev der behov for nye fag, f.eks. sygeplejersker og økonomaer. Det var fag, der rummede en mulighed for at udfordre de eksisterende kønsbilleder: kvinder som mødre og hustruer; mænd som forsørgere. På den ene side indeholdt fagene omsorgs- og plejefunktioner, der hørte til kvinders traditionelle område, men på den anden side skulle arbejdet foregå på de offentlige institutioner, som var mændenes område.² Ved at ansætte ugifte kvinder i de nye fag blev det fastholdt at omsorg og pleje er kvinders område, men samtidig at de gifte kvinder skulle være i hjemmene.

De ugifte kvinders dilemma: Mellem selvværd og mindreværd

Mange arbejdsgivere, både offentlige og private, forlangte indtil 1930'erne, at deres kvindelige funktionærer skulle være ugifte. Mange arbejdsfunktioner, f.eks. tilberedning af basismad, var på forhånd 'køns-mærkede'. Almindelig mad skulle laves af kvinder, ligesom det skulle være kvinder, der gav omsorg til syge, børn og gamle. Også det ensformige arbejde på kontorer og i butikker var kvindearbejde. Kravet om kvindelig arbejdskraft til nogle helt nødvendige funktioner (hvad er et sygehus uden økonomaer og sygeplejersker?) kolliderede med et andet af tidens

H. Klosterforstander Helmer.

Da jeg agter at indgaa Ægteskab,
beder jeg mig fritaget for min Stilling
som Økonoma ved Klosteret senest 1 Mai. d. 1888.

Ørbødigst.

Mari Elisabeth Schmidt.

Slagelse den 9 Januar 1928.

HELMER 1928

Frk. Smidts opsigelse. Slagelse Gammel og Ny Kloster var en institution for ældre kvinder (og enkelte ægtepar). Forstanderen, der havde ansvar for den daglige drift, refererede til klosterets inspektion og direktion. Økonomaforeningen organiserede hovedsageligt sygehusenes økonomaer, men også økonomaer, der var ansat på andre institutioner. (Arkivet for Slagelse Hospital og Kloster, Landsarkivet for Sjælland m.m.)

kvindebilleder, nemlig kvinden som den hjemmearbejdende hustru og mor. Da nogle af de funktioner, som tidligere blev udført i hjemmene i forbindelse med sygdom, blev overført til sygehusene, skulle deres tilknytning til 'det kvindelige' bibeholdes, men samtidig måtte billedet af kvinden som hustru og mor ikke blive anfægtet. Løsningen på det dilemma blev kravet om, at de kvinder, som havde arbejde indenfor disse områder, ikke måtte være hustruer og mødre. De måtte ikke gifte sig. Argumentationen var, at en kvinde umuligt kunne give sin mand og sine børn den omsorg, som de havde behov for, samtidig med at hun havde erhvervsarbejde.

For nogle kvinder var livet som ugift en ønsketilværelse, de kunne lægge alle kræfter i arbejdet og i samværet med andre kvinder. For andre har det været en uønsket nødvendighed at skulle forsørge sig selv. Men uanset den enkelte kvindes motiv til at befinde sig i en stilling, der forbyd giftermål, var de underlagt den samme opfattelse af dem som køn.

Man kunne forledes til at tro, at de ugifte kvinder, hvis arbejde var nødvendigt for, at de offentlige institutioner kunne fungere, var sikret en respekteret og anset plads i samfundet. Det var ikke tilfældet.

Samtidig med at det blev forlangt, at de var ugifte, blev det nemlig brugt som argument for, at de ikke var 'rigtige kvinder'. De havde ikke en (kendt) seksualitet. Bl.a. 1930'ernes kulturradikale bevægelse argumenterede for, at seksualitet er nødvendig for alle mennesker. Derfor burde »stat og kommune [opmuntres] til at skaffe deres kvindelige funktionærer, lærerinder, sygeplejersker o.a. mulighed for at have børn, uden hensyn til ægteskab, som jo af statistiske grunde ikke kan stå åbent for alle kvinder. En åben naturlig livsførelse vil altid gøre et menneske bedre skikket til sit arbejde.«³ Hjørdis Levin⁴ har analyseret den bevægelse, hun kalder sexliberalisterne, der stræbte efter seksuel frigørelse. I modsætning til feministerne, der kæmpede for kvindefrigørelse. Sexliberalisterne hævdede – med Freud i baghånden, at alle, både mænd og kvinder, har et naturligt behov for heteroseksuelt samleje. Der blev kun lagt vægt på mandens 'ubetingelige seksualdrift', men ikke på kvinders ret til at kontrollere og bestemme over deres egen krop, f.eks. for at undgå uønsket graviditet. »... sexuell aktivitet med män var livsviktigt för kvinnors hälsa och [] utan sådan skulle kvinnor antingen bli bittra och vrånge eller överspönt sentimentala ...«⁵ I 1920'erne og 1930'erne kom sexliberalisterne i stadig større grad til at præge samfundsdebatten i retning af, at alle havde ret (og pligt) til seksualitet. Det betød, at de ugifte kvinder, som tilsyneladende foretrak cølibat, blev marginaliseret som 'snerpede

gammeljomfruer'. Uden for deres egen kreds blev det vanskeligt at overbevise nogen om, at deres liv var, som de ønskede det.

De ugifte kvinder var fanget i et vanskeligt dilemma; på den ene side var de klemte af marginalisering og latterliggørelse af deres måde at leve på. På den anden side oplevede de selv, at deres arbejde var nødvendigt, nyttigt og tilfredsstillende. Selv om de havde stillinger, der satte dem i stand til at forsørge sig selv, blev de som ugifte kvinder kontrolleret, bl.a. gennem boligpligten, og frataget den værdighed, der ligger i selv at kunne bestemme over sin seksualitet. I deres foreninger, f.eks. Økonomaforeningen, måtte de udforme en politik, der kunne tage højde for både mindreværd og selvværd.

Ugifte kvinder på arbejdsmarkedet

I begyndelsen af århundredet var hovedparten af de kvinder, der havde erhvervsarbejde, ugifte. De ugifte kvinder udgjorde en relativt stor del af den samlede arbejdsstyrke, og i sundhedsvæsenet udgjorde de ugifte kvinder over halvdelen af de ansatte.

	ugifte kvinders andel af alle kvinder i arbejdsstyrken	ugifte kvinders andel af hele arbejdsstyrken	ugifte kvinders andel af ansatte i sundhedsvæsenet/hospitalsvæsenet
1911	73,6%	25,8%	ca. 55%
1930	77,4%	27,5%	ca. 60%
1950	60,5%	20,2%	ca. 65%
1970	38,3%	15,0%	ca. 40%

Kilde: Folketællingerne. Tallene for sundhedsvæsen angiver en tendens, men er ikke direkte sammenlignelige.⁶

Indtil 1960'erne var arbejdsmarkedet ikke blot kønsopdelt, men også præget af kvindernes civilstand. De gifte og de ugifte kvinder havde meget forskellige livsbetingelser, og dermed også forskellige interesser. I relation til arbejdsmarkedet var det i de gifte kvinders interesse at få ophævet ægteskabets begrænsende aspekter, så de kunne få uhindret adgang til arbejdsmarkedet. For de ugifte kvinder, der skulle forsørge sig selv, var retten til erhvervsarbejde allerede fastlagt. For dem var det vigtigt at få

deres fag anerkendt som statusgivende. De fik ikke social status gennem ægteskab, men kunne søge den gennem deres arbejde. Som mødre havde de gifte kvinder særlige interesser omkring børnepasning, forebyggende sundhedspleje og abort. Disse temaer blev ikke berørt i Økonomaforeningen. Hvis der har været økonomaer, som havde børn eller var uønsket gravide, har det været et personligt anliggende, som aldrig er blevet taget op i foreningssammenhæng.

De ugifte kvinder har præget udviklingen af kvindefagene med deres særlige interesser, der var forskellige fra de gifte kvinders. Da der kom flere gifte kvinder ind i fagene i løbet af 1960'erne, gav det mange problemer for de gifte kvinder at skulle gå i de ugiftes fodspor. I et samfund, der latterliggjorde og kontrollerede ugifte kvinder, blev det de ugifte kvinder, der kreerede de erhvervsroller, som de gifte kvinder senere skulle arbejde i. Det skete ud fra deres egne interesser, ikke ud fra de gifte kvinders interesser.

Økonomens hustru

Madlavningen på de små provinssygehuse blev indtil omkring århundredskiftet varetaget af gifte kvinder. På sygehuse var der ansat en økonom (inspektør), der skulle tage sig af sygehusets praktiske arbejde: sygepleje, rengøring og madlavning. I mange sygehusreglementer⁷ blev det pointeret, at økonomien skulle være en gift mand. Hans hustru skulle nemlig stå for husholdningen, mens han havde det økonomiske ansvar. Sygehusesnes stillingsstruktur lignede det mønster for storhusholdninger, der var kendt fra store gårde med en 'husbond', en 'madmor' og det nødvendige tyende. Økonomen og hans hustru deltog selv i det praktiske arbejde.

'Økonomaens' (femininum af økonom) vigtigste kvalifikation var, at hun var gift med en mand, der kunne føre regnskaber. Det blev taget som en selvfølge, at hun kunne lave mad, men hun fik ikke overladt noget økonomisk ansvar. I sit daglige arbejde var hun underordnet andre: dels hendes mand, der havde det økonomiske ansvar, dels sygehusets læge og bestyrelse, der opstillede retningslinier for forplejningen. Sygehuse havde ikke alene overtaget husbond/madmor-systemet, men også mænds ret til at bestemme over kvinders arbejde.

I praksis kunne det være vanskeligt at opretholde sammenkædningen mellem økonom- og økonomastillingerne. Hvis en økonom døde før sin hustru, kunne hun som enke fortsætte i økonomastillingen. Det blev så muligt at ansætte en ugift mand som økonom⁸.

Nye personalegrupper på sygehusene: Inspektører og økonomaer

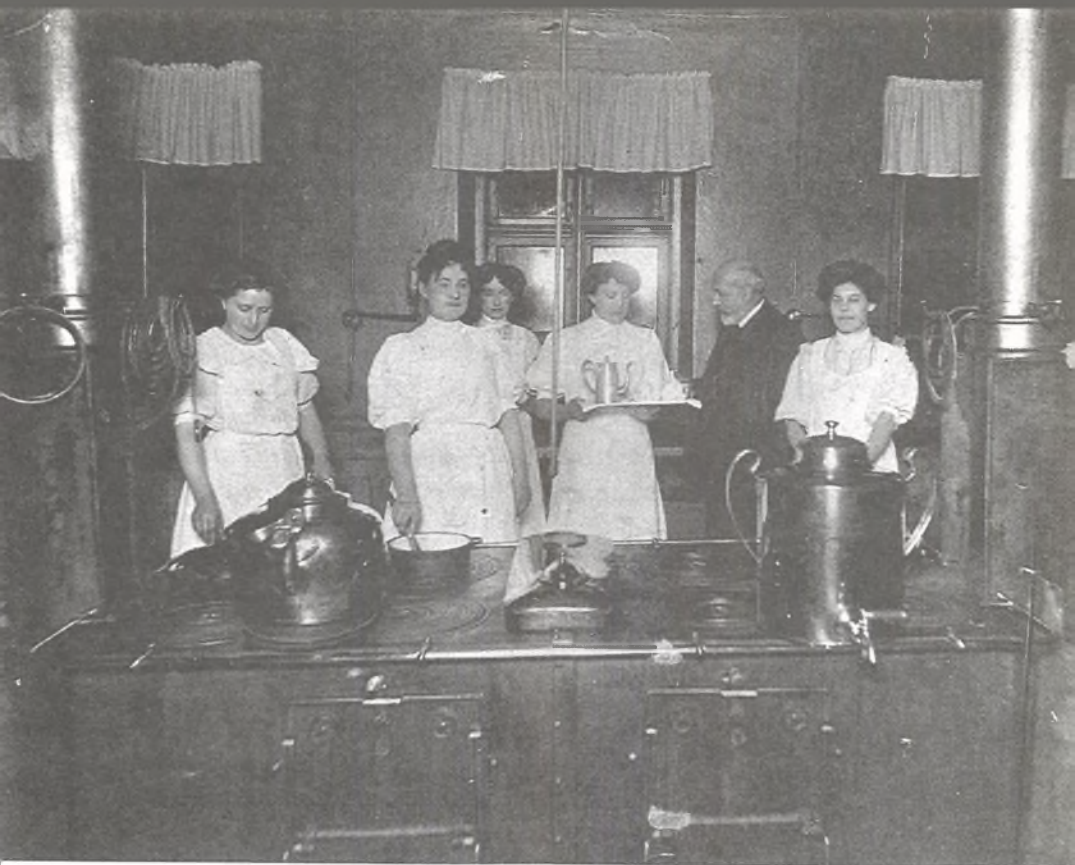
Omkring århundredskiftet blev sygehusene større, der blev bygget epidemifdelinger, og lægernes øgede formåen på især det kirurgiske område krævede flere sengepladser. De forskellige arbejdsopgaver blev mere omfattende, og husbond/madmorsystemet var ikke længere tilstrækkeligt grundlag for sygehusenes personalestruktur. På de fleste sygehuse blev sygehusets administration inspektørernes eneste arbejdsopgave. De fik en betydelig medarbejderstab under sig og et stort økonomisk ansvar. I mange provinsbyer blev sygehusinspektøren en vigtig person, hans erhverv var ansvarsfuldt og respekteret, og selv havde han fået en højere placering på den sociale rangstige. I borgerlige familier, som inspektørfamilierne, havde kvinderne imidlertid ikke erhvervsarbejde, det passede sig ikke for inspektørens hustru at være økonoma.

Derfor blev det nødvendigt at ansætte andre – ugifte – kvinder i økonomastillingerne. Sygehusene havde fået en ny personalegruppe: økonomaerne. De ugifte kvinder havde fået en ny erhvervs mulighed: de kunne blive økonomaer.

Ansøgerne til økonomastillingerne havde vidt forskellig baggrund. De fleste havde lært husholdning og madlavning i private hjem. Den enkelte havde 'arbejdet sig op' fra hjem med en lille husførelse til herskabelige hjem, hvor der blev holdt store selskaber. Nogle kvinder mente ikke, at disse pladser gav dem tilstrækkeligt selvstændigt råderum: »Som kokkepige købte jeg selv ind, men det var ikke rigtig nok. Jeg valgte at søge ind som økonoma, fordi jeg godt ville bestemme selv.« For kvinder uden skoleuddannelse har økonomafaget været en af de få muligheder for at bruge deres erfaringer som tjenestepige, husjomfru eller kokkepige i et mere selvstændigt erhverv. Økonomastillingen betød for disse kvinder en opstigning på den sociale rangstige: fra at være tyende i en privat familie blev de funktionærer i en offentlig institution.

Især indtil 1930'erne var der også en mindre gruppe af økonomaer, som havde en bedre skoleuddannelse, f.eks. præliminæreksamen og kurser på husholdningsskoler eller uddannelse som husholdningslærerinde. For dem var økonomafaget en af de få muligheder, de havde for at få et erhverv.

Inspektørerne, der som administratorer også var en ny personalegruppe på sygehusene, følte deres position truet af økonomaerne. Tidligere havde forholdet mellem inspektør og økonoma været et ægteskabsfor-

Køkkenet på Aalborg Kommunehospital. 1910. De blankpudsede kedler er sat frem, så de kommer med på billedet. Komfuret blev fyret med kul eller træ. Læg mærke til komfurringene på skorstenene. Manden i køkkenet – inspektøren eller overlægen? – får særlig opvartning. (Aalborg Lokalarxiv)

hold, men fra århundredskiftet blev det et forhold mellem to funktionærer på sygehuset. De ugifte økonomaer ville selv bestemme i 'deres' køkken, men inspektørerne mente bestemt, at køkkenet og især dets økonomi hørte til deres område. Det gav anledning til mange konflikter, især omkring den økonomiske kompetence i forbindelse med køkkenerne. Havde økonomaen eller inspektøren ansvaret for indkøb – og dermed i sidste ende for udformningen af spiselister? Hvem skulle ansætte nyt personale?

Inspektørforeningen tilkendegav flere gange sin holdning, nemlig at kvinderne i køkkenet skulle lave mad, og at inspektørerne skulle styre køkkenets økonomi uden indblanding fra økonomaen. Da der i Økonomaforeningen blev rejst en debat om den rette titel, økonoma eller køk-

kenbestyrerinde, blev det kommenteret i Inspektørforeningens blad: »Det er for grinagtigt ... Betegnelsen Økonoma er i sig selv en ganske forældet Titel, som ikke bør opretholdes i det danske Sprog.«⁹ Inspektørerne mente, at den rette titel måtte være køkkenbestyrerinde, et ord der ikke leder tanken hen på økonomisk ansvar. Efter en afstemning i Økonomaforeningen i 1946 var der hér enighed om at fastholde økonomatitlen; det at lede et køkken var et særligt fag, der krævede en særlig stillingsbetegnelse, men først i løbet af 1960'erne blev økonomatitlen brugt af alle arbejdsgivere.

I løbet af 1940'erne og 1950'erne blev det efterhånden afklaret, at inspektøren var økonomaens overordnede, ikke hendes ligestillede. Det kan bl.a. skyldes, at inspektørerne havde lettere ved at komme på talefod med sygehusbestyrelserne, der hovedsageligt havde mandlige medlemmer, end økonomaerne havde det. Samtidig blev det efterhånden således, at økonomaen fik et fast budget som hun frit kunne arbejde indenfor, men hun havde (og har) ikke indflydelse på budgettets størrelse.

Giftforbud og fri station

I første del af dette århundrede var ansættelsesforholdene for sygehusernes kvindelige funktionærer specielle på flere områder. For det første var der i 1920'erne og 1930'erne gifteforbud for mange kommunalt ansatte kvinder. I en tid med arbejdsløshed skulle de gifte kvinder holdes ude af arbejdsmarkedet. For det andet blev sygehusernes kvindelige funktionærer, sygeplejersker, økonomaer m.fl. ansat med fri station. Kost, logi og vask var en del af lønnen. Det blev begrundet med, at sygeplejerskerne skulle have mulighed for at hvile midt på dagen, men også at det ville være umuligt for kvinderne både at passe arbejdet og deres familie. Økonomaernes arbejde blev ikke planlagt, så det kunne passes ind i faste arbejdstider. I stedet blev også de uden videre underlagt bestemmelserne om fri station. Fri station understøttede gifteforbuddet. Lejlighed eller værelse måtte nemlig kun beboes af den kvindelige funktionær selv.

Dansk Kvindesamfund og Danske Kvinders Erhvervsråd arbejdede for at få ophævet gifteforbuddet i 1930'erne. Københavns Kommune ophævede det formelt i 1936¹⁰, og efterhånden fulgte andre kommuner med. Alligevel var der mange kvinder, der var ansat i kommunerne, som forblev ugifte. Selv om det formelle gifteforbud blev ophævet, var der kun få økonomaer, der valgte at gifte sig. For økonomaerne, der var vant til at forsørge sig selv og at have et fællesskab med andre ugifte kvinder,

både på arbejdspladserne og i Økonomaforeningen, var alternativet som gift kone ikke tillokkende. Det ville betyde en tilværelse, hvor det ikke var velset, at de havde arbejde. Det vanskelige i at have arbejde for gifte kvinder blev understreget af skattelovene og mangelen på pasningsmuligheder for deres børn.

I Økonomaforeningen blev gifteforbuddet aldrig genstand for egentlige diskussioner. Andre forhold, f.eks. uddannelse, titel, statusforhold og lønforhold, som økonomaerne ønskede at få ændret blev diskuteret og kritiseret på møder og i medlemsbladet, men der var åbenbart ingen interesse for at diskutere økonomaers mulighed for at gifte sig. I løbet af 1950'erne blev der i medlemsbladet bragt ganske få læserbreve om emnet. En gift økonoma skrev: »For mig betød ægteskabet ikke, at interessen for mit arbejde i hospitalskøkkenet svækkedes ... Jeg tror mange af mine kolleger undervurderer deres egne kræfter. Hvorfor skulle en økonoma ikke kunne gifte sig?»¹¹ Der kom ingen reaktioner på dette brev.

En forklaring på den manglende diskussion af emnet kan være, at det blev anset for at være vigtigt, at Økonomaforeningens medlemmer havde ensartede interesser og fremstod som en samlet gruppe. Der blev utallige gange lagt vægt på, at interne modsætninger skulle dæmpes af hensyn til 'foreningens ansigt udadtil'. De ugifte økonomaer, der indtil 1970 var i absolut overtal i Økonomaforeningen¹², ønskede selv at holde gifte kolleger med andre interesser ude fra deres fag.

Der var mange forhold i de ugifte økonomaers tilværelse, der skulle ændres, hvis der skulle være plads til gifte økonomaer. De ugifte risikerede at miste nogle af deres goder, f.eks. funktionærboligen. De ville blive nødt til at indrette sig på et skarper skel mellem arbejde og fritid. Endelig ville det ensartede præg og de fælles interesser forsvinde fra gruppen af økonomaer, hvis der blev åbnet for gifte kolleger. En af økonomaens opgaver var at 'opdrage' eleverne til at blive gode økonomaer, ikke kun omkring faglige forhold, men også mere personlige områder som påklædning og forholdet til mænd. Der findes mange beretninger om, hvordan de ældre 'frøkner' indtil midten af 1960'erne kontrollerede elevernes værelser for at forhindre, at der var mænd på værelserne. Økonomaerne ikke alene accepterede gifteforbuddet, men håndhævede det også.

Foreningspolitik for en stand af ugifte kvinder

Økonomastandens interesser blev formuleret i Økonomaforeningen, der blev stiftet i 1923. Foreningen tegnede standen udadtil, overfor det øvrige samfund og overfor sygehusenes øvrige personalegrupper – og indadtil, overfor økonomaerne selv. Økonomaforeningens program indeholdt de vigtigste retningslinier for udformningen af den politik, der kunne varetage økonomaernes interesser mellem selvværd og mindreværd. Programmets første punkt var »Upolitisk at højne Standens Interesser«. Ved at bruge standsbegrebet tog Økonomaforeningen afstand fra den socialdemokratiske fagforeningstænkning og fra tanken om, at samfundet er opdelt i klasser. I hvert fald hørte økonomaerne ikke til arbejderklassen. De ugifte kvinder mente ikke, at deres samfundsmæssige placering var i overensstemmelse med det vigtige arbejde de udførte. De valgte standspolitik fremfor fagforeningspolitik, fordi de ønskede at skifte klasse. Selv om deres samfundsmæssige placering havde meget med deres køn og seksualitet at gøre, valgte de at argumentere ud fra deres styrkepunkt: arbejdet. Som stand lagde Økonomaforeningen vægt på økonomaernes ansvar for et højt fagligt niveau og gensidig respekt mellem økonomaerne og andre grupper på sygehusene og i samfundet. For økonomaerne var 'stand' den sammenkobling mellem køn, faglighed og social placering, der skulle sikre selvværd og forhindre mindreværd.

Fra tyende til funktionær

I 1923 fandtes der ikke en økonomauddannelse, men Økonomaforeningen mente, at hvis økonomaerne fik en særlig uddannelse, ville der kunne skabes større respekt om standen. Økonomaernes arbejde skulle være af en sådan karakter, at det ikke kunne udføres af hvem som helst. Det skulle være et specialiseret arbejde, som kun kunne varetages af økonomauddannede. Helt frem til 1950'erne ansatte nogle sygehusbestyrelser uddannede økonomaer. Økonomaforeningen viste tydeligt med sit program og foreningens politik i øvrigt, at de uddannede økonomaer burde høre til i den øverste del af sygehusenes hierarki, sammen med læger, inspektører og sygeplejersker. Mange økonomaer havde en baggrund som tjenestepiger og kokkepiger i private hjem. Hvis de kunne blive højt placeret i sygehusenes hierarki, ville de ikke blot opnå øget status, men også

skifte klasse, fra at være underordnet tyende til at blive betroede og ledende funktionærer. Det var vigtigt for de ugifte kvinder at få en højere social status for at kompensere for den sociale usikkerhed det gav at tilhøre den marginaliserede gruppe af ugifte kvinder.

For at opnå højere status var de villige til at give afkald på krav om løn i første omgang. Men når uddannelsesspørgsmålet var i orden, mente de, at bedre løn ville følge med. Indtil da ville standsforeningen kun appellere om bedre løn til arbejdsgiverne: »... de enkelte medlemmer bringer personlige Ofre for at skaffe sig en god Uddannelse. Foreningen beder derfor i hvert Tilfælde Amdsraadet tage dette i betragtning, saaledes at Assistenterne stilles Løn- og Arbejdsmaessigt saa godt, at de kan skaffe sig den fornødne Uddannelse.«¹³

Økonomaforeningen ønskede at lave en afgrænsning overfor andre grupper af kvinder som sygeplejersker, husholdningslærere og kvinder uden uddannelse – og også en afgrænsning overfor mænd, bl.a. kokke. For at fastholde at de selv havde en højere status, måtte der nødvendigvis være en gruppe med lavere status¹⁴, som var udelukket fra økonomagruppen. Køkkenernes 'piger' og 'koner' skulle forblive ufaglærte, og de blev ikke optaget i Økonomaforeningen.

At handle professionelt

I 1939 forbandt sociologen Theodor Geiger standsbegrebet med professionsbegrebet: »... visse rettigheder, pligter og traditionelle leveformer kan f.eks. være knyttet til en professionsgren, som i så fald danner en stand ... nutidens embedsmænd er sådan set en stand ...«¹⁵ Økonomaerne var en stand, men stræbte mod at blive professionelle. I professionsforskningen er fag som økonoma, sygeplejerske og lærer(inde) senere blevet kaldt semi-professionelle¹⁶. Fagene er blevet karakteriseret ved det, som de ikke er: uddannelserne er ikke langvarige, ikke udelukkende teoretiske, fagenes status er ikke høj, kundskabsområdet er ikke stort og erhvervsudøverne har ikke selvstændige kompetenceområder, men bliver superviseret eller kontrolleret af andre faggrupper¹⁷. De semi-professionelle definerer – i professionsteoriernes forstand – ikke selv deres kundskabsområde, men er underlagt 'rigtige' professionelle. I sygehushierarkiet er bl.a. økonomaer underlagt læger, hvis sygdoms- og sundhedsopfattelse dominerer overfor andre opfattelser af omsorg og pleje – og af hvad god mad er.

Professionsteoriene beskæftiger sig ikke med ugifte kvinders særlige

Økonomaforeningens 25-års jubilæum. 1948. I 1948 havde Økonomaforeningen 449 medlemmer, 444 frøkener og 5 fruer (måske enkefruer?). Økonomaforeningen var ikke kun deres faglige forening, men også forum for mange sociale aktiviteter. Billedet viser festmiddagen ved Økonomaforeningens 25-års jubilæum i 1948. Alle medlemmer var indbudt, og desuden foreningens 'venner', fremtrædende læger og sygehusespektører. (Økonomaforeningens arkiv)

betydning for udformningen af kvindefagene. Tværtimod opfattes kvinder med erhvervsarbejde pr. definition som mødre og hustruer med dobbeltarbejde¹⁸. Semi-professionsbegrebet fanger ikke den situation, hvor kvinders erhvervsarbejde er resultatet af positive valg, men hvor deres manglende status, uddannelse osv hænger sammen med mere generelle,

samfundsmæssige forskelle på kønnene. De ugifte kvinder er blevet usynliggjort i professionsforskningens begreber om deres fag.

De begreber, der bruges til at karakterisere de professionelle, kan også bruges til at vise de handlinger, som bruges, når et fag stræber mod at blive en profession. Der stilles åbne spørgsmål til fagenes politik, f.eks. omkring eget kundskabsområde, uddannelse og forskning; analysen handler snarere om processer end om kategorier.¹⁹ En spændende måde er at skelne mellem at være professionel og at handle professionelt, altså at nogle erhvervsgrupper bruger professionelle strategier for at opnå en

professionel status, som de endnu ikke har. I stedet for at lægge vægt på, hvad de enkelte fag ikke har nået, fokuseres der på, hvad der er opnået og hvordan midlerne hertil har været. »Då kan man se professionalisering som ett försök från en yrkesgrupps sida att skapa sig makt och kontroll över sin egen yrkessektor och då är professionalisering en process, som kan pågå på olika nivåer ...«²⁰ Dermed bliver semi-professions-begrebet overflødig, der er ikke er brug for en statisk definition af erhvervsgrupper, som forsøger at ændre deres position.

Begrebet 'at handle professionelt' kan belyse de handlemuligheder og strategier, som Økonomaforeningen har brugt for at ændre fagets position. Professionelle handlinger kan f.eks. være styrkelse af kundskabsområdet, afklaring af faggrænser og definition af fagidentitet²¹. For økonomaernes vedkommende er spørgsmålet om den rette titel allerede nævnt.

Kvindesagen som politisk ankerpunkt

Økonomaforeningen var fra sin start en forening for kvinder: »... vor Forening kan [godt] betragtes som et Udslag af den om sig gribende Selvstændighedstrang, der støttes af den politiske Kvindebevægelse«²². Lige så lidt som man behøvede at diskutere om mænd kunne optages i foreningen – det blev de ikke – behøvede man at diskutere, om Økonomaforeningen skulle være en del af kvindebevægelsen. I mellemkrigstiden mente økonomaerne snarere, at deres interesser kunne varetages ud fra et kvindeperspektiv end ud fra et klasseperspektiv. Derfor blev Økonomaforeningen i 1933 meldt ind i Danske Kvinders Nationalråd (DKN), der havde forskellige kvindeorganisationer som medlemmer. DKN arbejdede med mange emner i relation til kvinders ret til erhvervsarbejde, og da dette arbejde i 1934 blev samlet i Danske Kvinders Erhvervsråd, blev Økonomaforeningens formand, Andrea Eriksen, medlem af rådet. I 1930'erne var Erhvervsrådet en kvindefaglig instans, der arbejdede med sager, hvor kvinder i erhverv blev behandlet dårligere end mænd, f.eks. ved afskedigelse af kvinder, der giftede sig. Da Økonomaforeningen lagde vægt på ikke at være en fagforening var et samarbejde med De Samvirkende Fagforbund (senere LO) derimod ikke aktuelt.

Gennem sit medlemskab af DKN markerede Økonomaforeningen, at den hørte til blandt kvindeforeningerne. For Økonomaforeningens medlemmer i 1930'erne var kvindesagen ikke en problematisk størrelse, men

en naturlig del af organisationslivet. Alligevel brugte Økonomaforeningen ikke kvindesagsargumenter for at nå sit mål: respekt om økonomastanden og dens ret til professionel selvbestemmelse. Som kvinder havde økonomaerne det som nævnt vanskeligt, de var marginaliseret som 'gammeljomfruer', som kvinder der ikke passede ind i tidens kvindebillede. Derfor argumenterede økonomaerne bestandigt ud fra deres faglige område, hvor deres selvverd var størst. De havde som økonomaer bestemte krav til uddannelse, hierarkisk placering m.v., samtidig var de vigtige personer i sygehusenes daglige arbejde.

Kampen for uddannelse

Når der i Danmark overhovedet er etableret en uddannelse med specielt sigte på institutionernes kostforplejning og ledelsen deraf, skyldes det først og fremmest, at de danske økonomaer i 1920'erne og 1930'erne erkendte deres behov for uddannelse. Da de etablerede en uddannelse i Økonomaforeningens regie var det en professionel handling. Andre – også mange læger – mente ikke, det var nødvendigt med en særlig uddannelse til kvinder, der skulle lave mad. Det kan alle kvinder jo! I uddannelsesspørgsmålet havde økonomaerne snarere de samme vilkår som husholdningslærerinderne, der også skulle lære om madlavning og husførelse, end de vilkår, som gjaldt for andre kvinder indenfor sundhedsvæsenet, f.eks. sygeplejersker og jordemødre.

Det har været vanskeligt at få etableret egentlige uddannelser indenfor det huslige område. Da husholdningsskolerne blev oprettet i begyndelsen af dette århundrede, fik de ikke statsstøtte til forskel fra højskoler og landbrugsskoler. Birgitte Berg Nielsen, der i 1905 startede en husholdningsskole og -seminarium, foreslog omkring århundredskiftet, at der på Landbohøjskolen skulle undervises i husholdning, så husholdningsuddannelsen kunne hvile på et videnskabeligt grundlag, ligesom landbrugsuddannelsen gjorde. Det er endnu ikke blevet realiseret. I stedet blev der oprettet private husholdningsskoler og -seminarier, der efterhånden opnåede statsstøtte²³. I 1945 blev det selvstændige Specialkursus for Husholdning ved Aarhus Universitet oprettet for at give en efteruddannelsesmulighed for husholdningslærerinder. Fra 1948 kunne der optages økonomaer på kurserne, der var af op til et års varighed.

Selv om universitetet blev åbnet for kvinder allerede i 1875, er der stadig mange 'kvindefag', f.eks. kostforplejning, som ikke kan læses på uni-

versitetsniveau. De har altså ikke deres egen forskning, men må støtte sig på andre fag, især lægevidenskaben.

Økonomaernes alliancepartnere: Læger eller husholdningslærerinder?

I Økonomaforeningens uddannelsesplaner blev der lagt stor vægt på, at uddannelsen skulle have en teoretisk del. Økonomaforeningen valgte derfor at oprette et teorikursus indenfor foreningens rammer. I 1920'erne blev der flere gange afholdt diætkurser over 10 aftener. Siden fastholdt Økonomaforeningen en selvstændig uddannelsesinstitution for økonomaer. Fra 1934 blev der afholdt 3 måneders diætkurser for økonomaelever, samtidig anbefalede Økonomaforeningen 3 års praktik for de kommende økonomaer. Fra 1945 blev diætkurset udvidet til 6 måneder, og skiftede navn til Økonomaskolen. Siden 1968 har den teoretiske del af økonomauddannelsen varet 1 år. Frem til midten af 1960'erne var det af økonomiske grunde nødvendigt for de fleste økonomaelever at have arbejde i et hospitalskøkken om formiddagen, hvorfor undervisningen fandt sted om eftermiddagen og om aftenen.

Økonomaskolen blev indtil 1965 ejet og drevet af Økonomaforeningen. Selv om skolen fra 1950'erne fik statstilskud, der skulle søges hvert år, var dens drift en stor økonomisk og administrativ opgave for Økonomaforeningen. En anden mulighed for at få iværksat økonomauddannelsen kunne have været et samarbejde mellem Økonomaforeningen og husholdningsseminarierne. Hvis der var blevet oprettet en økonomauddannelse på et af husholdningsseminarierne, kunne økonomaerne have udnyttet den faglige og pædagogiske kompetence, som fandtes der. Økonomaforeningen havde imidlertid ingen overvejelser i den retning. Det var en vigtig forhindring for samarbejde, at der skulle betales skolepenge på de private husholdningsseminarier. Men det vigtigste for Økonomaforeningen var at markere, at økonomaer hørte til i sygehusvæsenet og ikke i husholdningsbevægelsen. De var ikke husmødre.

I stedet for at samarbejde med husholdningsbevægelsen valgte Økonomaforeningen at søge de alliancepartnere, der kunne styrke deres position inden for sygehusvæsenet, nemlig lægerne. Diætkursernes lærere var læger, og kursernes faglige indhold lagde sig tæt op ad den naturvidenskabelige tradition.

Tidens ernæringsforskning satte focus på diætetik, maden blev betragtet som et helbredelsesmiddel, og økonomaerne ønskede at gøre de læger, der forskede i diætetik, til deres forbundsfæller i kampen for at få anerkendt deres fag og stand. Dermed kunne de på en gang markere, at de stod sammen med de højtuddannede læger, og at de kunne lave indviklede diæter. »Det er af største Betydning for Standens Prestige at dygtiggøre Standen i videst mulige Udstrækning ...«²⁴ »Lægens krav til Patienternes Forplejning bliver for hver Dag større og større. Det er vor Pligt at opfylde disse Krav i den videst mulige Udstrækning.«²⁵ Økonomaernes arbejde skulle især opfylde lægernes krav. Patienternes krav blev derimod ikke nævnt.

Madlavning og kvindelighed

Økonomaerne talte ikke om deres fag som et 'kald', de havde ikke det samme følelsesmæssige engagement i arbejdets indhold som sygeplejerskerne. Resultatet af økonomaernes arbejde var et konkret produkt: maden; ikke en del af kvindelig omsorg. Dermed fik økonomaerne et problem. En ting var, at de som ugifte kvinder ikke passede ind i det traditionelle billede af kvinden som hustru og moder, men hvis de heller ikke ydede omsorg i deres arbejde, hvor kunne de så hente deres kvindeidentitet? Svaret er naturligvis maden, der gav økonomaerne faglig identitet uden at sætte 'kvindeligheden' på spil, nemlig det selvfølgelig i at kvinder kan lave mad. Det blev en måde til at omgå sexliberalisternes marginalisering af de ugifte kvinder.

Ironisk nok kom netop Økonomaforeningens krav om en uddannelse til at bekræfte påstanden om, at alle kvinder kan lave mad. Økonomaforeningen prioriterede nemlig ikke emner som fuldkostmadlavning²⁶ og personaleledelse særligt højt på diætkurserne. Det skyldtes for det første ønsket om at nærme sig lægernes opfattelse af maden som et helbredelsesmiddel, hvilket forudsatte kendskab til diætmadlavning, snarere end fuldkostmadlavning. For det andet ville undervisning i fuldkostmadlavning i et omfang, der svarede til fuldkostens vigtighed i det daglige arbejde, have været en indrømmelse af, at de ugifte kvinder skulle lære det, som de gifte kvinder 'bare' kunne. Det ville have sat spørgsmålstegn ved deres 'kvindelighed'. Da det var vanskeligt for økonomaerne at få bekræftet deres identitet som kvinder udadtil, var kvindesagsargumenter også vanskelige at håndtere, når de skulle argumentere for deres behov for uddannelse.

Økonomaerne skelnede selv mellem at være kokkepige, en der var god til at lave mad, men som ikke havde en uddannelse og at være økonoma, en der kendte til diætetikens teori.

Oplæringen i køkkenerne, hvor den største del af uddannelsen foregik, var også indvielse til fagets ritualer. De ugifte økonomaer, der stod for elevuddannelsen på sygehusene, forlangte, at eleverne skulle leve op til et konventionelt, ikkestødende kvindeideal som rene, pæne og lydige. Derigennem skulle de blive i stand til at være »værdige efterfølgere« for de ugifte (og barnløse) økonomaer.

For 1950'ernes økonomaelever betød de mere ordnede arbejdsforhold en større selvbevidsthed omkring deres egne behov. De havde kærester på værelserne (i hemmelighed), og de ønskede rimelige løn- og arbejdsforhold. De stillede fagforeningskrav til standsforeningen. Økonomaeleverne så ikke en fremtid for sig selv som ugifte kvinder med 'fri station', men snarere som gifte kvinder med mand, børn og husarbejde i deres eget hjem. Det ændrede ikke på de ugifte kvinders samfundsbestemte mindreværd, men den del af økonomaidentiteten hørte ikke med til de nye økonomaers fremtidsvisioner.

Kamp med sygeplejerskerne om plads i hierarkiet

Forholdet til sygehusenes største gruppe af kvindelige ansatte, sygeplejerskerne, var ikke nemt for økonomaerne. På trods af at Dansk Sygeplejeråd anerkendte Økonomaforeningen straks efter dens dannelse i 1923, er der flere eksempler på at sygeplejersker på enkelte sygehuse ikke ville anerkende, at økonomaerne var en uddannet faggruppe. Sygeplejerskerne ville hævde deres egen status på økonomaernes bekostning. Nogle sygeplejersker mente, at de var i deres gode ret til at forlange af økonomaen, at hun skulle lave mad for dem, hvis de havde inviteret gæster til middag. Økonomaen skulle fungere som deres kokkepige. Det tog de fleste økonomaer skarpt afstand fra: »... Fritiden er vor egen og Arbejdstiden er Institutionens, begge bør være urørlige, naar det gælder privat Selskabelighed.«²⁷ Økonomaen skulle være funktionær med fast arbejdstid og pligt til at være loyal overfor sygehuset, så sygeplejerskerne kunne ikke råde over hendes tid, som om hun var et tyende.

Mad: næring eller omsorg

I den traditionelle opdeling mellem økonomaens og sygeplejerskernes arbejdsområde ligger kimen til konflikt mellem de to grupper – og til megen kritik af maden.

Sygehusene var opdelt i 'territorier', køkkenet var økonomaens og afdelingerne var sygeplejerskernes område. Tilsvarende var tilberedning af maden økonomaens område, mens servering af maden var sygeplejerskernes. Dermed bliver sygehusmaden del af to forskellige faggruppers arbejde, to forskellige steder på sygehuset. I familierne er tilberedning og servering af maden tæt forbundet, nærmest en del af samme arbejdsproces, og forestået af den samme person. Næring og omsorg bliver en del af samme proces, det at lave maden og derefter servere den bliver to måder at udtrykke det samme på, nemlig interesse for andre mennesker: den gode mad er fuld af næring (overlevelse), og den bliver givet med omsorg (kærlighed).²⁸

Med adskillelse af næring og omsorg kom maden til at mangle et aspekt for økonomaerne – og formentlig også for sygeplejerskerne. Økonomaerne fik ikke glæden ved at servere maden og se, hvordan den blev modtaget af patienterne. Og sygeplejerskerne havde ikke det personlige forhold til maden, som man har, når man selv har lavet den. Derfor blev den heller ikke altid serveret så omhyggeligt, som den kunne være blevet. For patienterne havde denne opdeling den indlysende ulempe, at deres mad ikke blev serveret med lyst. Derudover betød den lange vej fra køkkenet til afdeling, fra gryde til tallerken at maden kunne være kold og kedelig, selv om alle havde gjort sig umage, simpelt hen fordi vejen var lang. Patienterne havde ingen mulighed for at ændre på arbejdsdelingen mellem sygeplejersker og økonoma, og dermed var maden med til at understrege patienternes afmagt i sygehussystemet.

Forbud mod dobbeltarbejde eller krav om dobbeltarbejde

Fri station og gifteforbuddet betød et forbud mod dobbeltarbejde. Sygehusenes kvindelige funktionærer fik mad og vask på deres arbejdsplads, men de fik ikke erfaring i at styre en selvstændig husholdning – med eller uden familie. I de sidste årtiers kvindeforskning²⁹ er der bl.a. blevet lagt vægt på, at kvinder netop gennem husarbejdet i deres hjem har tilegnet sig særlige kvalifikationer: de skulle kunne overskue flere arbejds-

processer på en gang, være vant til at udholde modsatrettede krav, og have rutine i at yde omsorg. De kvinder, som var ansat med 'fri station', havde ikke mulighed for at få disse erfaringer.

I deres daglige virke erhvervede økonomaer andre uformelle kvalifikationer: de kunne engagere sig fuldt ud i arbejdet uden at blive forstyrret af krav om husarbejde og omsorg fra den familie, de ikke havde. Den høje grad af engagement passede godt til den ringe grad af arbejdsdeling, der indtil 1950'erne var karakteristisk for de fleste sygehuskøkkener. De var små og uden mange tekniske hjælpemidler, så alle måtte deltage i alt arbejde, og det var snarere ansættelsesforholdet og ansvaret end faglige kvalifikationer, der adskilte økonomaen fra det øvrige personale. Den høje grad af engagement passede også godt til boligformen. Økonomaens og det øvrige køkkenpersonales funktionærboliger var oftest placeret tæt ved køkkenet, så det kunne være svært at opretholde et skel mellem arbejde og fritid. Arbejdstiden var bestemt af, hvor meget arbejde, der var i køkkenerne, og funktionærboligerne gav mulighed for, at økonomaen kunne gå i køkkenet i sin 'fritid' for lige at se til det hele, men hun kunne også gå ind til sig selv i 'arbejdstiden', hvis hun havde noget, som skulle ordnes dér.

Da der i løbet af 1960'erne blev indført mere avanceret teknik i køkkenerne, bl.a. udportioneringsbånd, blev det også almindeligt, at de unge økonomaer giftede sig. Efterhånden blev mange funktionærboliger omdannet til andre formål og økonomaerne måtte finde sig andre steder at bo, hvad enten de havde familie eller ej. De fik erfaringer med dobbeltarbejde samtidig med at arbejdet i køkkenerne blev mere opdelt.

Usynliggørelse af de ugifte kvinder

Der kom en højere grad af overensstemmelse mellem det traditionelle kvindebillede og de kvinder, der arbejdede som økonomaer, da der blev flere gifte. Meget hurtigt ændredes økonomaernes opfattelse af deres egen historie. Der blev lagt afstand til de ugifte forgængere. Tidligere havde enhver omtale af Økonomaforeningens historie lagt vægt på, hvad der var blevet opnået, særligt omkring uddannelsesforhold. Omkring 1970 blev vægten snarere lagt på det, der ikke var blevet opnået, særligt omkring lønforhold. De uddannede, gifte økonomaer havde andre forhold end deres ugifte forgængere, der blev stillet andre krav til deres kva-

lifikationer, de skulle kunne klare de modsatrettede krav (f.eks. højt tempo og høj kvalitet) i en stor produktion, samtidig havde de brug for rimelige barselsvilkår og lønforhold.

Økonomaforeningen indgik sin første overenskomst med Sygehusforeningen i 1952, og blev i 1956 optaget i FTF, der var blevet dannet i 1952. FTF's grundlag var, at tjenestemænd og funktionærer udgør en selvstændig stand, og at organisationen skulle være upolitisk, hvilket harmonerede godt med Økonomaforeningens politik. Med indmeldelsen i FTF gjorde Økonomaforeningen det klart, at den var en fagforening, men uden tilknytning til den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Samtidig blev tilknytningen til DKN mindre væsentlig.

I 1972 afsendte Økonomaforeningen sammen med andre mindre hospitalsorganisationer³⁰ for første gang strejkevarsel. Hospitalskonflikten blev standset af forligsmanden, men 'pigeorganisationerne' blev synlige i FTF. Under overskriften »Pigeorganisationerne er blevet selvbevidste og respekterede« blev der i FTF's blad³¹ bragt et interview med formanden for hospitalslaboranterne, der udtalte sig på hospitalsorganisationernes vegne. Hun blev bl.a. refereret for at sige: »Kvinder har nok været mindre organisationsbevidste end mænd, men det har ændret sig i de senere år. Flere kvinder er kommet ud i erhverv og har fået den samme interesse for at være organiseret som mændene.« Økonomaforeningens og andre organisationers historie blev fjernet med en håndbevægelse. Ved at afgive strejkevarsel var organisationerne blevet 'rigtige'. Der blev set bort fra, at kvinder, bl.a. økonomaer, har opbygget deres egne organisationer, når det hævdes at kvinder er mindre organisationsbevidste end mænd. Men de ugifte kvinders organisationer har haft andre vilkår og andre mål end mændenes organisationer. De har været præget af, at kvinder har en anden samfundsmæssig placering end mænd.

Med overskriftens påstand om, at pigeorganisationerne er blevet selvbevidste, usynliggøres de ugifte kvinders organisationsarbejde. Til gengæld fremhæves en ny kvindetype på arbejdsmarkedet, 'pigerne' er de yngre gifte kvinder, der talmæssigt blev en stadig større gruppe i løbet af 1960'erne og 1970'erne.

Også på et andet område blev de ugifte kvinder gjort usynlige i begyndelsen af 1970'erne. Indtil da var kvinder blevet tituleret frue eller frøken, men efter en debat i Folketinget i 1970 besluttede CPR-registret at erstatte frue og frøken med fr.³² Samtidig ophørte registreringen i Danmarks Statistik af gifte og ugifte kvinder i forskellige erhverv. Det stigen-

de antal 'papirløse' forhold betød, at mange kvinder levede sammen med mænd uden det ville vise sig i en opgørelse af civilstand.

Da Økonomaforeningen i 1973 var 50 år gammel, var mange forhold ændret. Medlemmerne var gifte og ugifte, kvinder og (få) mænd. Alle var økonomauddannede, fra 1976 blev også køkkenassistenter og køkkenledere optaget. Økonomaforeningen førte fagforeningspolitik, og uddannelsen foregik på den selvejende institution Økonomaskolen. Formelt havde gifte og ugifte kvinder samme rettigheder og pligter i samfundet, men de ugifte og barnløse kvinders særlige interesser var blevet gjort usynlige. I stedet er der blevet en tendens til, at alle kvinder på arbejdsmarkedet opfattes som mødre, i diskussioner om kvinders vilkår på arbejdsmarkedet er børnepasnings- og barselsmuligheder blevet tillagt stor værdi.

De ugifte og barnløse kvinders særlige interesser og forudsætninger har haft stor betydning for konstitueringen af økonomafaget, de ugifte kvinder har satset på uddannelseskraft fremfor lønkrav for gennem deres fag at opnå en social position, der kunne opveje det sociale statustab, de blev pålagt, fordi de brød med det traditionelle kvindebillede.

Noter

1. Økonomaforeningens og økonomafagets historie er beskrevet i Hansen 1991, 1992b og 1993. Undersøgelsen bygger især på materiale fra Økonomaforeningens arkiv og medlemsblad samt interviews med økonomaer. Materialeudvælgelsen er belyst i Hansen 1992a.
2. Vicinus 1985
3. Kulturkampen nr. 3. 1938. »Er kvindesagen fallit« af Svend Hoffmeyer, bestyrelsesmedlem i Landsforeningen Frisindet Kulturkamp.
4. Levin 1986
5. Levin 1986, s. 184. Levin refererer her fra tidsskriftet *The Free Woman*, der begyndte at udkomme i 1911, og som var 'en plattform for oppositionen mot de militanta feministerna'.
6. Kilder: Folketællingerne.

Ugifte kvinder defineres her som de kvinder, der ikke er gift, altså både enker, fraskilte og de aldrig-gifte. Efter 1970, da antallet af 'papirløse' forhold er steget meget, er der ikke længere skelnet mellem gifte og ugifte kvinder i Danmarks statistik. 'Sundhedsvæsenet' defineres forskelligt: I 1930 består væsenet af grupperne: læge, tandlæge, dyrlæge, apoteker, farmaceut, jordemoder, medhjælper, massør, sygeplejerske, pleje- og børnehjemsbestyrer. I 1950 har folketællingerne en særskilt gruppe for hospitalsvæsen. For 1970 er anvendt grupperne: ikke selvstændig læge, sygeplejerske, jordemoder, fysioterapeut, økonoma.

7. Feks. Reglement for Sygehuset i Kallundborg. 1873. Reglement for Kjøbenhavns Amts Sygehus ved Lyngby. 1891.
8. Det skete f.eks. på Roskilde Amts Sygehus. Økonom- og økonomastillingerne skulle beklædes af et ægtepar i følge reglementet, men fra sygehusets indvielse i 1856 til reglens afskaffelse i 1929 var stillingerne i ca. 1/3 af tiden besat af folk, der ikke var gift med hinanden. (Jensen og Smith 1933)
9. Tidsskrift for danske sygehuse 1947, nr. 36
10. Københavns Stadsarkiv. Hospitalsdirektoratets arkiv 1936-68. Div. notater og breve 28.12.1935 – 9.10.1936.
11. Økonomaen 1953, nr. 20
12. I 1955 blev 15 af Økonomaforeningens 522 medlemmer betegnet som 'frue' i medlemsfortegnelsen. De øvrige blev betegnet som 'frøken'. I 1970 var der i følge folke- og boligtællingen 1462 gifte kvinder og 1657 ugifte kvinder, som var økonomaer (gruppen omfatter tillige de små grupper af oldfruer og medhjælpende forstanderkoner, så tallene angiver kun en tendens for økonomaerne). I Økonomaforeningens medlemsfortegnelse for 1970 skelnes der ikke mellem gifte og ugifte kvinder.
13. Formandens beretning til generalforsamlingen 12.5.1938
14. Parkin 1979, s. 75
15. Geiger 1939, s. 622-623
16. Bl.a. Etzioni m.fl. i antologien »The Semi-professions and their Organisations«. 1969.
17. Etzioni 1969, s. v; Toren 1969, s. 143
18. Etzioni m.fl. 1969
19. Torstendahl 1989, s. 29-33
20. Florin 1989, s. 85
21. Som det sker i Kari Melbys analyse af Norsk Sykepleierforbunds historie. Melby 1990.
22. Økonomaen 1924, nr. 1
23. Petri og Kragelund 1980
24. Økonomaen 1927, nr. 72
25. Økonomaen 1934, nr. 10
26. 'Fuldkost' er den basismad, der serveres for de patienter, som ikke har behov for speciel kost (diæter).
27. Økonomaen 1944, nr. 15
28. Disse betragtninger er inspireret af Nyt Forum for kvindeforskning 1990, nr. 3, Povlsen 1985 og Povlsen 1991. Disse teorier om mad kan ikke benyttes direkte i denne analyse, dels knyttes tilberedning og spisning sammen, der lægges mest vægt på spisning (og på maden som et valg), dels behandles maden som en del af familielivet, ikke som en del af institutionslivet.
29. Feks. Andreasen og Jørgensen 1987
30. Hospitalslaboranter, fysioterapeuter, ergoterapeuter, oldfruer og jordemødre.
31. Fællesrådet 1972, nr. 4
32. Folketingstidende 1970, sp. 7122-7126. Politikken 29.7.1970

Litteratur

- Andreasen, Karin og Elin Jørgensen: Hvem sagde, kvinder er svage? – om kvinders kvalifikationer. København. 1987.
- Etzioni, Amitai(red.): The semi-professions and their organization. New York. 1969.
- Florin, Christina: Kampen om katedern. Feminiserings- og professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906. Umeå. 1987.
- Geiger, Theodor: Sociologi. Grundrids og Hovedproblemer. København. 1939.
- Hansen, Else: »Dengang lavede vi det hele selv ...« Økonomaforeningen og økonomapersonalets historie før 1960. 1991.
- Hansen, Else: Materiale til økonomapersonalets og Økonomaforeningens historie. Speciale i historie. RUC. 1992a
- Hansen, Else: Professionalisering af kvindefag?. Speciale i Geografi. RUC 1992b.
- Hansen, Else: Fra skånekost til menuvalg. Økonomaforeningen og kostforplejningspersonalets historie efter 1960. 1993.
- Jensen, J.P. og Th. Lunding Smith: Roskilde Amts Sygehus 1857-1932. Et Tilbageblik. 1933.
- Levin, Hjärdis: Testiklarnas Herravälde. Sexualmoralens historia. Stockholm. 1989.
- Melby, Kari: Kall og kamp. Norsk Sykepleierforbunds historie. Oslo. 1990.
- Nyt forum for kvindeforskning 1990, nr.3. Tema: »Uden mad og drikke ...«
- Parkin, Frank: Marxism and class theory: A bourgeois critique. London. 1979.
- Petri, Gerda og Minna Kragelund: Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til idag. 1980.
- Povlsen, Karen Klitgård: Køkkenrum. Om mad, moderlighed og køkkenindretning. I »Årbogen for kvindeforskning«. 1991.
- Povlsen, Karen Klitgård: Kvindemunde. Mandøjne. I »Årbog for kvindestudier ved AUC.« Aalborg. 1985.
- Toren, Nina: Semi-Professionalism and Social Work: A Theoretical Perspective. I Amitai Etzioni(red.): »The semi-professions and their organization.« New York. 1969.
- Torstendahl, Rolf: Professionalisering, stat och kunskapsbas. Förutsättningar för en teorbildning. I »Kampen om yrkes utövning, status och kunskap«, red. av Staffan Selander. Lund. 1989.
- Vicinus, Martha: Independent Women. Work and Community for Single Women 1850-1920. London. 1985.

Sygeplejersken mellem kald og profession

Af Esther Petersen

Sygeplejersken som den frelsende engel er det billede, der er overleveret af tidligere tiders sygeplejerske, og som måske stadig lever i folks bevidsthed. Hun var den blide, altopofrende unge kvinde, der med sin kølige hånd lindrede den syges smerte. Selv i ekstreme situationer som ved fronten under en krig var hun iført en klædelig nystrøget uniform. Hvis man går bagom dette glansbillede, opdager man imidlertid hurtigt, at det står i skærende kontrast til den virkelighed, sygeplejerskerne levede i.

For at sammenholde myte og virkelighed er det nødvendigt at se tilbage til midten af forrige århundrede, da sygeplejefaget, som vi kender det, så sin første spæde begyndelse, på den ene side udsprunget af filantropien på den anden af lægernes behov for bedre kvalificeret arbejdskraft på hospitalerne. Vi må herefter følge udviklingen frem til mellemkrigstiden, da sygeplejerskerne bestræbte sig på at aflive myten.

Det kom til at spille en væsentlig rolle for sygeplejeforholdene i Danmark, at det var beslutningstagerne (læger og politikere), der tog de første initiativer. Vi skal frem til århundredskiftet, før fagets udøvere selv begyndte at tilkæmpe sig indflydelse på egne forhold ved at stifte Dansk Sygeplejeråd.

De første årtier satsede foreningen kraftigt på at samle hele sygeplejerskestanden for derved at vinde accept af, at Dansk Sygeplejeråd handlede på hele standens vegne. Dette kan siges at være nået i 1923, da man ved en midlertidig undtagelsesparagraf i lovene gjorde det muligt at optage sygeplejersker, der ikke havde den krævede treårige uddannelse. Det var især for at få hjemmesygeplejerskerne ind i foreningen, bl.a. for derved at svække Centralforeningen,¹ der modarbejdede sygeplejerådets bestræbelser på at opnå en statsautorisation på grundlag af en treårig uddannelse. Samtidig meldte diakonisserne sig under »fagfanen«.

Derfor kunne Dansk Sygeplejeråds daværende formand ved foreningens 25-års jubilæum i 1924 fastslå: »Det er altsaa lykkedes at faa en samlet Sygeplejerske-Stand i Danmark, og en Stand, der blandt sine Medlemmer tæller pligtopfyldende, ansvarsbevidste Mennesker.«²

På flere måder blev perioden mellem de to verdenskrige en brydnings-tid for den danske sygeplejerskestand. Tiden var på en gang præget af konsolidering, oprud, omlægning og ekspansion, der stillede krav om tilpasning til nye tider både på det personlige og det organisatoriske plan.

Blandt de væsentlige hændelser var, at staten greb regulerende ind med lovgivning på sygeplejeområdet først og fremmest med loven om statsautorisation for sygeplejersker i 1933, men også med socialreformerne, der fik betydning for sygeplejerskers arbejdsområder.

Lidt forhistorie

Det var den engelske overklassekvinde, Florence Nightingale, der viste vejen frem ved at oprette en skole ved Sct. Thomas Hospital i London til uddannelse af sygeplejersker (1860) samt organisere hospitals- og distriktssygeplejen med en ledende sygeplejerske, matron, i spidsen.

Florence Nightingale havde vundet berømmelse gennem sin indsats under Krim-krigen, hvilket gav hende gennemslagskraft til gennemførelsen af sine idéer, og hun blev kendt ud over landets grænser. Hendes nyskabelse bestod i at fremhæve, at sygepleje ikke var noget, man uden videre kunne, men at det krævede en speciel uddannelse. Samtidig var hun med til at gøre sygepleje til et rent kvindefelt og nok så vigtigt, hun gjorde det til et respektabelt arbejdsfelt for kvinder, også fra borgerskabet.

Det var således en kvinde, der udformede grundlaget for den engelske sygepleje, hvilket var enestående på den tid.

Florence Nightingale fik afsmittende virkning også i Danmark, således at kvinder fra borgerskabet ønskede at gå i hendes fodspor, men her blev det i højere grad lægerne, der opstillede præmisserne.

Allerede i 1863 åbnede Diakonissestiftelsen på Frederiksberg, men i så små forhold, at der gik år, inden den fik sin store betydning. Derfor blev det især de store københavnske sygehuse, der i starten fik indflydelse på sygeplejens organisering og udvikling i Danmark.

»En mere human aand«

Da Københavns Kommunehospital i 1876 besluttede at ændre den eksisterende ordning af hospitalets sygepleje, var det hospitalets læger, der satte den i system. De ufaglærte stuekoner skulle erstattes af uddannede

På billedet fra en afdeling på Odense Amts og Bys Sygehus omkr. 1912 kan man se sygeplejersker forberede sig til forskellige sygeplejeopgaver: at give medicin, vaske og skifte patienter m.m. Det er diakonisse Søster Karen t.h., der er plejemor. En del provinshospitaler hentede de ledende sygeplejersker fra Diakonissestiftelsen. Derved fik diakonisser forholdsvis stor indflydelse på sygeplejen og uddannelsen af de nye sygeplejersker. (Dansk Sygeplejeråds arkiv)

sygeplejersker. Lægenes ønske var pålidelige assistenter, som nøje ville følge deres ordinationer og samtidig være deres »øjne og ører« på stuen i al den tid, de ikke selv var der. For at kunne ordinere den rette behandling til den enkelte patient, var lægen nemlig ofte afhængig af assistentens evne til at iagttage og rapportere korrekt. Han så som regel kun patienterne under den daglige stuegang, og mange af lægerne stolede ikke på, at stuekonerne var deres »allierede« i kampen for, at patienterne fulgte lægenes forskrifter. Mistroen bundede måske i, at stuekoner og læger kom fra forskellige sociale lag.³

Lægerne mente dengang, at deres problemer bedst kunne løses, hvis man til assistentstillingerne rekrutterede unge kvinder fra »de dannede klasser« (lægenes eget milieu) og gav dem en vis grundlæggende oplæring.⁴ Man ønskede »Kvinder, som særligt havde helliget sig dette Kald, og som baade ved almindelig Dannelse og ved en speciel Fagdannelse have forberedt sig dertil.«⁵ Derved opnåede man, at sygeplejen blev »gennemtrængt af en mere human Aand.«⁶

Usikkerheden var dog temmelig stor, når det gjaldt om at komme til enighed om, hvad uddannelsen skulle indeholde, og hvor lang den skulle være. Af Kommunehospitalets instruks fra 1876 fremgik det, at sygeplejeeleven skulle:

- gå assistenten til hånd
- med opmærksomhed iagttage de syge, øve sig i at opfatte deres tilstand nøjagtigt
- skaffe sig øvelse i med pålidelighed og sikkerhed at give beretning derom
- nøje følge lægens, plejemors og assistentens anvisninger
- vise lydighed og ærbødighed over for plejemor
- vise opmærksomhed og høflighed over for assistenten
- bo på hospitalet, og kun med særlig tilladelse kunne hun overnatte uden for hospitalet
- ikke modtage gaver fra patienterne

Så langt så godt. Lægerne ønskede altså, at deres assistenter skulle opdrages til lydighed, så de kunne udføre de praktiske foranstaltninger nøjagtigt, som den enkelte læge ønskede, og hospitalet disponerede såvel over arbejdstid som fritid. Denne overvågning af hele sygeplejerskens tilværelse var så afgjort til fordel for hospitalet, for hun var altid til stede, men samtidig var det et signal til sygeplejerskens omgivelser om, at hospitalet gav trygge rammer for de unge kvinders liv og så at sige overtog hjemmets rolle som beskytter.

Ansvar for, at eleverne lærte, hvad de skulle, blev lagt hos afdelingens assistenter og plejemor, men det var op til den enkelte elev selv at suge til sig. Lægerne ønskede at afgrænse undervisningen til de praktiske færdigheder. De var bange for at give sygeplejerskerne en teoretisk uddannelse: »At lægge an paa at give Plejerskerne Indsigt i »hvorfor og hvorledes« ved alle Lægens Ordinationer, vil i de fleste Tilfælde være at bebyrde dem med et besværligt Arbejde og forbundet med en Risiko for at føre dem udenfor deres Kald og bortlede deres Opmærksomhed fra deres nærmeste og væsentligste Pligter.«⁷ Lægerne nærrede en udtalt frygt for, at nogen skulle finde på at anfægte deres autoritet både på behandlings- og plejeområdet. Den frygt dukkede senere med mellemrum frem til overfladen.

Virkeligheden for de nye sygeplejersker var ifølge de spredte erindringer fra dengang, at sygeplejeeleverne som regel blev sat til det hårde ar-

bejde på stuerne. Alle fremhæver rengøring som en væsentlig del af arbejdet. Desuden blev de ofte kastet ud i arbejdet fra den første dag uden nogen form for introduktion. Eleven blev uddannet til den enkelte hospitalsafdeling, hvilket vanskeliggjorde rokeringer og avancement. Uddannelsen fungerede nærmest som et lærlingssystem, men uden svendebrev.

Dertil kom, at de fysiske rammer for tilværelsen på hospitalet var elendige. Boligforholdene var under al kritik. Plejepersonalet boede på afdelingerne, eleverne fire i et værelse, hvis de var så heldige at slippe for at bo i »det ækle, beskidte Hul til 20«. ⁸ Standarden lå langt under, hvad kvinder fra »de dannede klasser« var vant til. Alligevel lykkedes det i årene, der fulgte, rent faktisk for Kommunehospitalet at hverve unge kvinder fra de ønskede sociale lag til sygeplejen. Det fremgår bl.a. af overlæge Bränniches rapport:

»Jeg har nævnet, at det alt nu er tydeligt, at vi for Sygeplejen have vundet meget betydelige Fordele ved denne Ordning. Som saadanne stiller jeg naturligvis øverst en mere intelligent og en absolut uinteresseret Omsorg for og Pleje af de Syge, en efter Kurens Behov bedre afpasset Iagttagelse af de Syges Tilstand Nat og Dag, og en paa Grund af det bedre Dannelsestrin sikrere Meddelelse af det iagttagne til Lægerne. Men jeg vil ogsaa fremhæve, at Sygeplejersken ifølge sit bedre Dannelsestrin uvilkaarligt faar en sikrere Stilling ligeoverfor sine Syge, end naar disse i Eet og Alt føle sig som hendes Lige, hun skal være deres kjærlige Forsorg og ikke deres Kammerat, og ogsaa heri troer jeg, at Ordningen sigter mod det rette Maal.« ⁹

Den nye sygeplejeordning på Kommunehospitalet kom til at tjene som model efterhånden som landets sygehuse fulgte efter. Samtidig opstod en bevægelse for at oprette sygeplejeforeninger i provinsen til etablering af sygepleje i hjemmet. Hver forening ansatte en sygeplejerske (sjældent flere), der kunne rekvireres i tilfælde af sygdom i hjemmet. Der blev fra starten stillet forskellige krav med hensyn til uddannelse m.m. til hjemmesygeplejerskerne og til hospitalssygeplejerskerne, og det fik indflydelse på den videre udvikling.

»Sygeplejerskerne skal ogsaa have ret til medbestemmelse«

Ser man på udviklingen inden for sygeplejen frem til omkring århundredskiftet, var det personer uden for sygeplejerskernes kreds, der var sygeplejesagens talsmænd. Men fra 1899 trådte sygeplejerskerne selv ind på banen ved at stifte Dansk Sygeplejeråd.

Sygeplejerskestanden var på den tid en meget uhomogen gruppe, og der var næppe tale om nogen fælles faglig holdning. De var dog alle kvinder, men det er vanskeligt at afgøre, hvor stor betydning det havde for den vågnende fælles bevidsthed.

Særligt stort var skellet mellem hospitalssygeplejersker og hjemmesygeplejersker på landet. De sidste havde kun en ganske kort uddannelse. Det var hospitalssygeplejersker i København, der tog initiativ til stiftelsen af Dansk Sygeplejeråd, og helt frem til 1920'erne blev det opfattet som hospitalssygeplejerskernes forening.

Det kan vel ikke undre, at netop denne gruppe sygeplejersker ønskede indflydelse på faget. På grund af deres baggrund udgjorde de en elite inden for standen, og de var interesserede i at holde en faglig og social standard, der affødte respekt om faget og dets udøvere. De ønskede derfor at blive hørt, når talen var om, hvordan forholdene burde være, både med hensyn til uddannelse og arbejdsvilkår.

Sygeplejerskerne skulle bo på hospitalet, der således var rammen om både deres arbejds- og privatliv. Det var deres hjem. Derfor forsøgte Dansk Sygeplejeråd at påvirke hospitalsmyndighederne til at forbedre de eksisterende forhold, hvor sygeplejerskernes værelser som regel lå på selve afdelingen, og der var ikke mange muligheder for fælles aktiviteter, ej heller for egentligt privatliv. Billedet er fra musikværelset i sygeplejerskeboligen på Bispebjerg Hospital omkr. 1926 og illustrerer den boligstandard, Sygeplejerådet ønskede. Klaveret signalerer et vist socialt niveau. (Dansk Sygeplejeråds arkiv)

De begyndte selv at stille krav om, at der blev større overensstemmelse mellem ideal og virkelighed, mellem de forventninger, der blev stillet til dem og den baggrund, de fik for at kunne leve op til forventningerne, eller måske omdefinere dem?

Med stiftelsen af den faglige forening indledtes en magtkamp, hvor sygeplejefagets udøvere forsøgte at vinde anerkendelse af, at de var eksperterne på området og derfor burde være medbestemmende i alt vedrørende sygepleje.

»Sygeplejerskerne skal ogsaa have Ret til Medbestemmelse om, hvorledes Arbejdet skal ordnes.« Dette krav blev fremsat af den nye forenings formand, Henny Tscherning, på repræsentantskabsmødet i 1903 og hun tilføjede, at »Arbejdet maa gøres mere selvstændigt for dem.«¹⁰

Hun havde selv været blandt de unge idealistiske kvinder, der dengang i 1870'erne havde meldt sig til sygeplejen på Kommunehospitalet. Hun havde gjort lynkarriere og var blevet plejemor efter knapt et år, så hun kendte til forholdene, og vidste, hvor problemerne lå.

Foreningens formål var »at varetage Sygeplejestandens Interesser indtil som udadtil«. ¹¹ Målet var en samlet sygeplejerskestand med fælles sygeplejefaglig identitet på grundlag af en alsidig treårig uddannelse indeholdende såvel praktiske fag som teori. Uddannelsen skulle foregå på egentlige skoler med eksamen og afgangsbetegnelse, og den skulle autoriseres af staten. Skolen og dermed elevuddannelsen skulle ledes af en sygeplejerske på samme måde, som den overordnede ledelse af sygeplejeområdet på det enkelte hospital skulle overdrages til en sygeplejerske.

Under det eksisterende system gik sygeplejerskens ledelseskompetance kun til afdelingsniveau (plejemor som afdelingsleder, en sygeplejeassistent på hver stue og et antal elever pr. afdeling). Sygeplejepersonalet var således delt op i små enheder. Det var et system, der modarbejdede ensartethed og fællesskabsfølelse med den større gruppe af sygeplejersker og dermed en egentlig standsbevidsthed.

Det var læger, der havde den egentlige ledelse på sygeplejeområdet. Plejemors opgaver var at sikre, lægens forskrifter blev fulgt samt at fordele arbejdet blandt afdelingens sygeplejepersonale, altså snarere personaleledelse end faglig ledelse. Det var til enhver tid overlægen, der havde det afgørende ord. Sygeplejerskerne havde slet ingen del i hospitalets overordnede ledelse. Den lå hos lægerådet, som bestod af alle hospitalets overlæger.

Kravet om at det skulle være én sygeplejerske, der havde ledelseskompetancen over hele sygeplejeområdet, var centralt for Dansk Sygepleje-

Den overordnede kvindelige ledelse af sygeplejen skulle bidrage til at skabe disciplin og standardisere de individualistiske tendenser, der tidligere var på området. På billedet fra Øresundshospitalet i København omkr. 1906 illustreres individualismen gennem påklædningen. Kjolen og forklædet er ens for alle; men den enkelte har sat sit præg med krave, broche og bælte. Denne »uorden« blev efterhånden afskaffet, således at alle sygeplejerskerne på det enkelte hospital var klædt i ens uniform med ens krave/flip. Denne ensartethed blev yderligere understreget af kappen, der til dels skjulte frisuren. Bispebjerg Hospital, var i Danmark først med kappen. (Dansk Sygeplejeråds arkiv)

råd, for man var utilfredse med lægernes måde at ordne forholdene på. Den var til fordel for lægerne selv og hospitalet, men hverken for patienterne eller sygeplejerskerne, hævdede de,¹² og det medførte en ulmende utilfredshed blandt sygeplejerskerne. Efter Henny Tschernings opfattelse skyldtes sygeplejerskernes problemer, at det udelukkende var mænd uden sygeplejefaglig indsigt: læger, hospitalsdirektører og politikere, der havde været beslutningstagere i alle sygeplejesager uden at vide særligt meget om det.

Sygeplejerskerne mente som alle andre dengang, at sygepleje krævede kvindelige egenskaber. De stod dog temmelig alene med den opfattelse, at mænd derfor ikke havde tilstrækkelig indsigt i sygeplejesager til at væ-

re beslutningsdygtige på området. Den holdning var imidlertid baggrunden for, at foreningen fulgte to strategier, der skulle føre mod dette mål: kvindelig ledelse i sygeplejesager.

På den ene side forsøgte de at påvirke hospitalsmyndighederne til at indføre det engelske matronsystem.¹³ På den anden side gik de aktivt ind i kampen for kvinders valgret ud fra den overbevisning, at kvindelige beslutningstagere i højere grad ville have forståelse for sygeplejerskernes ønsker.

»Enhed i Styrelsen«

Med hensyn til matronsystemet hævdede de danske læger hårdnakket, at det ikke egnede sig til danske forhold. Det skyldtes, at de var bange for, at de »i Plejemoderen skulde komme til at skabe en Myndighed, der søgte at stille sig uafhængig lige over for Afdelingens Læger, handlede på egen Haand og derved forstyrrede den Enhed i Styrelsen, som er i saa høj Grad ønskelig.«¹⁴ Det var netop denne enhed i styrelsen, sygeplejerskerne gennem Dansk Sygeplejeråd begyndte at fordrø på sygeplejeområdet.

Lægerne så endnu en fare i at give sygeplejerskerne ledelseskompetance, nemlig »at Sygeplejerskerne forfaldt til at gjøre sig skyldige i Overgreb paa den egentlige Lægebehandlings Omraade og derved kom til at indvirke forstyrrende eller skadeligt.«¹⁵ Sygeplejerskerne afviste det som en risiko, idet de lagde vægt på, at sygepleje var et selvstændigt felt, og de var nok af den opfattelse, at læger og andre med deres dispositioner kunne komme til at indvirke forstyrrende eller skadeligt på sygeplejeområdet. Ikke mindst når det gjaldt tilrettelæggelsen af elevuddannelsen, som i virkeligheden ikke havde lægernes store interesse.

Sygeplejerådet fik ikke held til at ændre ledelsesstrukturen på de eksisterende hospitaler, men da Københavns Kommune byggede et nyt hospital i 1913, lykkedes det at få læger og hospitalsmyndigheder til at acceptere en sygeplejerske som leder af sygeplejen incl. elevuddannelsen. Det blev Charlotte Munck, der fik stillingen som forstanderinde. Hun var lidt af en fremmed fugl i den danske sygeplejeverden på den tid, for hun havde fået hele sin treårige uddannelse i USA og havde kun arbejdet kort tid i Danmark. Men Dansk Sygeplejeråd var blevet opmærksom på hendes kvalifikationer og havde anbefalet hende til stillingen. Det medførte utilfredshed i nogle sygeplejerskekredse, netop fordi hun kom udefra, og fordi man ved denne ansættelse lagde større vægt på sygeplejefag-

lige kvalifikationer end på anciennitet inden for systemet. Set med sygeplejerådets øjne blev Bispebjerg Hospital et mønsterhospital, og det blev konstant trukket frem som model.

Nogle år efter, i 1917, valgte Århus Kommune at ansætte en sygeplejerske som inspektrice (det var åbenbart vanskeligt at standardisere selv stillingsbetegnelser) for sygeplejen. Også denne gang valgte de ansættende myndigheder den kandidat, som Dansk Sygeplejeråd anbefalede, nemlig Emma Levy, der på det tidspunkt havde en glimrende sygeplejerskekarriere bag sig både i ind- og udland. Desuden havde hun været Dansk Sygeplejeråds første sekretær, og det fremgår i forskellige sammenhænge, at foreningens formand satte hende højt.

De to eksempler er dog snarere undtagelser end reglen, for gang på gang måtte sygeplejerskerne se sig forbigået, når de forsøgte at få repræsentanter i komiteer og udvalg for sager, der indvirkede på deres forhold. Så sent som i 1926 da Sundhedsministeriet udnævnte en konsulent i sygeplejesager, faldt valget på en mandlig læge.

»Naar kvinderne faar indflydelse paa kommunens anliggender«

Ledelsen i Dansk Sygeplejeråd var af den opfattelse, at valgretten var en fordel for standen, »et Vaaben, hvorved det er blevet os muligt at tilkæmpe os Indflydelse.«¹⁶ Den troede på en vis kvindesolidaritet. Opfattelsen var, at kvinder ville stille sig forstående over for sygeplejerskernes sag: »Der er ingen Tvivl om, at naar Kvinderne faar Indflydelse paa Kommunens Anliggenden, saa vil denne ogsaa komme til at strække sig til Sager, som direkte eller indirekte har med Sygeplejerskernes Interesser og Sygeplejesagen overhovedet at gøre, og vi har da Lov at haabe og Ret til at arbejde hen imod, at ogsaa vor Sag og vore Interesser kan komme til at møde en Forstaaelse, som den ofte hidtil har maattet savne.«¹⁷

De senere erfaringer måtte dog utvivlsomt få sygeplejerskerne til at tvivle på kvindesolidariteten og i stedet erkende, at forståelsen fulgte faglige og partipolitiske skel snarere end kønspolitiske.

De første erfaringer høstede de i Københavns Borgerrepræsentation, hvor sygeplejerske Thora Knudsen blev valgt ind 1909-1912. I sager vedrørende Sct. Hans Hospital og Blegdamshospitalet fik hun lejlighed til at fremsføre sygeplejerådets holdninger, men hendes indstillinger blev ikke fulgt, og hun blev ikke bakket op af de øvrige kvindelige borgerrepræsentanter, snarere tværtimod.

Forstanderinde Charlotte Munck (1876-1932) fotograferet i en afslappet stund på Bispebjerg Hospital 1921 iført sin stilige arbejdsdragt, en hvid todelt lærredskjole med læg og biser på blusen og høj flip. Selv hun brugte kappen, der senere er blevet en slags symbol på sygeplejersken. Charlotte Munck var desuden næstformand i Dansk Sygeplejeråd 1924-1927 og formand 1927-1932. Fra 1920 til 1932 var hun tillige formand for Sygeplejerskers Samarbejde i Norden. (Dansk Sygeplejeråds arkiv)

Senere da kvinderne kom i Rigsdagen, håbede sygeplejerskerne på netop de kvindelige politikeres forståelse af, hvor vigtigt det var for hele sygeplejesagen, og ikke mindst for befolkningen, at loven om sygeplejerskernes statsautorisation på grundlag af en treårig uddannelse blev vedtaget. Her led de dog det forsmædelige nederlag, at det i 1921 var venstrekvinden Olga Knudsen, der fik forslaget syltet i et udvalg, og det blev først vedtaget i 1933.

Sygeplejerskerne erfarede således, at de ikke kunne satse på kvindesolidariteten til fremme af deres planer for sygeplejen, og det ser ud til, at de opgav denne linie og i stedet satsede på solidaritet med fagfæller, f. eks. var Dansk Sygeplejeråd i 1920'erne og 30'erne vældigt aktivt i international sammenhæng gennem International Council of Nurses og Sygeplejerskers Samarbejde i Norden.

Sygeplejerskerne på operationsgangen skulle ikke kun assistere kirurgen ved selve operationen, men tillige sørge for at alt var parat til brug. Det betød meget rengøringsarbejde samt pudning og sterilisering af instrumenter. Her fra Odense Amts og Bys Sygehus omkr. 1912. (Dansk Sygeplejeråds arkiv)

»Den fulde treaarige læretid«

Fra starten i 1899 var grundlaget for at kunne blive optaget som ordinært medlem af Dansk Sygeplejeråd tre års sygeplejerskeuddannelse på et hospital. Derved signalerede foreningen, at det var faget, der var udgangspunktet, og man udelukkede dermed både de sygeplejersker, der ikke kunne leve op til det faglige niveau, og lægerne fra at få indflydelse på foreningen.¹⁸ Stiftelsen af foreningen var første skridt på vejen mod at udskille den professionelle sygepleje som en selvstændig disciplin. Sygeplejerskerne ville selv kunne tale med, og for at kunne gøre det med vægt sluttede de sig sammen.

Det blev herefter foreningsledelsens holdninger og idealer, der blev stillet op som repræsentativ norm for faget og dets udøvere, selv om man må erkende, at kvinderne i ledelsen udgjorde en elite både socialt og fagligt.

Kravet til uddannelsens længde var hentet efter engelsk model, og havde ikke sin baggrund i den tids danske virkelighed. Ganske vist havde Københavns Kommunehospital udvidet sygeplejerskeuddannelsen siden starten i 1870'erne, men den lå stadig ikke i faste rammer, og den var ikke ens på alle uddannelsesstederne, så der var på ingen måde tale om en ensartet uddannelse inden for faget. I Kommunehospitalets vejledning fra 1901 blev uddannelsestiden angivet på denne måde: »Som Regel vil Uddannelsen udstrække sig over et Tidsrum af 3 Aar.« Om uddannelsens indhold hed det, at den var »i saavel medicinsk som kirurgisk Pleje paa Kommunehospitalet«, og desuden var der mulighed for, at eleven »eventuelt« kunne blive sendt rundt til »de med dette forbundne Hospitaler«. Det var bl.a. specialhospitalerne for epidemiske sygdomme.

Som noget nyt var hospitalet desuden i løbet af 1890'erne begyndt at give en vis teoretisk undervisning, således at »efter Forløbet af et passende Tidsrum ville Eleven derhos ved siden af den praktiske Uddannelse tillige faa teoretisk Undervisning.« Umiddelbart var det en udmærket uddannelsesplan, men der var for mange forbehold, som gjorde det muligt at ændre i forløbet. Samtidig accepterede hospitalet at oplære sygeplejersker til sygeplejeforeningerne, der kun krævede et halvt års uddannelse. Ingen fik dokumentation for gennemgået uddannelse ud over en traditionel anbefaling, hvis de søgte stilling andre steder.

Det var ikke nok til at tilfredsstille den nystiftede forening, der i en skrivelse til hospitalsborgmesteren kritiserede forholdene: »Uddannelsen her i Danmark er gennemgaaende ensidig og paa mange Punkter mangelfuld, idet der siden »den omordnede Sygepleje« for cirka 25 Aar siden indførtes som Prøve, ikke er sket nogen væsentlig Forandring i den. Sygeplejerskerne har selv, i stigende Grad, følt Manglerne ved dette Forhold, en Del har søgt til Udlandets Hospitaler og en stor Del har gennem »D.S.R.« gennemgaaet kortere Kursus paa de forskellige hjemlige Hospitaler; men nogen egentlig Plan kan der ikke komme i den almindelige Uddannelse, før Hospitalerne tager den vigtige Opgave op, selv at sørge for en gennemført, systematisk Sygepleje-Uddannelse.«¹⁹ Foreningen spillede hårdt ud, men den fik ingen reaktion på henvendelsen.

Alt i alt indtog den tids sygeplejerskeuddannelse en særstilling i det samlede uddannelsessystem. Det, der kommer nærmest, er vel faglært ar-

bejde, der forudsatte en vis oplæring på stedet, men ikke noget lærebrev. Set i den sammenhæng står sygeplejerskeuddannelsens placering i uddannelseshierarkiet i modstrid til myndighedernes forventninger til den sociale baggrund hos fagets udøvere.

Derfor kan det ikke undre, at netop fagets elite ønskede medbestemmelse på uddannelsesområdet. De formulerede krav, der ville placere uddannelsen på et niveau, så der virkelig blev tale om det fælles faglige grundlag, der skulle til for at skabe en professionel sygeplejerskestand. Henny Tscherning udtalte på et tidspunkt: »jeg havde længe forundret mig over, at Sygeplejerskerne saa længe havde kunnet føle sig tilfredse med at blive brugt som Arbejdskraft uden samtidig at faa en alsidig Uddannelse, der kunde kvalificere og selvstændiggøre dem til deres Livsgerning.«²⁰

Samme år som henvendelsen til Københavns hospitalsborgmester spillede sygeplejerådet ud over for beslutningstagerne ved det andet hospital i København, kgl. Frederiks Hospital. Der skulle bygges et nyt hospital til afløsning (Rigshospitalet), og i den anledning præsenterede sygeplejerskerne deres forslag til en reform af sygeplejen: »Der skulle ansættes en øverste ledende Kvinde med fuld Sygeplejerskeuddannelse for hele Plejepersonalet, som skulle udnævnes af Ministeriet; hun skulde antage Eleverne og følge dem i deres Uddannelse. Plejemoderinstitutionen skulde bortfalde; for et vist Antal Patienter skulde der være en ledende Sygeplejerske med Assistenten og Elever under sig. Assistenterne skiftedes til at vaage. Eleverne skulde have en 3 Aars systematisk praktisk og teoretisk Uddannelse med Turnus paa de forskellige Afdelinger. De ledende Sygeplejersker havde Ansvaret for deres Uddannelse i praktisk Sygepleje.«²¹

Selv om sygeplejerskernes ønsker ikke blev opfyldt på det tidspunkt, er oplæggene interessante, fordi det faktisk var den samme model, de stillede op, hver gang de fik mulighed for det. Blot skete der det undervejs, at selve indholdet i uddannelsen blev specificeret, og det blev præciseret, at en grundlæggende, alsidig uddannelse foruden medicinsk og kirurgisk pleje også skulle indeholde nærmere fastlagte specialer.

Som skildret ovenfor vandt sygeplejerådet kun i ringe omfang forståelse for nødvendigheden af en kvindelig leder. Alligevel gik de i gang med skridt for skridt at forhandle sig frem til ordninger med de enkelte institutioner, så uddannelsens indhold og længde blev nogenlunde fast. Først ved at forhandle sig frem til, at hospitalerne accepterede, at sygeplejeelever kunne supplere evt. manglende specialer. Senere ved at få gennem-

Dansk Sygeplejeråds emblem med firkløveret var for de unge sygeplejersker et eftertragtel-sesværdigt mål. Det blev opfattet som et »adelsmærke«, der dog også forpligtede sin bærer, således som Charlotte Munck formanede de nye medlemmer i 1927: »Det er ikke mere Dem selv alene De har Ansvar for, men det er overfor en hel Stand, hvis gode Rygte, Dyg-tighed, Elskværdighed og Opofrelse De skal være med til at hævde. (TfS 1927, nr. 10 s. 336) Helga Kaspersen blev fotograferet i sin uniform 1919. Armbindet viser, at hun var pri-vatsygeplejerske ved Dansk Sygeplejeråds bureau. (Dansk Sygeplejeråds arkiv)

ført en klassificering af landets sygehuse som uddannelsessted betragtet på grundlag af antallet af sygesenge m.m., således at nogle kunne give den treårige uddannelse, andre et eller to år.

Så langt var man nået omkr. 1920. Senere fulgte krav om, at uddannelsen skulle ledes af en sygeplejerske, som var medlem af Dansk Sygeplejeråd (1923), samt at der skulle gennemføres teoretisk undervisning med eksamen og eksamensbevis (1932). De stillede krav blev imødekommet, fordi Dansk Sygeplejeråd stillede dem som betingelser for optagelse som medlem, og for de fleste unge sygeplejersker var det vigtigt gennem medlemsskabet at erhverve retten til at bære foreningens firkløveremblem, som dengang var det eneste bevis på, at man var fuldt uddannet sygeplejerske. Selvfølgelig klarede de det ikke alene. Der var mange læger, der undervejs støttede dem. Alligevel gjorde Henny Tscherning status på følgende måde ved foreningens 25-års jubilæum i 1924:

»Det ejendommelige ved Sygeplejerske-Udviklingens Historie her i Landet er, at det stadig var fra de Arbejdende selv, at Kravet om større og strengere Uddannelse udgik. Den fulde treaarige Læretid fik vi først gennemført efter mange Aars Kamp, og først da vi i Spidsen for Sygeplejerskeuddannelsen fik en ansvarshavende Forstanderinde, var Sagen gennemført.«²²

På området med den teoretiske undervisning fik sygeplejerskerne også med tiden det afgørende ord. Da den startede på Kommunehospitalet i 1890'erne blev den udelukkende varetaget af læger, og det var dem der skrev lærebog på området. De indskærpede, at den teoretiske undervisning kun skulle opfattes som et supplement til arbejdet på afdelingerne: »Hvad De har Behov for for at kunne forstaa Arbejdet paa Afdelingerne, er et begrænset Kendskab til det menneskelige Legemes Bygning og til Legemets Livsytringer i sund og i syg Tilstand, endvidere til Sundhedslæren og til Læren om Anti- og Aseptiken.«²³ Det var dog ikke hensigten at give en tilbundsående undervisning: »De skal jo ikke lære andet og mere, end hvad der kan lette Dem Forstaaelsen af den praktiske Gerning og lære Dem at *iagttage* Deres Patienter, saa intet væsentligt Symptom undgaar Deres Opmærksomhed.«²⁴

Lærebogen var så afgjort et fremskridt, da den kom frem, men sygeplejerskerne blev med tiden utilfredse med den, og i 1926 udgav Dansk Sygeplejeråd sin egen »Lærebog og Haandbog i Sygepleje« i tre bind skrevet af sygeplejersker og læger i fællesskab. Initiativet blev ikke hilst velkomment fra alle sider. Især blev bogens omfang kritiseret fra lægeside, og det resulterede i en ny udgave i kun to bind. Trods kritikken blev lærebogen dog forholdsvis hurtigt den mest brugte.

Dansk Sygeplejeråd fik således lidt efter lidt medbestemmelse på uddannelsesområdet, men de manglede det sidste led for at have vundet den plads i uddannelsessystemet, som de ønskede, nemlig at den blev statsanerkendt på linie med andre skoleuddannelser. Allerede i 1907 indsendte de en anmodning om, at staten opstillede ensartede regler for erhvervelse af retten til at praktisere som sygeplejerske. Som argument sammenlignede de med det andet kvindeerhverv inden for sundhedssektoren: »For en Kvinde, der vil praktisere som Jordemoder, forlanges Statsautorisation, og i Lighed hermed burde vel enhver, der vil paatage sig Sygepleje, og ved enhver saadan kan Publikum udsættes for stor Fare ved Forsømmelser og fejl Behandling, have en Autorisation som Garanti for Besiddelsen af de nødvendige Kvalifikationer.«²⁵

Den ønskede statsautorisation lod vente længe på sig, selvom der allerede i 1910 blev nedsat en kommission til at udarbejde et forslag, kom det først op i Rigsdagen i 1921 uden dog at blive vedtaget, bl.a. på grund af modstand fra Venstre. Henny Tscherning udlagde grunden til, at forslaget faldt således: »Saa mærkeligt det lyder: paa Befolkningens Modstand! Skønt det er Befolkningens Liv og Lemmer, det gælder.«²⁶ Loven blev efter flere forsøg endeligt vedtaget i 1933, og det var først på det tidspunkt, sygeplejerskerne kunne anse deres krav om en egentlig uddannelse for opfyldt og derved få det officielle stempel på, at sygeplejen var en selvstændig profession med eget funktionsområde.

»Jeg tror, man kan tale om næstefølelse«

Det var imidlertid ikke alle kravene til sygeplejerskeuddannelsen, der gik på det rent faglige. Der blev samtidig stillet forventninger til elevens personlige egenskaber. Det var dem, der havde været fremherskende ved udvælgelsen af de nye sygeplejeelever dengang i 1870'erne. Der blev dengang stillet krav om et vist dannelsesstrin, og som begrundelser for afvisning af ansøgere blev givet, at ansøgeren »syntes at staa kendelig under det Lavmaal af Dannelse, Hospitalet kan være tjent med.«²⁷ Opfattelsen var, at det ønskede dannelsesstrin indebar, at personen besad visse for sygeplejen nødvendige, men ikke nærmere præciserede forudsætninger.

Også Dansk Sygeplejeråd stillede lignende fordringer ved optagelse af medlemmer. De var dog af den opfattelse, at de ønskede personlige egenskaber til dels kunne erhverves under uddannelsen, hvis den vel at mær-

ke blev tilrettelagt, som de krævede, så forstanderinden fik mulighed for at give eleverne den rette påvirkning: »Uddannelse er Opdragelse og Udvikling, enhver ung Kvinde, der ønsker at blive Sygeplejerske, skulde efter de tre Aars Forløb ikke være den samme; men en bedre, stærkere, kærligere Personlighed end før.«²⁸ Det var egenskaber som sanddrthed, pålidelighed, disciplin, der blev fremhævet både af læger og sygeplejersker. Men dertil kom noget andet, som Henny Tscherning udtrykte på denne måde: »en Vis Lidenskab for Gerningen skal helst være til Stede ... jeg tror, man kan tale om Næstefølelse.«²⁹ Mon hun bevidst undgik at bruge ordet næstekærlighed, der måske kunne associere til religiøse værdier?

I hvert fald mødte sygeplejersken fra forskellig side forventninger om, at hun skulle opfatte sit arbejde som et kald. Disse forventninger er blevet udtrykt på forskellig måde afhængigt af, hvordan man opfattede kaldsbegrebet. Men for nogen havde det helt klart en religiøs betydning, der var med til at underbygge myten om sygeplejersken som den frelsende engel, der ikke stillede fordringer for sig selv. Det var den udlægning sygeplejerskerne ofte mødte, når de stillede krav om bedre løn, pensionsordning, boligforhold osv. I sådanne tilfælde blev der stillet spørgsmålstegn ved, om de mon havde den rette indstilling til deres gerning, siden de kunne finde på at stille krav om forbedringer af egne forhold. Arbejdet burde bære lønnen i sig selv. Samtidig hævdede modstandere af en treårig uddannelse, at det barmhjertighedsmoment, der nødvendigvis måtte findes i sygeplejen, ville forsvinde under en langvarig hospitalsuddannelse.

Dansk Sygeplejeråd bestræbte sig på at modarbejde den holdning til deres virke og i stedet fremhæve fagligheden. Det var den de ønskede anerkendt, og selv om de også kunne omtale sygeplejen som et kald var det uden religiøse associationer. »Sygeplejerskens Kald er et Erhverv som ethvert andet«,³⁰ hævdede Dorthea Leth, og Thora Knudsen modgik holdningen i en debat i Borgerrepræsentationen ved at sige: »at Sygepleje og Filantropi har noget med hinanden at gøre, kunde hun ikke indse.«³¹ Inspektrice Emma Levy erklærede, at hun »har set Mennesker uden noget religiøst Livssyn, være sjældne og opofrende Sygeplejersker.«³²

Der kan findes mange andre eksempler på, at tidens toneangivende sygeplejersker tilsyneladende forsøgte at adskille det faglige kald fra et eventuelt religiøst kald, der efter deres mening var et personligt anliggende, der intet havde med selve faget at gøre.

Selv Charlotte Munck,³³ der var den af tidens toneangivende sygeple-

Dansk Sygeplejeråds mangeårige formand, Henny Tscherning (1853-1932), fotograferet foran Rigshospitalets Sygeplejerskebolig i 1920 sammen med nogle af de nordiske kolleger, der havde fulgt Dansk Sygeplejeråds indbydelse til stormøde i København (HT forrest i midten). Ved den lejlighed stiftede man Sygeplejerskers Samarbejde i Norden. (Dansk Sygeplejeråds arkiv)

jersker, der klarest tilkendegav, at sygeplejen for hende var et religiøst kald, lagde stor vægt på, at det var fagligheden, der skulle honoreres. Som næstformand og siden formand i Dansk Sygeplejeråd var hun med til at kæmpe for bedre forhold for medlemmerne, også når det gjaldt løn.

Når andre skulle karakterisere Charlotte Munck, fremhævede de lederegenskaber så som myndighed, evne til at lede og administrere o.lign. Det er således billedet af en leder, vi har fået overleveret i højere grad end billedet af en sygeplejerske. Alligevel har hun nok været med til at holde liv i myten om sygeplejersken som den uselviske, kristne tjenerinde, netop fordi hun altid blev holdt frem som ideal. Fra sygeplejerådets side var det ganske vist hendes position som forstanderinde, der var idealfiguren, men den lod sig næppe adskille fra personen.

I 1932 døde både Charlotte Munck og Henny Tscherning med kort tids mellemrum, og i forbindelse med debatten omkring valget af ny formand for Dansk Sygeplejeråd blev det klart, at mange af de yngre sygeplejersker, der var uddannet under det system, der var blevet udviklet, hvor fagligheden var i centrum, følte, at de skulle leve op til nogle religiøse kaldsidealer, de ikke sympatiserede med, og de gjorde oprør. Den mest markante talsmand var Elna Hiort-Lorentzen, der i bogen »Sygeplejen – »Kald« eller Erhverv«³⁴ argumenterede for, at den moderne sygepleje var et erhverv som ethvert andet lønnet arbejde. De unges protester tyder på, at den religiøse kaldsideologi på det tidspunkt var udtalt i hvert fald i de forventninger, sygeplejerskerne mødte fra offentligheden, og den kolliderede med deres egen fagbevidsthed.

Sammenfatning

Sygeplejen som et selvstændigt arbejdsfelt blev bygget op i tiden fra midten af forrige århundrede til 1930'erne. Samtidig blev det til et rent kvindedefag. I tiden før havde der været både kvinder og mænd, som tog sig af forskellige plejeopgaver. Dog således at mændene hovedsageligt var på mandsafdelinger, militære sygehuse og sindssygehospitaler. Men i periodens løb blev de erstattet af kvinder på alle områder, hvor der var tale om egentlig sygepleje.

Det kom til at spille en rolle for fagets udvikling, at det blev et kvindedefag. Det tyder i hvert fald på, at beslutningstagerne (læger, hospitalsledelse, politikere) havde vanskeligt ved at acceptere sygeplejerskerne som eksperterne på området, for de blev sjældent taget med på råd. Samtidig havde sygeplejerskerne store problemer med at erhverve den overordnede ledelse af sygeplejeområdet.

I den samme periode fik sygeplejen efterhånden sit grundlæggende faglige indhold. Faget udviklede sig fra at være en ren praksisdisciplin til også at få et teoretisk grundlag, og dermed fulgte, at uddannelsen blev en eksamensskole, der blev anerkendt i det eksisterende uddannelsessystem ved loven om statsautorisation i 1933.

Det var især fagets udøvere, der gennem Dansk Sygeplejeråd var aktive i arbejdet med at fastlægge sygeplejens faglige indhold. Deres mål var, at fagligheden skulle give social status. De havde derimod vanskeligere ved at få indflydelse på udformning af rammerne i form af ledelsesstruktur og egentlige sygeplejeskoler. De måtte lægge deres strategier ud fra, at alle landets over hundrede sygehuse fungerede som uddannelsessteder

med de problemer, det gav for bestræbelserne på at skabe én sygeplejerskeuddannelse.

Det billede, der for den omhandlede periode tegner sig af den danske sygeplejerskestand, er formet efter nogle ideale modeller, der var skabt ud fra borgerskabets ideologier. Det skyldes, at det især var Dansk Sygeplejeråd, der handlede på standens vegne, og det blev dermed sygeplejerådets ledelse, der blev normgivende. Det var kvinder fra »de dannede klasser«, officersdøtre, præstedøtre, lægefruer o.lign., og de, der stadig var i aktiv tjeneste, sad i overordnede stillinger. Det var deres forventninger til personlighed og faglighed, de unge sygeplejeelever skulle leve op til, og uddannelsen blev tilrettelagt, så de kunne formes i det billede.

Noter

1. Centralforeningen af Hjemmesygeplejevirksoheder i Danmark blev stiftet i 1909 som centralorganisation for landets sygeplejeforeninger, der siden 1880'erne på privat basis var blevet stiftet i de enkelte sognekommuner. Foreningernes formål var at tilbyde medlemmerne professionel pleje i hjemmet i tilfælde af sygdom. Foreningerne blev finansieret ved medlemskontingenter og statslige tilskud. De fleste af de ansatte sygeplejersker havde mindre end tre års uddannelse.
2. Interview med Henny Tscherning i Berlingske Tidendes tillæg »Kvinden og Hjemmet« den 20. juli 1924.
3. Der findes ingen undersøgelse af stuekonernes sociale baggrund, men i samtidige beretninger og lægeerindringer omtales de som ældre enker fra arbejderklassen, der ikke på anden måde kunne ernære sig selv. Som stuekoner fik de både kost og bolig på hospitalet. Det var stuekoner, der var med til at oplære de nye sygeplejersker, der efterhånden overtog deres stillinger. Nogle af stuekonerne beholdt dog deres stillinger også under den nye ordning.
4. Jeg anvender begrebet »de dannede klasser«, fordi det var den betegnelse, de involverede parter selv brugte. Dannelsesbegrebet stod centralt, uden at det dermed klart fremgår nøjagtigt, hvad det indeholdt. Jeg har forsøgt at indkredse det ved at undersøge, hvilken social baggrund de første sygeplejersker havde. Resultatet er fremkommet ved en gennemgang af deres ansøgninger i Kommunehospitalets arkiv. Ca. 2/3 havde opgivet faderens beskæftigelse, og heraf kom omkr. 1/3 fra embedsmandshjem. Lidt flere var døtre af håndværkere eller forskellige handlende. Undersøgelsen er gengivet i »Fra opvarter til sygeplejerske«, s. 66-68. Der findes ingen større undersøgelse af sygeplejerskernes sociale baggrund i den omhandlede periode. Men der er bygget en myte op, som siger, at borgerskabets døtre afløste de gamle stuekoner.
5. Lægerådet i Beretning om Københavns Kommunehospital 1875, s. 27.
6. Prof. F.J. Trier i Beretning om Kommunehospitalet 1877, s. 103.
7. Ugeskrift for Læger 1876, s. 102.
8. Fra et brev skrevet af en sygeplejeelev til sin mor år 1898, her citeret efter Tidsskrift for Sygepleje 1967, s. 527.
9. Beretning om Kommunehospitalet 1878, s. 82.
10. Referat fra Dansk Sygeplejeråds repræsentantskabsmøde den 20.11.1903.

11. Dansk Sygeplejeråds love 1900.
12. Det var Henny Tschernings dom, da hun fortalte om sine erfaringer i Tidsskrift for Sygepleje 1913, nr. 18, s. 295-307.
13. Den engelske matron havde den overordnede ledelse af hele hospitalets sygepleje samt af elevuddannelsen, og hendes kompetance lå på linie med overlægernes. Hun havde sin plads i hospitalsledelsen. Det var en tilsvarende ledelseskompetance, forstanderinden på Bispebjerg Hospital fik. (Se nedenfor)
14. og 15. Prof. F.J. Trier i Beretning om Kommunehospitalet 1877, s. 105.
16. og 17. Tidsskrift for Sygepleje 1908, nr. 10, s. 158, 159.
18. Da Dansk Sygeplejeråd blev stiftet i 1899, eksisterede der to sygeplejerskeforeninger, nemlig Sygeplejerindeforeningen stiftet af overlæge Brandes i 1872 og Foreningen til Alderdomsunderstøttelse for Sygeplejersker i Danmark stiftet 1896 af en kreds af læger. Begge foreninger blev bestyret af læger.
19. Tidsskrift for Sygepleje 1904, nr. 12, s. 210-213.
20. Tidsskrift for Sygepleje 1913, nr. 18, s. 304.
21. Citeret efter Henny Tschernings gengivelse i Tidsskrift for Sygepleje 1913, nr. 18, s. 295-307.
22. Som note 2.
23. og 24. Holger Jacobæus i en indledende tale til sygeplejeelever gengivet i Tidsskrift for Sygepleje 1901, nr. 11, s. 241, 242.
25. Hele brevet er gengivet som bilag til Medicinalkommissionens Betænkning nr. XI fra 1921.
26. Interview med Henny Tscherning i Venstrebladet i anledning af Dansk Sygeplejeråds 25-års jubilæum i 1924.
27. Fra Kommunehospitalets arkiv, sag nr. 217/1880. (Der er flere lignende eksempler).
28. Charlotte Munck på SSN-møde 1920, gengivet i beretning.
29. Som note 26.
30. Tidsskrift for Sygepleje 1901, nr. 1, s. 9. Dorthea Leth, f. Secher var blandt de første sygeplejersker, og senere plejemødre på Københavns Kommunehospital.
31. Sygeplejerske og borgerrepræsentant Thora Knudsen, f. Fiedler i Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger 1909, s. 1449.
32. Interview med Emma Levy i BT den 6.09.1926 i anledning af hendes 40-års jubilæum som sygeplejerske. Hun var på det tidspunkt inspektør på Almindelig Hospital i København. Hun havde været med til stiftelsen af Dansk Sygeplejeråd i 1899, og hun var foreningens første sekretær.
33. Charlotte Munck var forstanderinde på Bispebjerg Hospital fra 1913. Hun var med i Dansk Sygeplejeråds repræsentantskab fra 1910, næstformand fra 1924, og i 1927 afløste hun Henny Tscherning som formand. Denne post beklædte hun til sin død i 1932.
34. Bogen er udgivet 1934 på Mondes Forlag A/S. 35.

Forfatteren har publiceret flg. om sygeplejehistorie:

»Sygeplejersker fortæller – Glimt af sygeplejens historie« (red.) Dansk Sygeplejeråd 1987.

»Fra opvarter til sygeplejerske – træk af danske sygeplejerskers historie frem til år 1900«, Dansk Sygeplejeråd 1988.

»Fra kald til fag – kampen om statsautorisation«, Dansk Sygeplejeråd 1989.

»Over grænser – om danske sygeplejerskers arbejde og studier i udlandet 1899-1940«, Dansk Sygeplejeråd 1990.

»Sygeplejerskerne og stemmeretten« i Sygeplejersken 1990, nr. 22, s. 22-25.

»Sygeplejerskernes Hus« i Sygeplejersken 1990, nr. 21, s. 28-30.

Redaktionen

Hårda kvinnor i Kotka?

Könsbundna löneskillnader i de finländska hamnarna 1944-1947

Af Tapio Bergholm

I den feministiska forskningen ser man ofta fackföreningsrörelsen som en del av det manliga maktutövandet, som diskriminerar och undertrycker kvinnorna.¹ I denna artikel skall jag med hjälp av ett speciellt exempel utreda hur växelverkan mellan fackföreningsrörelsen och kvinnornas jämställdhetssträvanden fungerar. Jag skall granska hur arbetarkvinnorna vid den viktigaste finländska exporthamnen och deras fackavdelning och fackförbund arbetade för en utjämning av de könsbundna löneskillnaderna. Sjöfartens utveckling, efterfrågan på arbetskraft och löneregleringen påverkade kotkabornas och kvinnornas möjligheter att uppnå mera jämlika löner. Hamnarbetarkvinnornas lönefråga skapade motsättningar även inom arbetsgivarlägret och arbetarorganisationerna.

Det finns inte många källor som berättar om finländska hamnarbetarkvinnor. En av de tidigaste är en tidningsartikel från år 1910 i Finlands Sjöfartstidning, som beskriver relationerna mellan sjömännen och hamnarbetarkvinnorna i Kotka. Enligt artikeln flörtade kvinnorna och sjömännen med varandra, arbetet gick inte undan och både sjömännens och hamnarbetarkvinnornas kyskhet var i fara. Artikelförfattaren krävde att kvinnorna skulle avlägsnas från hamnen, så att moralen och arbetseffektiviteten kunde förbättras. I ett senare nummer av tidningen försvarade man dock den kvinnliga hamnarbetskraften.²

Hamnarbete var inte internationellt sett något vanligt kvinnoyrke. I Internationella transportarbetarfederationens reserapport från år 1933 förundrade man sig över att kvinnorna i Estland arbetade t.o.m. i hamnarna.³ Troligen var hamnarbetarkvinnor något speciellt för de norra och östliga delarna av Östersjön. Kvinnorna var inte en del av hamnarbetar-eliten. Åtminstone i Sverige var de kvinnliga hamnarbetarnas inkomster så små, att de, liksom andra dåligt avlönade hamnarbetare, enbart klassificerades som halvmedlemmar.⁴

Gruppenbillede fra 1930-erne. (Kymenlaakson maakuntamuseo).

Kvinnolönerna och löneregleringen

Myndigheterna reglerade lönerna och priserna under kriget. Löneregleringen fortsatte även efter kriget. Verksamheten styrdes av ett korporativistiskt organ: lönerådet (senare pris- och lönerådet och dess lönesektion). I lönefrågor var myndighetsansvaret lagt på socialministeriet.

Lönemyndigheterna och arbetsgivarna motarbetade under och efter andra världskriget förändringar i de etablerade lönerelationerna. Därför fick man inte höja kvinnornas löner mera än männens löner. Samtidigt var lönemyndigheterna dock mera benägna att godkänna avtal som arbetsmarknadspartnerna i olika branscher uppnått. I lönerådet var i synnerhet arbetsgivarna oroad för minskande löneskillnader. Till exempel Arbetsgivarnas i Finland Centralförbunds (AFC) representant Holmström klagade i lönerådet 29.11.1944, att byggbranschens diversearbetare och kvinnorna i Kotka hade för höga löner i jämförelse med lönerna inom andra branscher.⁵

Ett exempel på detta är skrädderibranschens kollektivavtal, som förtydligade skillnaden mellan tjänstemännen och arbetsgivarkretsarna. Branschens styckelönesystem gjorde ingen skillnad mellan de kläder männen eller kvinnorna tillverkade. AFC:s direktör V.A.M. Karikoski hotade att ställa till problem i andra branscher om denna likalönsprincip skulle godkännas. De statliga tjänstemännens syn sammanfattades av Niilo Mannio, som i princip vägrade godkänna lika löner för män och kvinnor, även om parterna enligt honom hade följt reglerna när de ingick avtalet och att avtalet därför måste godkännas. Sekreterare Emil Huunonen från Finlands Fackföreningars Centralförbund (FFC) åter betonade att godkännandet av skrädderibranschens avtal enbart innebar att likalönsprincipen erkändes i branscher »där kvinnor uppnår samma resultat som männen«. Med tjänstemännens och fackets röster godkände lönerådet likalönsprincipen i skrädderibranschen.⁶

Likalönsprincipen slog dock inte igenom. Sedan löneregleringen hade omorganiserats i maj 1945 började pris- och lönerådet och dess lönesektion utarbeta ett nytt lönereguleringsbeslut. I detta arbete, och i de nya av regeringen fastslagna riktlönerna, hade man slagit fast olika löner för män och kvinnor. Även arbetarna i skrädderibranschen var tvungna att anpassa sig till könsdifferentierade löner. Väl att märka är att arbetsgivarnas representanter ville bevara löneskillnaderna, medan representanterna för arbetarnas organisationer ville ha mindre skillnader i riktlönerna.⁷

Hamnbranschens arbetsmarknad förändrades stort och kontinuerligt åren 1944 – 47. Anställning, avlöning, lönegrunder och till slut hela lönesystemet förändrades i grunden. Arbetarna, fackavdelningarna, fackförbundet och arbetsgivarna måste anpassa sig till dessa fortgående förändringar. Man lyckades enbart delvis. Arbetsförhållandena i hamnarna var tilltrasslade efter kriget.

Vapenstilleståndet förändrade väsentligt hamnarbetsgivarnas inställning till den fackliga verksamheten. Nu var det trots att hamntrafiken var liten 1944 – 45 lättare att arbeta både politiskt och fackligt. Ordförande Frans Hiilos kunde redan den 15.10.1944 ge svar på tal när Affärsarbetarförbundets ordförande ringaktade SKL:s (Suomen Kuljetustyöväen Liitto, Finlands Transportarbetarförbund) medlemstal. Hiilos hänvisade till diskussioner med hamnbranschens arbetsgivare och konstaterade att förbundets medlemstal inom en nära framtid skulle växa från 1.500 till 9.000. Arbetsgivarna hade nämligen sagt till Hiilos: »Nu får ni svara för hela rulljansen«. Stuveriarbetsgivarförbundet erbjöd faktiskt redan i ok-

tober 1944 ett nytt, på nummerordning baserat, anställningssystem och var beredd att överföra anställningsuppgiften till fackavdelningarna. Hii-los förmodade, att detta system skulle leda till »att ingen utan medlemsbok skulle få jobb«. ⁸

Arbetsgivarnas nya inställning till trots framskred inte förhandlingarna speciellt snabbt. Transportförbundet eftersträvade vid årsskiftet 1944 – 45 innan man fick ett kollektivavtal en överenskommelse om löneförhöjningar. Förhandlingarna med arbetsgivarna och i lönerådet var redan av det skälet besvärliga. ⁹ I januari 1945 undertecknade parterna det första riksomfattande löneavtalet mellan Finlands Transportarbetarförbund och stuveriarbetsgivarförbundet. ¹⁰

Vad hände i Kotka?

På grund av fientligheterna mellan Tyskland och Finland och mineringen av farlederna öppnades sjövägarna västerut långsamt. Enligt tidsningsuppgifter avgick den första exporttransporten från Kotka till England först i juli 1945. ¹¹ Efter kriget spelade trävaru- och pappersexporten en central roll i regeringens ekonomiska politik. ¹² Detta förstärkte hamnarbetarnas och speciellt Kotka-kvinnornas förhandlingsposition på arbetsmarknaden. ¹³ Kotka var redan vid sekelskiftet en viktig industri- och hamnstad. Hamnens betydelse förstärktes när Finland 1944 förlorade exporthamnarna Wiborg och Trångsund till Sovietunion.

Under kriget utförde kvinnorna uppgifter som tidigare hade reserverats för männen. I hamnen i Fredrikshamn deltog kvinnorna t.ex. i lastningen av runt virke. Före kriget hade enbart män arbetat med detta. ¹⁴ Fackavdelningen i Kotka krävde faktiskt före vapenstilleståndet i augusti 1944, att de kvinnliga hamnarbetarnas löner borde höjas så att de motsvarade deras arbetsprestation. Enligt fackavdelningen fick kvinnorna inte underbetalda utföra mansuppgifter. Mötet krävde att kvinnoarbetets värde skulle erkännas, och att kvinnorna skulle vara berättigade till en tillräcklig lön som baserade sig på vad de presterade i arbetet och inte på deras kön. Fackavdelningen avvisade den lokala arbetsgivarens krav på mera övertid – kravet skulle ha lett till en tio timmars arbetsdag. Många hamnarbetarkvinnor förhöll sig speciellt avogt till en förlängning av arbetstiden, eftersom de vid sidan av sitt arbete i hamnen även måste sköta hushållet. ¹⁵

Krigsslutet satte stopp för jäktet i hamnen. I stället för övertid fick man arbetslöshet. Hösten 1944 var största delen av de arbetslösa i Kotka

hamnarbetare. Problemet var så allvarligt att stadsdirektören i Kotka offentligt kritiserade hamnarbetsgivarna för dålig skötsel av arbetslöshetsfrågan. Hamnarbetarna var förbittrade eftersom arbetsgivarna inte genast hade sagt upp arbetarna. Detta ledde till att arbetarna, trots att de inte fick någon lön i hamnen, inte omedelbart kunde anmäla sig till arbetsförmedlingen. I denna situation krävde hamnarbetarnas fackavdelning att staden skulle arrangera arbete för både män och kvinnor.¹⁶

Demobiliseringen tillförde arbetsmarknaden arbetskraft och förstärkte hotet mot arbetarkvinnornas arbetsplatser. Fackföreningskvinnorna i Kotka fäste uppmärksamhet på detta problem på ett gemensamt möte. I mötesresolutionen krävde man att alla kvinnor som behövde arbete måste garanteras möjlighet till varaktigt arbete. Vid sidan om detta betonade man kravet på lika lön. Mötet ansåg att kvinnorna bör få samma lön som männen, om de fortsätter att arbeta i mansarbeten.¹⁷

I november-december krävde SKL, intressant nog, att kvinnor med tungt arbete skulle få samma lön som männen, men i lätta arbeten föreslog transportförbundet att kvinnorna skulle få fyra mark mindre i timmen än männen.¹⁸ Förbundsledningen önskade förmodligen långsamt reducera löneskillnaderna som hade vuxit till fem mark. Kotkaborna hade krävt att kvinnor i mansyrken skulle få samma lön som männen. Förslaget om lika lön i tunga arbeten kan kanske förklaras med detta.

Fackavdelningen i Kotka betonade i december 1944 starkt kravet på lika lön, när den beslöt att inte godkänna de löneförhöjningar som lönerådet hade bestyrkt. Trots att fackavdelningen inte krävde att principen om lika lön omedelbart skulle genomföras, så fick inte skillnaden mellan kvinno- och manslönerna markmässigt växa.¹⁹ I Kotka var hamnarbetarkvinnornas mått rågat i januari 1945. Lönerådets beslut skulle ha betytt en löneskillnad på 5,50 mark. Hamnarbetarnas fackförening krävde att arbetarnas representanter skulle lämna lönerådet.²⁰ Trots att fackförbundets förhandlare hade godkänt, att kvinnornas timlön skulle vara 16,50 mark, sade fackavdelningen nej till lönerådets beslut. Kotkaborna genomförde en kort strejk på tre dagar i mitten av januari som resulterade i att kvinnornas löner steg till 17 mark per timme. I strejken kunde man skönja lokal könssolidaritet. I den skrivelse som arbetarna sände till socialministeriets konfliktstatistikmyndighet konstaterade de, att det var de kvinnliga arbetarna som hade fattat strejkbudet, även om huvudelen av de strejkande var män. Enligt tidningsuppgifter deltog 100 arbetare i strejken. Av dessa var 35 kvinnor. Arbetsgivarna hävdade att männens andel av de strejkande var ännu större.²¹

Man kan säga att denna strejk sammanfattade de vanligaste problemen i den tidens arbetsmarknadsrelationer. Å ena sidan bad arbetsgivarförbundet fackförbundet och lönemyndigheterna att dämpa löneförhöjningskraven, och å andra sidan lät de lokala arbetsgivarna förstå att de skulle gå med på förhöjningarna om myndigheterna inte förhindrade det. När fackförbundet var ovilligt att blanda sig i konflikten som ingen hade underrättat det om, gick arbetarna i strejk och fick myndigheterna att böja sig. Lönemyndigheterna godkände löneförhöjningen eftersom de ansåg hamnarbetet i Kotka vara så viktigt, att de inte ville förlänga det arbetsstopp som strejken innebar.²²

Arbetarna genomdrev sina löneförhöjningskrav utan att bry sig om de formella bestämmelser som strikt reglerade lönerna. Arbetsgivarnas stämningar tolkades av Talouselämä (affärlivets tidning): man fördömde strejken som ett oroväckande fenomen.²³ FFC:s (d.v.s. finska LO:s) Palkkatyöläinen förklarade kotkabornas beteende med att skillnaden mellan männens och kvinnornas löner under kriget hade ökat från tre till fem mark.²⁴ Trots att könsbundna löner försvarats i lönerådet med att kvinnornas arbetsinsats enbart var 70 % av männens, godkände hamnarbetarna i Kotka inte att löneskillnaden ökade ytterligare.²⁵

Även i andra hamnar var löneskillnaderna mellan män och kvinnor omtvistade.²⁶ SKL föreslog i december 1944 en nivåförhöjning för arbetarna vid Åbo exportbrädgård, som skulle ha behållit skillnaden mellan männens och kvinnornas löner vid fem mark. Lönerådet beslöt dock att männens lön skulle vara 17,75 mark och kvinnornas 12,50 mk – d.v.s. att löneskillnaden skulle vara större än fem mark vid Åbo exportbrädgård.²⁷ Även om resultatet till en början var blygsamt, var transportförbundet och dess fackavdelningar överraskande ivriga att främja kvinnornas lönevillkor och jämställdhet mellan könen.

Riksomfattande kollektivavtal

SKL arrangerade 24 mars i Yxpila ett hamnarbetarrådslag för att kartlägga målsättningarna för kollektivavtalen. Den viktigaste målsättningen var en kändbar nivåförhöjning av lönerna. Med beaktande av utvecklingen är det intressant att man i Yxpila krävde en minskning av ackordarbetet. För kvinnorna krävde Yxpila-mötet lika lön: »om de arbetar i samma arbeten som männen och utför samma arbete«. Yxpila-mötet krävde även att fackavdelningarna skulle få nya byggnader till sitt förfo-

gande i hamnarna. Det gällde vistelse-, tvätt-, omklädnings-, läs- och restaurangutrymmen.²⁸

I löneavtalet från januari 1945 indelades de finländska hamnarna i tre dyrortsklasser. Därpå följande löneavtal ingicks i april. Hamnarbetarna i Kotka godkände inte heller denna gång förhandlingsresultatet. De krävde samma lön som hamnarbetarna i Helsingfors hade. Dessutom krävde de att löneskillnaden mellan män och kvinnor skulle reduceras till tre mark – d.v.s. till förkrignivån. SKL:s förbundsstyrelse godkände inte kravet på Helsingfors lönenivå, men förbundsledningen ställde som mål att skillnaderna mellan såväl olika dyrortsgrupper som mellan män och kvinnor skulle reduceras.²⁹

Sedan löneavtalet i april hade ingåtts, tycktes stuveribranschens arbetsgivare vara villiga att minska löneskillnaden mellan män och kvinnor från fem mark till förkrigstidens tre mark. I SKL ville inte de arbetare som hade placerats i de lägre dyrortsklasserna godta de löneskillnader som denna klassificering innebar.³⁰

SKL:s förbundsledning ville knyta hamnfackavdelningarna närmare sig i kollektivavtalsförhandlingarna. Vid sidan om cirkulär och tidningsartiklar deltog fältrepresentanter från Kotka, Yxpila och Helsingfors i förhandlingarna.³¹ Sin första seger ansåg SKL sig ha vunnit när stuveriarbetsgivarförbundet godkände, att alla arbeten som stuveribolagen utförde underställdes avtalet.³² Arbetsgivarsidan godkände även att hamnarbetsledarna fick organisera sig i SKL. När förhandlingarna inte framskred »p.g.a. att båda parternas hållningar var fastlåsta«, varslade SKL om strejk från och med 12.6. 1945. SKL:s förbundsledning var missnöjd med att stuveriföretagarnas representanter inte var beredda att underteckna ett avtal, vilket delvis skulle ha gett bättre villkor än vad som var lagstadgat.³³

Transportförbundet råkade i motsättning till Arbetsgivarernas i Finland Centralförbund i hamnbranschens förhandlingar. Stuveriarbetsgivarförbundet förde principiella frågor upp till FFC och AFC, eftersom SKL i hamnarna försökte åsidosätta vissa av AFC:s principbeslut.³⁴ För att ett avtal skulle uppnås, gav både arbetar- och arbetsgivarsidan efter i väsentliga frågor.³⁵ Detta var SKL:s första riksomfattande kollektivavtal.³⁶ Arbetsgivarerna hade länge framgångsrikt motarbetat dessa, och därför var detta ett principiellt betydande resultat. Stuveriarbetsgivarförbundet hade böjt sig inför ett avtal som enligt AFC:s verkställande direktör V.M. Karikoski under normala förhållanden skulle ha lett till att arbetsgivarförbundet skulle ha exkluderats ur AFC. Karikoski var speciellt irriterad

över att det enligt avtalet i vanligt hamnarbete skulle betalas för minst fyra timmar även om arbetet utförts på kortare tid.³⁷

Större och mindre löneskillnader

Kollektivavtalet löste inte lönefrågan och kunde sålunda inte garantera arbetsfreden. Avtalet innebar inte att lokala tvister och konflikter tog slut i hamnarna.³⁸ I juni tillspetsades läget som ett resultat av parternas oenighet och AFC:s hårdare linje, och lönetvisten fördes till pris- och lönerådet. För transportarbetarförbundet var det föregående, att arbetsgivarförbundet hade ändrat strukturen på sitt löneförslag. I det nya förslaget var löneskillnaden mellan kvinnor och män fyra och inte tre mark som i det tidigare förslaget.³⁹

Pris- och lönerådets lönesektion, som beredde frågorna och ofta i praktiken avgjorde dem, var inte villig att godkänna de löner som arbetsgivarna erbjöd, utan sänkte den högsta timlönen för män från 36 till 34 mark. Lönesektionen godkände den könsbundna löneskillnad som arbetsgivarna hade förslagit. Den högsta kvinnolönen skulle vara 30 mark, d.v.s. två mark mindre än vad arbetsgivarna erbjöd. På basen av tidigare beslut höjde löneutskottet lönerna retroaktivt så att de trädde i kraft 18 juni.⁴⁰

Varken SKL:s förbundsledning eller den delegation av hamnarbetare från Kotka, som reste till Helsingfors för att höra beslutet direkt av t.f. socialminister Matti Janhunen, var nöjd med beslutet. I pris- och lönerådet var man beredd att höja ersättningen för den förlorade arbetsförtjänst, som hamnarbetararbetets tillfälliga karaktär innebar, från tio till femton procent. SKL:s förbundsledning var inte nöjd med procentförhöjningen, eftersom den ledde till större löneskillnader mellan könen och regionerna.⁴¹

Arbetets tillfälliga karaktär ledde tydligen till arbetskraftsbrist när sjövägarna åter öppnades. Ännu i början av juli motsatte sig lönesektionens och pris- och lönerådets arbetsgivarrepresentanter att man skulle höja procentersättningen för hamnarbetets tillfälliga karaktär. Löneutskottet höjde med tjänsteman Rafael Rinnes och arbetarrepresentant Erkki Härmas röster ersättningen till 15%. Detta innebar att männens maximilön steg till 35,65 mark och kvinnornas till 31,05 mark.⁴² I slutet av augusti medgav Karikoski, att »med nuvarande sysselsättningsgrad är inte hamnarbetarnas lön tillräcklig«. Karikoski konstaterade att hamntrafikens litenhet förklarade hamnarbetarnas låga inkomstnivå. Lönesektio-

nen rekommenderade därför enhälligt i augusti en förhöjning av hamnarbetarnas löner, så att den högsta manliga lönen blev 38,50 mark.⁴³

Hamnarbetarna i Kotka vädjade direkt till myndigheterna. Trots att de var i direkt kontakt med SKL:s ledning, förbigick de i själva verket sitt eget förbund, när de arbetade för sin egen stads och hela landets hamnarbetares löner. Pris- och lönerådet beslöt vika för kotkabornas påtryckning 31.7.1945, men bara till den del att man minskade på skillnaden mellan männens och kvinnornas löner i Kotka. Lönesektionen motiverade sitt beslut med att Kotka var en viktig virkeslastningshamn, och att kvinnoarbetet i Kotka avvek från de övriga hamnarna.⁴⁴ Denna »övervärdering« av kvinnorna i Kotka kunde man även klart se i löneutskottets följande beslut i slutet av augusti.⁴⁵ I övriga hamnar ökade löneskillnaderna mellan män och kvinnor p.g.a. de procentuella löneförhöjningarna. Detta skapade missnöje t.ex. bland kvinnoarbetarna i Helsingfors hamn.⁴⁶

Kvinnornas ställning i facket

I förbundets tidning skrev signaturen Ässä (förbundets kassör Saara Suutari) i januari 1946 en ganska bitter artikel om kvinnornas ställning. Speciellt kritiserade signaturen kvinnornas svaga ställning generellt i fackföreningsrörelsen samt männens och kvinnornas exceptionella ojämlikhet i de kollektivavtal som fackförbundet ingått. Talet om kvinnors och mäns lika värde ansåg signaturen »ha stannat vid fraser som knappast alls hade genomförts«.⁴⁷

Signaturen Ässä fick svar av två män. I det första svaret hävdades att jämställdhet mellan könen helt enkelt var en fråga om styrkeförhållanden och samhällssystem. Det var endast Sovjetunionen som hade genomfört likalönsprincipen mellan män och kvinnor. Litet mera förtäckt lät skribenten förstå att båda parterna på grund av kapitalismen inte samtidigt kunde vara borta hemifrån. Därför föll det på kvinnors lott att stoppa strumpor och sköta barn om kvällarna, medan männen deltog i organisationsarbetet.⁴⁸

I den andra artikeln är dessa åsikter ännu tydligare. Skribenten kritiserar Ässä för en felaktig attityd. Socialismen kommer att avskaffa kvinnoproblemet. Männen hade med kvinnornas stöd avskaffat ojämlikheten när de skapade Sovjetunionen. Det att man uppviglade kvinnorna mot männen och samtidigt försvarade männens organisationsaktivitet gjorde inte situationen lättare. Ässä borde förstå, att under kapitalismen kunde kvinnan inte vara lika fri som mannen.⁴⁹

Trots att männen hade »tillrättaviserat Ässä med några sanningar« gav signaturen inte upp. I sitt eget svar förfasade sig signaturen över den »jag-herre«-attityd som utstrålade ur männens skrivelser. Ässä var speciellt ilsken över att männen hade tagit upp den jämlikhet som man uppnått mellan könen i Sovjetunionen. Ässä förnekade inte detta »faktum«, men signaturen betonade, att i Sovjetunionen kunde en kvinna bli vald till ledande poster i facket. De manliga skribenterna hade inte nämnt kvinnornas sämre löner. Dessa berodde inte enbart på kapitalisterna. Ässä betonade även, att enligt FFC:s löneprogram fick man betala 10 % lägre löner till kvinnoorganisatörer än manliga organisatörer. Ässä förvånade sig även över männens vilja att skriva om tvätt och strumpstoppning, medan Ässäs första artikel hade koncentrerat sig på kvinnornas svaga maktställning och sämre avlöning.⁵⁰

Männens hårda och fördomsfulla attacker liksom bitterheten i kvinnoaktivistens text öppnar en intressant synvinkel till förståelsen av det hur kommunisterna, som styrde i transportförbundet, såg jämställdhetsfrågan. När en kvinna krävde jämställdhet i organisationerna och lika lön på arbetsplatserna tog männen illa upp. Det gällde för kvinnorna att anpassa sig utan gnäll till dagens ojämställdhet. Bara männen kunde göra kapitalismen, som stod i vägen för jämställdheten, till historia. Transportförbundets manliga medlemmar stödde en förbättring av kvinnornas löner, men alla resolutioner till trots baserade sig detta stöd inte på någon stabil ideologisk grundsyn.

Övergången till ackordlön i hamnarna

Transportarbetarförbundet beslöt under sommaren 1946 att stöda en övergång till ackordlön i hamnarna. Ackordlönerna skulle höja produktiviteten och förbättra hamnarbetarnas inkomster. Lyyli Järvinen, som var chef för kvinnoarbetarnas arbetskontor i Kotka, konstaterade vid förbundsrådets möte i april 1946 att ackordarbete inte kunde tänkas åtminstone i Kotka hamn. Hennes åsikt förändrades troligen i maj. Då ansåg hon att en normering av arbetet kunde vara ett sätt att främja likalönsprincipen.⁵¹ När lönerna enligt TEKO-programmet (planen för höjande av produktion och lönsamhet – tuotannon ja elintason kohottamissuunnitelma) frystes ned för perioden 1.7.-31.12. 1946 försvarades möjligheterna att höja timlönerna i hamnarna på ett avgörande sätt.⁵² Ackordmodellen slog först igenom i Kotka, där arbetskraftsbristen i augusti hade utvecklat så långt att åtta fartyg stod utan hamnarbetare och man beord-

Kvinderne i Kotka havn laster tømmer i 1950'erne. Lastning af tømmer blev en særlig kvindebeskæftigelse under krigen. (Kymenlaakson maakuntamuseo).

rade soldater till arbetena. Problemet var att de erfarna arbetarna inte ville arbeta i samma lag som de oerfarna soldaterna. SKL:s styrelse, som var lojal mot den demokratiska regeringens strävanden att få ekonomin på fötter, godkände t.o.m. att värnpliktiga användes som arbetskraft i hamnarna. SKL poängterade dock att en bättre lösning än värnpliktiga, var att gå över till ackordlön och sålunda höja arbetseffektiviteten och få mera arbetskraft. Förbundet uppmanade faktiskt arbetarna att organisera arbetet på ackord.⁵³

SKL fortsatte entusiastiskt på sin ackordfrämjande linje. Förbundets tidning, Kuljetustyöntekijä, marknadsförde det nya lönesystemet. Även Lyyli Järvinen berömde arbetarna för deras positiva inställning till ackordarbete.⁵⁴ Tyvärr innebar inte ackordlönesystemet jämställda löner. I Kotka, Helsingfors och Lovisa Valkom var kvinnorna tvungna att nöja sig med lägre löner än männen. Detta baserade sig inte på avtal – lokalt hade man kommit överens att kvinnorna skulle få cirka fem till sex mark mindre per timme.⁵⁵

Hårda kvinnor i Kotka?

Ovan har jag beskrivit hur kvinnorna i Kotka tidvis framgångsrikt lyckades reducera de relativa löneskillnaderna. Varför förhöll sig förbundsledningen, som bara bestod av män, positivt till deras krav? Jag tror inte att transportförbundets män skulle ha varit speciellt jämställdhetsinriktade. Den positiva attityden berodde väl mest på den starka ställning som Kotka-avdelningen hade under kriget. Kotka-avdelningen organiserade åren 1941-1943 nära en tredje del av SKLs medlemskår. Transportarbetarförbundets ordförande Frans Hiilos hade ett speciellt förhållande till fackavdelningen i Kotka, eftersom förbundets ekonomi och sålunda även ordförandens lön till stor del baserade sig på de medlemsavgifter männen och kvinnorna i Kotka-avdelningen betalade under kriget.⁵⁶

Var kvinnorna i Kotka av segt virke? Jag anser att man måste svara ja-kande på denna fråga. Trots att hamnen i Kotka intog en särställning som exporthamn, och att bristen på arbetskraft i branschen underlättade kvinnornas strävanden, fick man mera jämställda löner först efter en lokal konflikt. Det är skäl att särskilt nämna Lyyli Järvinen. Redan under kriget hade hon utvecklats till en central påverkare i fackavdelningen. Hon var sekreterare i fackavdelningen men representerade ofta fackavdelningen i olika tidningsintervjuer. Kvinnorna i Kotka fick 1944-45 även hamnens manliga arbetare med sig, när de tillsammans arbetade för en mera jämställd lön för ortens kvinnor.

Artikeln har utgivits på förslag av expertkommittén för översättning av finsk facklitteratur till svenska och med stöd av medel som för ändamålet anvisats av Finlands och Sveriges riksdagar.

Förkortningar

AFC Arbetsgivarnas i Finland Centralförbunds

FFC Finlands Fackföreningars Centralförbund

SKL Suomen Kuljetustyöväen Liitto, Finlands Transportarbetarförbund

Noter

1. Se t.ex. Cynthia Cockburn: *Brothers. Male Dominance and Technological Change*, London 1984 (Second Impression); Heidi Hartman: *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union*, in *Women and Revolution* ed Lydia Sargent, London 1981 och Riitta Martikainen: *Gender and Women's Interests*

- in *Collective Bargaining*, (Tampereen yliopisto Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos Työelämän tutkimuskeskus, Työraportteja n:o 15/1990), Tampere 1990.
2. »De kvinnliga lastarena i Kotka och sjömannen«, *Finlands Sjöfartstidning* (49/1910) 10.12. 1910 och »Frågan om kvinnor vid lastningsarbete«, *Finlands Sjöfartstidning* (51/1910) 24.12. 1910.
 3. Report Nathans' on a journey to the Baltic countries (dated 22 April 1932), ITF General Council, 1921-1958, 159/1/2/19, ITF Archives, Modern Records Centre, University of Warwick Library.
 4. Charles Lindley to International Transportworkers Federation 15.3. 1922, Corres. of Amsterdam Secretariat, 1919-1939, Corres. with gc members, 1922-1923, C. Lindley, 159/3/C/259, ITF Archives, Modern Records Centre, University of Warwick Library.
 5. Palkkaneuvoston ptk 29.11. 1944, Valtioneuvoston arkisto (VNA).
 6. Palkkaneuvoston työjaoston ptk 31.1. 1945 och Palkkaneuvoston ptk 3.2. 1945, VNA.
 7. Hinta- ja palkkaneuvosto (HPN) ptk 31.5., 1.6. klo 8.15, 1.6. klo 16.00 och 6.6. 1945, Kilpailuviraston arkisto; HPN palkkajaoston ptk 26.5. och 29.5. 1945, VNA; Raf Rinne: Työpalkkojen säännöstely 1944-1947 II, Sosiaalinen Aikauskirja 1-2/1948, s. 2-3 och Pöytäkirja Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliiton edustajakokouksesta 15.-19. 6. 1947, Helsinki 1951, s. 61-63.
 8. Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliitto (FFC) valtuusto 15.10. 1944, pikakirjoituspöytäkirja, Ammattiyhdistysarkisto (AyA).
 9. SKL liittotoimikunta (ltk) 15.12. 1944, Kansan Arkisto (KA).
 10. Kertomus Suomen Kuljetustyöntekijäin Liiton toiminnasta vuosilta 1945-1947, Helsinki 1948, s. 17.
 11. »Puutavaran vienti Englantiin alkanut«, *Vapaa Sana* (VS) 18.7. 1945.
 12. »Vaikeuksiemme avain«, *VS* 11.7. 1945.
 13. Se t.ex. HPN palkkajaosto 31.7. 1945, VNA.
 14. Aahoo: »Satamajatkänä pönkittämäs sit kolmatta valtakuntaa«, *Kuljetustyöntekijä (KT)* 20.12. 1947.
 15. »Kotkan satamatyöläiset valvovat oikeuksiaan«, *Eteenpäin* 31.8. 1944 och »Satamatyöläisten palkkakysymys«, *Palkkatyöläinen* 8.9. 1944.
 16. »Kotkan satamatyöläiset«, *Eteenpäin* 17.10. 1944; »139 työtöntä jo Kotkassa«, *Eteenpäin* 19.10. 1944 och »Satamatyönantajat jääneet jälkeen muista työnantajista«, *Eteenpäin* 31.10. 1944.
 17. »Naistyöttömyys uhkaa«, *Eteenpäin* 16.11. 1944 och »Ammattiosastot«, *VS* 5.12. 1944.
 18. Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliiton (FFC) työvaliokunta (tvk) 4.12. 1944, AyA.
 19. SKL ltk 29.12. 1944, KA och »Huolestuttavia ilmiöitä«, *Palkkatyöläinen* 9.2. 1945. SKL hade redan i början av år 1944 strävat efter att männen och kvinnorna skulle få lika stora löneförhöjningar. Se SKL ltk 28.1. 1944, KA.
 20. Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliiton tvk 10.1. 1945, AyA och R.P.: »Kotka«, *VS* 15.1. 1945.
 21. lomake A 1/45 och lomake B 1/45, Lakkotilastolomakkeita 1945-46, Tilastokirjasto (Tiki); »Lakko Kotkan satamassa«, *Eteenpäin* 13.1. 1945; »Lakko Kotkan satamassa päättyi työläisten voittoon«, 16.1. 1945 och »Korpilakko Kotkan satamassa«, *Vapaus* 16.1. 1945.

22. SKL ltk 29.12. 1944, 10.1. och 18.1. 1945, KA; lomake B 1/45, Lakkotilastolomakkeita, Tiki och »Korpilakko Kotkan satamassa«, Vapaus 16.1. 1945.
23. »Huolestuttavia ilmiöitä«, Talouselämä 2.2. 1945.
24. E.H.: »Huolestuttavia ilmiöitä«, Palkkatyöläinen 9.2. 1945.
25. SKL ltk 18.1. 1945, KA och »Miksi miesten ja naisten palkkojen ero kovin suuri satamatöissä?«, Vapaa Pohjola 18.1. 1945.
26. »Miksi miesten ja naisten palkkojen ero kovin suuri satamatöissä?«, Vapaa Pohjola 18.1. 1945.
27. SKL ltk 29.12. 1944 och 18.1. 1945, KA.
28. SKL ltk 23.2. och 30.3. 1945, KA; »Satamatyöläiset pitäneet neuvottelukokouksen Ykspihlajassa 24.3.45«, VS 3.4. 1945 och »Satamatyöläisten neuvottelukokous Ykspihlajassa«, Palkkatyöläinen 6.4. 1945.
29. SKL ltk 21.4. 1945, KA och Kertomus Suomen Kuljetustyöntekijäin Liiton toiminnasta vuosilta 1945-1947, Helsinki 1948, s. 17.
30. SKL ltk 27.4. 1945, KA.
31. SKL ltk 18.5. 1945, KA.
32. SKL ltk 18.5. 1945, KA.
33. SKL ltk 24.5. 1945, KA.
34. SKL ltk 31.5. 1945 och 7.6. 1945, KA och Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliiton tvk 5.6. 1945, AyA.
35. Se t.ex. Pöytäkirja STK:n ja SAK:n välisestä neuvottelukokouksesta 7.6. 1945, STK:n ja SAK:n neuvottelukunnan pöytäkirjat, Elinkeinoelämän arkisto (ELKA).
36. SKL ltk 14.6. 1945, KA.
37. Suomen Työnantajain Keskusliiton työvaliokunta 20.6. 1945, ELKA.
38. SKL ltk 14.6. 1945, KA och HPN palkkajaosto 20.6. 1945, VNA.
39. SKL ltk 21.6. 1945, KA.
40. HPN palkkajaosto 27.6. 1945, VNA.
41. SKL ltk 28.6. 1945, KA.
42. HPN palkkajaosto 4.7. 1945, VNA och HPN 4.7. 1945, Kilpa.
43. HPN palkkajaosto 28.8. 1945, VNA.
44. SKL ltk 19.7., 26.7. och 9.8. 1945, KA och HPN palkkajaosto 21.7., 23.7. och 31.7. 1945, VNA.
45. HPN palkkajaosto 28.8. 1945, VNA.
46. A.O.: »Satamissa ajatellaan ja tehdään työtä«, KT 31.8. 1946.
47. Ässä: »Hiukan naisillekin«, KT 19.1. 1946.
48. Rivimies: »Rivimiehen mietteitä«, KT 2.2. 1946.
49. »Perheen isä«: »Vieläkin naisesta«, KT 2.3. 1946.
50. Ässä: »'Perheenisälle' ja »Rivimiehelle«, KT 30.3. 1946. Ässäns uppgifter om kvinnoorganisatörernas lägre löner var riktiga. Se Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliiton tvk 29.1. 1946, AyA.
51. SKL:n liittoneuvoston pöytäkirja 21.-22.4. 1946, KA och »Tov. Lyyli Järvinen Kotkasta«, KT 25.5. 1946.
52. »Tuotannon ja elintason kohottamissuunnitelma«, Kuljetustyöläinen 3.8. 1946 och Tapani Paavonen: Talouspolitiikka ja työmarkkinakehitys Suomessa toisen maailmansodan jälkeisellä kaudella vuosina 1944-1950, Turku 1987, s. 131-137.

53. SKL ltk 8.8. 1946, KA; »Tuotannon ja elintason kohottaminen«, Kuljetustyöntekijä 17.8. 1946 och »Kotkan lastaustöissä«, Kuljetustyöntekijä 12.10. 1946. När soldaterna arbetade i hamnen, tyckte inte alla aktivister i Kotka om det. Se »Sotilaiden käyttö satamatöissä«, KT 31.8. 1946.
54. »Kotkan lastaustöissä«, Kuljetustyöntekijä 12.10. 1946.
55. L.V.: »Naisten asemasta satamatyöläisinä«, KT 11.10. 1947; »Satamanainen«: »Naiset Valkon satamassa«, KT 25.10. 1947 och Helena Laisi-Anja Järvenpää: Kuljetustyöläisten historia vuoteen 1970, Helsinki 1986, s. 197.
56. Kertomus Suomen Kuljetustyöntekijäin Liiton toiminnasta vuosilta 1940-1944, Helsinki 1945, s. 16-18 och 20-21.

Översättning från finska till svenska av Hans Virtanen.

Før aborten blev fri

Af Charlotte S.H. Jensen

I tiden før den frie abort, kunne en uønsket graviditet være en katastrofe. En ulykke, hvis dimensioner man vanskeligt kan forestille sig idag. Det respektable rygte gik fløjten. Og det kunne betyde knald eller fald for forholdet mellem en pige og hendes kæreste, – hvis det var ham, der var besvangereren. Enten blev man gift, måske hovedkulds og for tidligt, men dog med et mindstemål af respektabilitet i behold. Eller man måtte prøve at få graviditeten afbrudt med ulovlige, og til tider livsfarlige midler.

Både mellemkrigsårenes statistik og retslægerådets udgivne årsberetninger mere end antyder, at det især var de økonomisk dårligst stillede, arbejderklassens kvinder, der blev ofre for den restriktive abortlov. For en arbejderfamilie kunne endnu et barn være en nærmest uoverstigelig byrde. Problemerne omkring en ventet familieforøgelse blev naturligvis ikke mindre, hvis familien var arbejdsløshedsramt.

Spørgsmålet omkring anvendelse af prævention gav også særlige problemer for arbejderkvinder, der boede i lejligheder med ringe sanitære forhold. Og det siger sig selv, at jo mindre ugelønnen var, jo mindre var muligheden for at skaffe midler til et besøg hos en pålidelig, veluddannet professionel fosterfordriver, – fx. en læge – når ulykken var sket. Egentlige abortrejser fx. til Berlin ville også være en betydelig udskrivning i en forvejen stram økonomi. »Det blev jo igen dem, som havde mulighed for at skaffe nogen penge« erindrede en kvinde, født 1914 om abortrejserne til fx. Sverige og Tyskland.

Meget tyder på, at arbejderklassens kvinder havde ringere mulighed for anvendelse af rimelige præventive midler og var henvist til de billigere, og farligere, »adresser«.

I foråret 1922 gik en ung pige rundt i Sorø og var meget ulykkelig. Hun var gravid. Det var kæresten, der havde besvangret hende. Han gik tilsyneladende ikke i giftetanker, men var fuld af gode ideer til, hvordan der ellers kunne rettes op på ulykken. Først foreslog han grøn sæbe. Og pi-

gen lavede små sæbekugler, som hun rullede i mel, og spiste hveranden dag. Hun tog også udskyldninger med karbolvand »i sin Kønsdel« 1-2 gange om dagen. Det var også noget kæresten havde fundet på. En af gangene hjalp han til, og da blev udskyldningen lavet med både sæbe og karbol. Men det hjalp ikke.

Så foreslog han kviksølv. Den gravide pige gik ud og købte nogle store badetermometre, som hun slog istykker. Hun hældte kviksølvet ud og smurte det på rugbrød, som hun spiste. Det hjalp heller ikke.

Til sidst foreslog kæresten et kirurgisk indgreb. Parret fremstillede et abortinstrument ved hjælp af en ca. 25 cm. lang cykelpumpeslange. Men slangen var for blød til at være manøvredygtig, og blev derfor afstivet med en hattepind, og forsynet med et stykke vat, der var gennemvædet med karbol. Instrumentet blev ført ind i kvindens skede. Selvom det gjorde ondt, kom der stadig ikke nogen abort ud af det. Barnet blev født noget tid senere, men var efter kvindens forklaring »uudviklet«. Sagen endte for retten, og kvinden blev idømt 1 års forbedringshusarbejde, mens den initiativrige kæreste kunne nøjes med 8 mdr. Retslægerådet blev bedt om at udtale sig i sagen, og mente ikke at nogen af de anvendte midler kunne fremkalde aborter. Sæbe og kviksølv kunne højst give forgiftninger, som måske kunne virke inddirekte. Karbolvandet var uskadeligt, så længe der ikke var tale om meget varmt vand. Og endeligt tvivlede rådet stærkt på, at operationen med cykelpumpeslangen kunne udføres med resultat af en lægmand.¹

Fødte på wc

Pigen fra Sorø er naturligvis kun en blandt mange, der kom i konflikt med mellemkrigsårenes lovgivning omkring abort.

Frem til mødrehjælpslovens og svangerskabslovens ikrafttræden i 1939 var abort principielt forbudt, og kunne kun udføres lovligt med henvisning til nødretsreglerne. Fx. hvis svangerskabet var livstruende for moderen.

Det er næsten umuligt at skønne, hvor mange kvinder, der hjalp sig selv og hinanden af med uønskede fostre i de år. Mørketallet kan være meget stort, eftersom det kun er de sager, hvor det gik rigtigt galt, som kom til offentlighedens kendskab. Fx. de sager hvor en kvinde døde, eller en professionel fosterfordrivers virksomhed blev oprullet, og vedkommende angav sine klienter.

Alle de gange, hvor det gik godt eller hvor aborteringen af en eller anden grund blev opgivet, figurerer selvsagt ikke i nogen statistikker.

Svangerskabskommissionen som blev nedsat i 1932, og afgav betænkning i 1936, anslog, at der på daværende tidspunkt blev foretaget mellem 1.000 og 2.000 illegale aborter om året.²

Til sammenligning blev der i perioden 1932-39 anmeldt ca. 280 tilfælde af (legale) provokerede aborter fra landets hospitaler.³ Langt de fleste legale aborter var begrundede i kvindens psykiske tilstand eller i svangerskabsforgiftning. Hovedparten af de legalt aborterende var iøvrigt gifte koner, hele 82% hørte til i denne kategori.

Nogle var heldige og kunne få sin sygekasselæge til at hjælpe. En meddeler, ufaglært kvinde født i begyndelsen af århundredet, var i midten af 1930'erne blevet uønsket gravid. Hun var netop blevet enke og stod alene med to mindreårige børn, da hun opdagede, at hun ventede et 3die. Hun opsøgte først en professionel fosterfordriver, der forsøgte sig uden at fremkalde aborten. Efter meddelerens opfattelse skete der ikke noget fordi han »ikke havde åbnet nok for livmoderen«. Derefter gik hun til sig egen læge, og forklarede situationen. Men i kodesprog:

»Man siger ikke til ham, at man er gravid. Det vidste jeg, at man ikke måtte sige. Men jeg sagde sådan og sådan, at min menstruation var holdt op...jammen han var jo godt klar over det! Han havde kendt mig i så mange år. han kendte mig jo! Da først vi så snakkede, så sagde han lige rent ud: »Det må vi have ordnet!«...han lukkede også op for livmoderen. Og jeg gik hjem, og blødte en fantastisk masse. Og så pludseligt, så fødte jeg. Ude på WC. Og jeg havde to små børn, og jeg var alene. Jeg var alene med (et af børnene) Jeg lå nogen dage, og (...) var jo ked af det. Så siger jeg:« Nu står mor op, og så går vi en tur i Tivoli!« Og så står jeg op og går ud på toilettet. Og så først kom efterbyrden! Det var jeg slet ikke klar over, at den ikke var kommet ved fødslen. Og så tog jeg noget rent på, og så gik vi i Tivoli...Jeg havde det jo ikke ret godt ...«

Kvinder i nød

Trods den meget barske oplevelse var kvinden heldig, for det var langt fra nemt at få sin egen læge til at hjælpe. Både når det gjaldt selve indgrebet og når det drejede sig om at begrunde behovet for en legal abort, var det svært at hente hjælp hos sygekasselægerne.

Men nogen forbarmede sig dog over deres patienter. I 1937 blev en læge i en større jysk provinsby dømt for at have foretaget 20 tilfælde af illegal abort. Hans operationsteknik var fuldt forsvarlig, men myndighederne fandt ikke, at der havde været tilstrækkeligt grundlag for at udføre indgrebene. Den ene af hans patienter havde tidligere henvendt sig til sin egen læge, uden resultat. Kvinden var gift, havde 6 børn i forvejen, var »sløj«, led af træthed, havde brok og dårlige ben.

Lægen H.J. Leunbach, der især tog arbejderkvindene i forsvar i abortspørgsmålet, måtte selv i fængsel for at have hjulpet disse kvinder. Han blev løsladt fra Vestre Fængsel i april 1937. (ABA, original Det Kgl. Bibliotek).

En anden, ugift, kvinde havde en lungelidelse, som ikke var alvorlig, men dog slem nok til at hun havde været på sanatorium 2 år forinden.

En tredje, 36-årig, kvinde var gift, havde 5 børn og et kunstigt ben, som bevirkede at hun gik meget dårligt.⁴ Den jyske læges patienter synes ikke at adskille sig væsentligt fra de ulykkelige kvinder, der skrev til den kendte københavnske abort- og præventionsforkæmper J.H.Leunbach i

håb om at få hjælp i den svære situation. Leunbach udgav en samling af disse bønsskrivelser i 1933 under titlen »Kvinder i Nød«. Brevene er præget af såvel dårlig retskrivning, ringe syntaks som vidnesbyrd om elendige sociale forhold:

»Hr. Dr. Launbark.

Jeg er en ung Kone som har hørt meget og læst ligeledes om Dr. Launbarks Foredrag, men har virkelig inu aldrig haft en ledig Aften, til at komme og høre nogen af dem, saa derfor gør jeg mig nu saa modig, at skrive lidt om min Sorg til Dogtoren Ja Sagen er at jeg har 3 smaa Børn med min Kæreste, som jeg har været forlovet med i 7 Aar og har ikke kunnet Gifte os paa Grund af at han skylder sin Kommune Alimentationsbidrag, saa det er stadig det som krysser vores Vej; jeg har en stor Pige paa 6 Aar, 1 paa 4 Aar og en lille Dreng paa 1 Aar og nu er jeg saa stadig i tvilse om jeg virkelig skal have en igen, se det er og har været min Sorg fra jeg fik den første netop naar jeg stadig ikke maa blive gift for saa længe de er smaa gør det knab saa meget men naar først Børnene skal til at gaa i Skole saa hører de jo saa meget »ikke sandt«? Saa derfor har jeg stadig tænkt bare jeg maatte nøjes med de 3 Børn og da jeg selv ikke er saa stor eller kraftig saa er det slet ikke saa morsomt at være Mor her som det hele ligger derfor har jeg nu betroet mig til Dogtoren trods alt vis der kunne gøres noget for at jeg maatte tale med Dr. Launbark.

...sender jeg Dem herved megen Agtelse og beder Dem undskyldte alle mine trættelser til Dem....«

En anden, gift, kvinde gav lidt klarere udtryk for sit håb om hjælp fra den kendte læge:

»Hr Doktor Lunbechk.

Jeg kommer til Dem da jeg er fortvivlet, vi har 7 Børn i Alder fra 1½ til 14 Aar og jeg er bange det er galt igen, kan det hjælpe at jeg Sæbeudskylling hver Dag? Vi kan ikke forsørge alle de Børn med den lille Ugeløn min Mand har, der er kun gaet godt 14 Dage over Tiden, saa hvis jeg kunne tage det væk med Sæbevand, var der vel ingen Synd i det. Jeg var hos Lægen igaar, men kom for sent, da jeg ikke rigtig vidste Bopælen. Jeg har ogsaa været sygemeldt for Anæmi og mine Nerver samt Struma i to Aar, og jeg er bange jeg skal falde tilbage igen. Haabende paa Doktor Lundbæk kan hjælpe mig, men jeg skal maaske helst komme derud, en bedrøvet Moder.«⁵

Oplysning eller spekulation

De »foredrag« som kvinden omtaler, kan måske være nogen af de åbne foredrag og instruktioner omkring brug af anticonceptionelle midler – især pessar – som Leunbach holdt op igennem 1920'erne og 30'erne. Allerede i 1924 havde han oprettet en anticonceptionsklinik for ubemidlede i samarbejde med Kommunistisk Kvindesekretariat, og arbejdede senere meget tæt sammen med Arbejderkvinders Oplysningsforbund, der

også var domineret af kvinder med tilknytning til DKP. Han opstillede i øvrigt også for partiet ved to folketingsvalg.

Leunbach var medstifter af verdensligaen for Sexualreform og i en periode formand for »Foreningen for Sexuel Oplysning«, et hverv han nedlagde i 1928 bla. på grund af uenigheder med et andet prominent medlem af foreningen, forfatterinden Thit Jensen.

Leunbach og Thit Jensen var i øvrigt ikke de eneste der var uenige. Mange af seksualoplysningens pionerer havde forskellige standpunkter på området. Thit Jensen mente fx. at det var oplysning og instruktion i brug af pessar, der var vejen frem, og brød sig ikke om at udvide seksualspørgsmålet til også at omfatte fri abort. På den anden fløj mente især Arbejderkvinders Oplysningsforbund, at frivillige moderskab også måtte indeholde retten til at kunne vælge svangerskabsafbrydelse.

Uenighederne til trods havde mellemkrigsårene en lang række seriøse ildsjæle i spørgsmålet omkring seksualoplysning og anticonception; Fanny Miranda, Christian Christensen, Johanne Næser og Marie Nielsen, for nu blot at nævne nogle. De kulturradikale grupper og det venstreorienterede intellektuelle miljø interesserede sig også for sagen, og der fandtes en del meget seriøse seksualoplysende skrifter og foreninger. Hvor langt ud disse foreninger og skrifter så nåede med deres velmente og seriøst tilrettelagte budskab er derimod et åbent spørgsmål.

Fra mere spekulationspræget hold var konkurrencen ihverttilfælde stærk. Der eksisterede flere, mere eller mindre underlødige forlag, som nærmest spekulerede i folks behov for viden om det sexuelle spørgsmål. Et af forlagene, »Oplysningsforlaget« udsendte fx. en serie, angiveligt oplysende, småskrifter med titler som »Ugift mor«, »Dræbende Kys«, »Storken og Thit Jensen« etc. etc. Alle bøgerne, der i øvrigt blev sprøjtet ud i store oplag på ca. 40-50.000 eksemplarer, var tilsyneladende forfattet af forskellige læger. Men de stammede imidlertid alle fra en og samme persons hånd. Nemlig en vis Reinhold Mac, (alias Reinhold Herman Nielsen) der drev en gummivareforretning i Lille Kongensgade, og aldrig havde været doktor i noget som helst, heller ikke i medicin.⁶ I tidens mandblade som fx. »Cocktail« og »Pikant«, kunne herrerne læse ansporende noveller om hvor villige og erotisk brandfarlige kvinder i virkeligheden var. Hvis de sagde »nej« var det kun på skrømt.

Illustrationerne indeholdt mange »kunstneriske nøgenstudier« af kvinder, og om sommeren udkom der naturligvis særlige badenumre, med kvinder, klædt af til vandgang.

Nogen seriøs holdning til kønslige spørgsmål, endsige oplysning fandt

den søgende ungersvend ikke i disse blade. Hans kæreste fandt det heller ikke i damebladene, der koncentrerede sig om sylteopskrifter, noveller over temaet moderlykke og artikler om kvindens rettigheder i samfundet. Naturligvis alt efter om hun nu læste »Ude og Hjemme«, »Tidens Røst« eller »Tidens Kvinder«.

Oplysning via skole eller forældre kunne man heller ikke påregne. Højst hvisken og tischen med kammeraterne i gården, eller lignende steder, hvor man via kollektiv erfaringsudveksling kunne danne sig en mening om kønslivets fortrin og farer.

Når et sexuel samliv var indledt, må risikoen for en uønsket graviditet skønnes at have været betydelig. Ikke mindst fordi tidens anticonceptionelle midler var ringe, og genertheden omkring anskaffelsen af dem stor.

Forbud mod præventionsannoncer

I øvrigt var det heller ikke nødvendigvis indlysende hvor man kunne få fat i anticonceptionelle genstande, for straffelovens § 235 forbød de handlende at »henvende sig til offentligheden med tilbud om salg af genstande, der er tjenlige til at forebygge følgerne af samleje«. Man måtte først lære at tolke annoncerens lettere kryptiske budskaber vdr. »sygeplejeartikler« og derefter overvinde genertheden. Hvis man da ikke, fx. mod at give en øl, kunne få en ældre og mere erfaren kammerat til at besørge det delikate indkøb.

I spørgsmålet om brug af anticonceptionelle midler, spillede dårlige sanitære forhold naturligvis også ind. Fx. var muligheden for at anvende et uskyldningsapparat korrekt, meget begrænset i en lejlighed uden badeværelse. Endnu mindre var muligheden naturligvis i en 2 værelses lejlighed hvor et eller flere børn allerede var ankommet, og sov i samme rum som forældrene. Mulighederne for pessaropsætning var heller ikke gunstige under disse forhold, hvis man da hørte til de heldige, der havde haft viden, økonomi og mod til at skaffe sig et sådant. Brug af kondomer, rytmemetode og afbrudt samleje (»stå af i Roskilde«) var heller ikke sikkert. Og i nogle oplysningsbøger kunne man endda læse at den sidstnævnte metode kunne medføre alle mulige dårligdomme for såvel manden som kvinden. At det er en ubehagelig præventionsform er åbenbart. Men i et skrift fra 1914 nævnes fx. både nervelidelser (kvinden) og kronisk urinrørsbetændelse (manden).

Forfatteren fremhæver, ikke overraskende, »total Afholdenhed fra

Thit Jensen er her som medlem af Foreningen for Sexuel Oplysning på en konference i New York. (ABA).

Samleje« som det »simpleste, sikreste og naturligste Middel«. Han trøster læseren med, at det kun er besværligt en kort tid og fremhæver at metoden kan lattes gennem ædruelighed og arbejde.⁷

Ugifte husassistenter ...

Det ser ud som om, at det især var de ugifte, mindre velstillede kvinder, der endte i situationen som illegalt aborterende.

I hvert fald synes der at være en stor gruppe af disse kvinder blandt de, hvis aborter blev opdaget.

Da svangerskabskommissionen afgav betænkning indgik der et materiale på 82 sager i redegørelsen. De 82 sager var kommet til offentlighedens kendskab i perioden 1928-32, men udgør formentlig kun toppen af et isbjerg, hvis reelle størrelse som nævnt vanskeligt kan vurderes.

Langt den største del af de 82 kvinder var ugifte piger, der arbejdede som husassistenter, fabriksarbejdersker o.lign. i København⁸. De 17 gifte kvinder som optræder i materialet har mænd der falder i kategorierne »arbejder«, »selvstændig« og »kontorfunktionær«. Det er ikke kvinder fra samfundets højere sociale lag, som optræder i statistikken. Det kan fx skyldes, at kvinder fra disse miljøer havde økonomisk mulighed for at betale en bedre abortør, eller måske endog rejse til udlandet for at få indgrebet foretaget. De mindre bemidlede måtte tage til takke med mindre kvalificerede folk, indgreb med hjemmelavede instrumenter mv., og var måske derfor mere udsatte for komplikationer, som kunne bringe dem i myndighedernes søgelys.

Men hvorfor ville kvinderne helst ikke føde deres børn? Det er interessant at lægge mærke til, at det for de fleste ugifte kvinders vedkommende ser ud som om det er besvangeren der har taget initiativet til at få indgrebet i stand. Men den tid, hvor udlagte barnefædre kunne slippe afsted med benægtelsesed, og hvor uægte børn ikke havde arveret efter faderen var jo også uigenkaldeligt forbi. Tværtimod havde udviklingen omkring blodtypebestemmelser gjort det muligt at sandsynliggøre faderskaber. Besvangererne havde også en klar interesse i at få bragt uønskede svangerskaber til ophør. Flere meddelere har oplyst, at når kvinden blev gravid var der som regel kun to muligheder; at gifte sig, eller at skaffe abort og derpå afbryde forbindelsen. At få abort, og derefter fortsætte forholdet var utænkeligt. En graviditet kunne derfor også betyde, at forholdet mellem kvinden og kæresten/besvangeren blev vejet...og måske fundet for let. En meddeler udtrykte det på denne måde: *»Jeg tror, at den første man gik til, det var faktisk en god veninde. Altså før man gik til manden. Ja, jeg tror, det var fordi, at der var endnu den følelse af.....at man var lidt bange for den konsekvens, at altså, så var den pige måske ikke mere ens forlovede.«*

Når de kvinder, som optræder i svangerskabskommissionens statistik skulle forklare, hvorfor de havde valgt at skaffe sig en abort, sagde 17 af de 64 ugifte kvinder, at de var blevet påvirket af besvangeren, 6 at de var blevet svigtet af ham og 14 at de var »kede af det hele«. Andre grunde var, at ægteskab var umuligt, at forældrene var imod forbindelsen, eller at man var bange for arbejdsløshed, og for at barnet skulle være defekt. Blandt de gifte kvinder var grundene især dårlig økonomi, problemer i ægteskabet, at det ikke var ægtemanden, der var fader til det ventede barn, eller at man var bange for arbejdsløshed og defekter hos barnet.

Hovedparten af de 82 kvinder opnåede hvad de ville. 54 aborterede ef-

ter de forskellige behandlinger. I nogle tilfælde havde kvinden dog været i tvivl om hvorvidt hun rent faktisk var gravid eller ej, og kunne derfor heller ikke med sikkerhed sig om hun havde aborteret. Det drejede sig om ialt 21 tilfælde. 7 af kvinderne døde.

Langt den største part af kvinderne, gifte som ugifte, lavede abortforsøgene i 1-3 måned. Kun ganske få fortsatte, når svangerskabet var mere end 4 måneder gammelt. Jo mere fremskredent svangerskabet var, jo større blev komplikationerne, og jo sværere blev det at skjule fosteret. Aborter i 1-3 måned kunne skylles ud i toiletet, hvorimod ældre fostre fx. måtte pakkes i avispapir og gemmes eller graves ned. En vanskelig opgave, især hvis man bor i byen, hvor det er meget besværligt at gøre den slags ubemærket. Men der var også andre muligheder, hvilket en anden meddeler kunne fortælle om på 2. hånd:

»Det var en af mine kolleger. Hun var ganske ung, og var blevet tidligt gift. De havde hurtigt fået et barn, og så blev hun gravid *meget* hurtigt efter. Og den gang, da arbejdede man jo 48 timer om ugen, foruden at man passede hjem og alt detteher. Og hun kunne slet ikke se, hvordan hun skulle passe et barn til. Og hun løb alle vide vegne, og hun nåede så langt hen, så hun var lige ved 5 måneder henne. Og så gik hun til en af de her kvaksalvere. Og hun fik en abort derhjemme, og hun fortalte mig, at hun blev meget, meget syg og kom på hospitalet. Og jeg siger så til hende: »Jammen hvad gjorde du så?« Ja, hun var jo så frygteligt syg, og hun sad derude på toiletet, og hendes mand stod og holdt hende. Og så lige pludselig, så kom det jo.

Og han måtte klippe navlestrengen over. Og jeg sagde så: »Jammen, hvad gjorde I så?« . Og hun sagde så: »Ja, det var jo sådan set det forfærdeligste, for bagefter har jeg sådan fortrudt det. Det var en lille fuldbåren (...)!«... »Hvad gjorde I så?« ... »Brændte det i kakkelovnen.«

En voldsom oplevelse for en kvinde, der ovenikøbet var »ganske ung«. Og det er måske på sin plads at understrege, at ingen af kilderne fremstiller de aborterende kvinder som særligt rå eller ufølsomme. Det er ganske almindelige – men desperate – kvinder, som er placeret i en aldeles umenneskelig situation.

Cykling og storvask

De metoder, som den uønsket gravide kvinde havde til sin rådighed omfattede, foruden kirurgiske indgreb, en lang række mere eller mindre afprøvede midler og medikamenter.

De 82 kvinder fra svangerskabskommissionens betænkning har enten anvendt medikamentelle eller kirurgiske metoder. Men både interviews og en gennemgang af retslægerådets udgivne årsberetninger for perioden

1914-39⁹ giver et lidt mere fyldigt billede af den abortsøgendes muligheder og adfærd. Aborteringsmetoderne kan inddeles i 3 hovedgrupper.

De irritative metoder omfatter mekanisk og ekstern påvirkning af kroppen. Det kunne bl.a. være slag og stød mod underlivet, rystelser eller anden generel legemlig påvirkning. Fx. overanstrengelse ved legemligt arbejde, kolde og varme sædebade etc. Den anden gruppe udgøres af de medikamentelle metoder. Dvs. brug af midler, som ad kemisk vej, skulle kunne sætte en abort igang. Nogle af midlerne skulle spises eller drikkes, andre kunne være i form af stikpiller eller vaginale udskyldninger. Den sidste gruppe, de kirurgiske metoder, omfattede indføring af et eller flere fremmedlegmer i livmoderen. Det kunne være hindestik, udført med lange tynde genstande, udvidelse af livmoderhalsen eller sæbevandsudskyldning i livmoderen foretaget med et hjemmelavet instrument.

De irritative metoder er sparsomt refererede i retslægerådets årsberetninger. Der nævnes ialt 9 tilfælde, hvoraf kun et nemlig »hårdt arbejde« er omtalt mere end en gang. »Bad med egebark«, »varmt omslag på underlivet«, »eddikeomslag på underlivet«, »kolde og varme sædebade«, »sædebade med kamillethe«, »varmt fodbad og the« samt »cykling« er de andre nævnte metoder. Både litteratur og interviews kan imidlertid afsløre flere andre tiltag i samme stil, fx. at hoppe ned fra borde og skabe, sjippe etc. Når disse irritative metoder ikke nævnes så ofte, skyldes det muligvis, at de ikke var særligt håndgribelige ud fra et juridisk synspunkt. Det er svært at bevise, om nogen har anvendt en irritativ metode. Der er ingen rester af kemiske stoffer, som fx. kan påvises i blod eller urin. Der kan heller ikke fremdrages mistænkelige instrumenter på den aborterendes bopæl el.lign. Og endeligt har det jo ikke været umiddelbart muligt at lave en effektiv lovgivning imod disse metoder. Det er vanskeligt at forbyde folk at løbe på trapper, tage varmt bad eller vaske storvask.

Fra sevenbom til sølverglød

De medikamentelle metoder rummede en lang række forskellige midler, hvoraf nogle har et endog meget gammelt ry for at virke abortfremkaldende. Et af de ældste midler er uden tvivl enebærarten *Juniperus Sabina*, i folkemunde bedre kendt som sevenbom.¹⁰ Enebær nævnes som abortmiddel allerede i 1200-tallet, hos Henrik Harpestreng.¹¹ I sin »Urtegård« fra slutningen af 1500-årene (1577) nævner Henrik Smid også ene-

bær som middel til at uddrive et foster. I hans beskrivelse fremgår det dog helt klart, at midlet kun skal bruges, hvis fosteret er dødt. Han anbefaler, at man lægger en godt opvarmet hånd på den svangres mave. Hvis barnet reagerer ved at bevæge sig, er det naturligvis levende, og man bør ikke bruge midlet. Hvis reaktionen derimod udebliver, må man sørge for, at fosteret kommer ud. Der skal laves en drik af rude, mynte og sevenbomafkog og denne blanding skal kvinden drikke. En anden metode kunne være at blande sevenbom med hulurt og karse, støde blandingen til pulver og røre den op med kogalde. Medikamentet formedes derefter til en »Tap« som kvinden skulle anvende »udi hendis lønlige Lem«. Altså en slags stikpille til at putte op i skeden.¹² Sevenbom synes at have beholdt sit ry som fosterfordrivende middel langt ned i tiden. Også visse kloge folk har ordineret sevenbom til patienter, hvis menstruation var udeblevet. Den kloge kone i Kliplev rådede sine patienter til at skære nogle fine grene af »sibbenbom« der stod som en prydbusk i haven. Grenene med de olieagtige nåle skulle skæres i småstykker og koges i en potte med vand. Den der drak midlet ville med usvigelig sikkerhed abortere.¹³ Midlet skulle endda have været så alment kendt og yndet, at et sevenbomtræ, der stod på Assistens kirkegård omkring århundredskiftet blev skamferet af abortsøgende kvinder. I hvert fald har en meddeler til Dansk Folkemindesamling oplyst, at »Bladene var fuldstændig afpillet«.¹⁴

En af tidens revyforfattere reagerede på træets sørgelige skæbne med en vise, hvor omkvædet lød »Sevenbom, er du nu paalid'lig? Sevenbom, kommer jeg for tid'lig?«.¹⁵ hvilket også indicerer midlets udbredelse. Forfatteren må jo i hvert fald have regnet med, at det brede publikum fattede pointen.

Mellemkrigsårenes kvinder kendte også sevenboms gamle rygte for at kunne hjælpe kvinder i nød. Enebærdråber eller enebærthe er blandt de benyttede metoder, ligesom pulveret »Ramuli Sabinæ«. Det blev fremstillet ved indvinding – via destillation – af saften fra de unge grene fra den tidligere omtalte enebærart, *Juniperus Sabina*. Enebær nævnes iøvrigt også som bestanddel i vand til vaginaludskyldninger i et enkelt tilfælde, nemlig enebærolie blandet i kreolinvand.

Enebær synes at have beholdt sit ry helt frem til nutiden. Det nævnes bl.a. i bogen »*Alternativ Abort*« fra 1978, som et godt og »naturligt« abortmiddel. Interessant er det også, at enebær optræder indirekte i et middel, som mange midaldrende kvinder husker fra 1960'erne, nemlig at gå i varmt bad og drikke masser af gin. Det er dog lidt af en tilsnigelse, for

det er ikke *Juniperus Sabina*, men enebærarten *Juniperus Communis*, der giver gin den karakteriske smag og lugt af muggent juletræ.

Sølverglød gav blyforgiftning

Retslægerådet fik også forespørgsler om forskellige former for afførings- og brækmidler, der hævdes brugt som abortfremkaldende medikamenter.

Sæbe, amerikansk olie, haarlemmerolie, aloetabletter og lavement kan bl.a. henregnes til denne gruppe. Midlet »løgdråber«, kan være et bræk-middel. Men det kan også være identisk med præparatet *Tinctura Asae Foetid*, som bl.a. indeholder det, der i etnomedicinen kaldes »dyvelsdræk«, – et andet middel med gammelt ry som abortmiddel. Dyvelsdræk er en plantesaft, som iøvrigt også er mulige komponenter i et middel der kaldes »moderdråber«.

En anden kategori udgjordes af alkoholrige drikke; rødvin, portvin og bajersk øl. I nogle tilfælde nævntes det eksplicit at drikken skulle være varm, og i et enkelt tilfælde var der nærmest tale om en slags aborttoddy, idet den varme vin skulle blandes med safran og ingefær.¹⁶ En anden kombinationsdrik, gær rørt ud i petroleum, virker nærmest ved sin uappetitlige sammensætning som om det skulle fungere som brækmiddel.

Egentlige gifte findes også blandt de mange medikamentelle metoder, fx. blegevand (klor), opium, kviksølv, arsenikpulver...og det berygtede sølverglød.

Sølverglød omtales i 4 af retslægerådets sager, men kendes også fra andre kilder, bl.a. skønlitteratur, og tidens medicinske fagtiddsskifter. Sølv-erglød var et folkeligt navn på en blyforbindelse, der opstod som biprodukt, når sølv smeltes af malmen.¹⁷

Præparatet, et rød-gulligt pulver, brugtes bl.a. i forskellige plastre og omslag, og kunne købes i håndkøb på apotekerne. Hovedstadens farmaceuter solgte en del i 1920'erne, og var selv opmærksomme på, at det kunne skyldes abortsøgende kvinder.¹⁸ For ikke at vække mistanke sørgede kvinderne naturligvis for at sprede deres indkøb over flere apoteker. Sølvergløden blev spist og kunne give blyforgiftning, som i værste fald medførte døden.¹⁹

En meddeler var i 1930'erne med til at hjælpe en veninde i forbindelse med en sådan sølverglødsabort:

»Så en aften sent blev der banket på døren. Meget sent. Og det var så (...) der stod udenfor og spurgte, om jeg ville komme over til hans pige. Og da jeg kom derover, så kunne jeg jo se, at den var rivende gal. Hun havde taget et eller andet middel

(sølverglød) som var meget gængs. Og det havde han skaffet, og det havde han *selv* været med til at give hende! Men da han så hvordan hun reagerede, så blev han bange. Og jeg blev også bange. Jeg foreslog, at vi skulle ringe efter en læge, men det ville de under ingen omstændigheder gå med til. Så ville hun hellere dø. Og det kunne jeg jo ikke se på. Så jeg bad hendes ven om at hente massevis af mælk ... og så hældte vi mælk på hende. Hun var halvt bevidtløs. Hun var altså *meget* langt ude. Og så begyndte jeg at gå op og ned ad gangen med hende. Og vi skulle jo være meget stille, der var jo ikke nogen, der måtte vide det der. Så vi travede op og ned ad gangen, og ved hans hjælp, så fik jeg hende ind imellem ud på toiletet. Og til sidst fik vi hende altså til at stikke fingeren i halsen. Og dét stod på hele natten. Sveden den *drev* jo ned ad den her arme pige! Det var meget, meget dramatisk. Så tilsidst regnede vi med, at det hele var ude af kroppen. Men hun var jo meget svag, og så foreslog vi hende at hun skulle blive liggende i sengen den næste dag«.

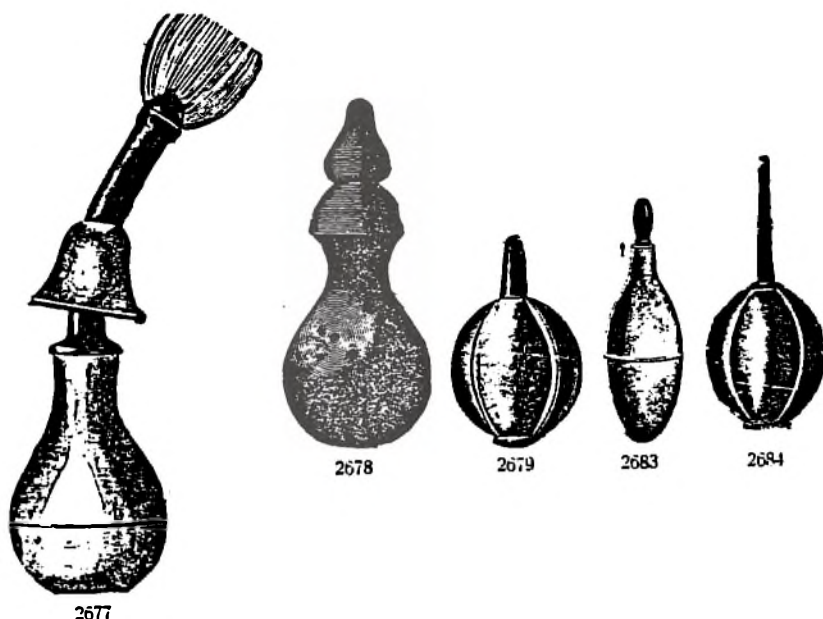
Fælles for alle disse midler er imidlertid, at deres effekt er mere end usikker. Man kan utvivlsomt blive meget skidt tilpas ved at drikke gær i petroleum, indtage store mængder varm portvin eller spise amerikansk olie og sølverglød. Er man heldig bliver man så syg, at man aborterer. Det eneste medikamentelle middel som gav sammentrækninger i livmoderen, og derfor kunne siges at virke direkte, var kinin, som man fx. prøvede at skaffe sig hos lægen under forgivende af, at man havde brug for et feberstillende middel.

Stigende desperation

Det almindeligste synes at have været, at den abortsøgende kvinde ikke nøjedes med at forsøge et middel. Som den unge pige fra Sorø, kombinerede kvinderne som regel flere midler og flere typer af midler. Hvis det ene ikke virkede, forsøgte man noget nyt, eller man forsøgte med en ny kombination. Eller man prøvede det samme middel et par gange til. At kvinderne ikke uden videre opgav et middel fordi det ikke virkede med det samme, antyder at der var tale om institutionaliserede midler, der opfattedes som relativt sikre af brugerne. Hvis det ikke virkede, kunne det jo skyldes, at man selv havde gjort en fejl, taget for lidt, varmet det for meget eller lignende.

De gentagne forsøg antyder dog også noget andet. Nemlig den stigende desperation, som øges i takt med graviditetens fremskriden.

Midlerne har en tendens til at eskalere. Der startes med et relativt uskadeligt irritativt forsøg, løben på trapper, eller lignende. Virker det ikke, går kvinden over til medikamentelle metoder. Hun spiser og drikker forskellige ting og laver udskyldninger i skeden. Når det stadig ikke vir-

Eksempler på sprøjter. No. 2677 og 2678 er typiske modersprøjter. Den første øjensynligt med aftagelig overdel. Ved at påsætte et kateter el. lign. kunne en sådan sprøjte blive et glimrende, – og dødsensfarligt – abortredskab. Det samme er tilfældet med No. 2684, en ørsprøjte, som også ses anvendt i enkelte tilfælde. (Arbo-Bähr katalog, Kbh. 1913, s. 228).

ker er der kun en ting tilbage, at åbne livmoderen, enten ved et amatørkirurgisk indgreb, et besøg hos en professionel fosterfordriver eller en læge.

Sprøjter med lange tynde rør

I perioden 1914-1939 behandlede retslægerådet ca. 40 tilfælde hvor der var anvendt kirurgiske abortmetoder. Den hyppigste form var tilsyneladende, at kvinden og en (ikke-professionel) hjælper førte et hjemmelavet instrument ind i livmoderen, og sprøjtede vand ind. En abort uden indsprøjtning af vand søgte man at lave gennem det såkaldte hindestik, dvs. en perforation af fosterhinden. Det kunne udføres med forskellige remedier, spændende fra strikkepinde til penneskafter. Strikkepindene, der nævnes hyppigt i fx. skønlitteratur og lignende omtales iøvrigt kun to gange i retslægerådets udgivne materiale. Det er påfaldende, og antyder,

at strikkepinde måske i virkeligheden var et instrument, som anvendtes relativt sjældent.

Man kunne i modsat fald forvente at de stive, og ikke særligt manøvrevenlige strikkepinde ville give en høj fejlprocent, og dermed ofte afspejle sig i det retslige materiale.

Det hjemmelavede udskyldningsinstrument kunne let skaffes gennem almindelige sygeplejeforretninger. Der var absolut intet suspekt ved modersprøjten. Man kunne finde annoncer for den i selv pæne blade som fx. Tidens Kvinder. Den abortsøgende købte modersprøjten i fx. en sygeplejeforretning. Det var et instrument, der nærmest mindede om en overdimensioneret øresprøjte; et kort tykt rør med hul i, monteret på en gummibold. Gummibolden kunne suges fuld af sæbevand gennem røret, og brugtes til at lave udskyldning i skeden. Ikke i anticonceptionelt øjemed, men som hygiejnisk foranstaltning. I en anden forretning indkøbtes et tyndt rør, fx. et katheter. Ved at afmontere modersprøjten korte, tykke rør og erstatte det med det lange tynde, kunne man fremstille et effektivt og farligt abortinstrument i løbet af et øjeblik. Aborten kunne så fremkaldes ved at føre det tynde rør ind i livmoderen og sprøjte fx. sæbevand op ved hjælp af røret. Ældre kvinder har gennem interviews også givet udtryk for, at sprøjter kunne lånes fx. af veninder eller arbejdskammerater. Endog mændene kunne lave den slags aftaler. I et tilfælde mente en meddeler endda at kunne huske at hendes mand lavede en aftale om lån af modersprøjte i køen til udbetaling af arbejdsløshedsunderstøttelse! Det almindeligste synes dog at have været, at man købte sprøjte og rør selv eller lånte af en veninde.

Udskrabning på spisebordet

Kirurgiske indgreb var imidlertid meget vanskelige at udføre alene. Den mest almindelige fremgangsmåde var tilsyneladende også, at kvinden blev anbragt på en seng eller divan med nøgent underliv, eller sjældnere, at hun stod op over et vandfad, mens en hjælper forsøgte at stikke instrumentet op i livmoderen. Hjælperen kunne typisk være besvangeren eller en veninde.

I et enkelt af retslægerådets tilfælde nævntes, at kvindens mor optrådte som hjælper. En yderligere mulighed var selvfølgelig at aborten udførtes af en professionel fosterfordriver.

Men at gøre det på en anden var heller ikke nemt, når man ikke havde de rette remedier, fx. speculum, tænger og lignende, til at udvide skeden

med. Når man ikke havde nogen videre anatomisk kundskab, gjorde det naturligvis heller ikke sagen nemmere.

Der var mange føremomenter. Man kunne fx. let komme til at stikke sprøjten ud igennem livmodervæggen, måske endog stikke hul på tarmene, og inficere hele bughulen, således at den gravide døde af bughindebetændelse eller lignende infektioner. At kontakte en læge, eller endnu værre, et hospital var kun noget man gjorde i yderste nødsfald, og under store smerter. Som fx. i tilfældet med en ung pige, der døde efter en mislykket abort i 1931.

Den 23-årige pige havde aflagt besøg hos en professionel fosterfordriverske i november 1930. Denne havde »stukket en Finger op i Livmoderen«, og pigen havde aborteret. Sagens senere forløb viste dog, at fordriversken sandsynligvis ikke brugte fingrene, men en af de farlige modersprøjter med tyndt rør. Betalingen har muligvis ligget på ca. 50 kr. I hvert fald nævnes dette beløb i forbindelse med nogle af de andre sager fra hendes praksis.

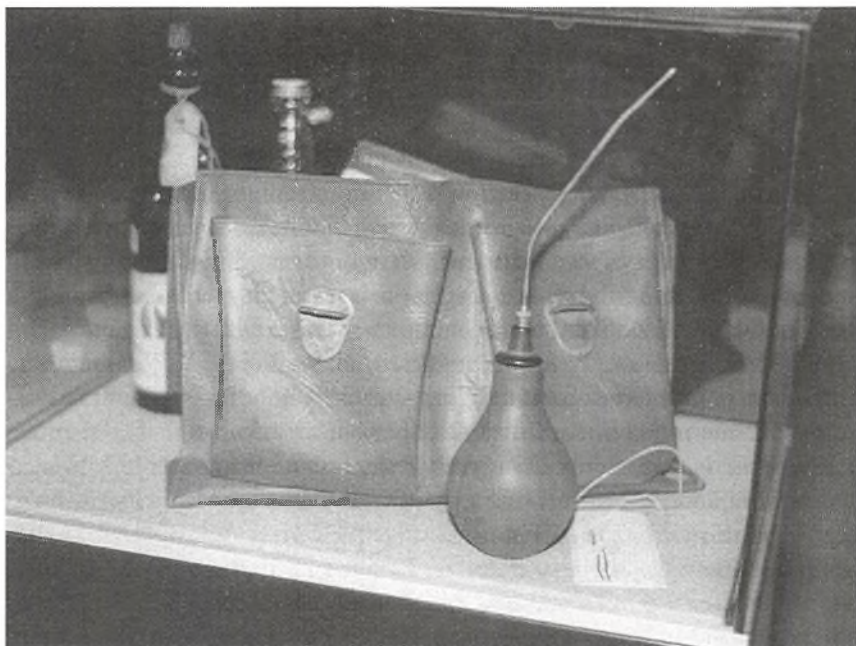
Uanset metoden og betalingen, så var alt gået godt i november 1930, og da det atter var galt i maj måned året efter, aflagde pigen endnu et besøg hos fordriversken, som tilsyneladende benyttede samme fremgangsmåde som første gang. Men denne gang gik det galt. Dagen efter behandlingen blev pigen syg, og kontaktede sin mor. Hun blødte, og var meget øm i underlivet. En læge blev tilkaldt, og tilrådede, at pigen kom på hospitalet, men det ville hverken mor eller datter høre tale om. Til sidst fik de ham overtalt til at behandle pigen hjemme. Hun blev placeret på spisebordet og lægen gik igang. Han lavede tilsyneladende en udskrabning og fjernede nogle »macerede« (dvs. halvrådne) fosterdele.

Men han fik ikke det hele med. For et par dage senere var pigens tilstand blevet værre og hun blev indlagt på Frederiksberg Hospital, hvor hun døde.

Ved obduktionen opdagede hospitalets læger, at hendes livmoder var perforeret, at hun havde bughindebetændelse, og at der sad et »Fosterhoved fastklistret til Tarmene«.²⁰

Der er kun ringe tvivl om, at både hun og andre i virkeligheden døde af skræk for myndighederne. Angsten for at blive opdaget tvang dem til at udholde selv betydelige smerter og afvise den behandling, som ellers kunne have reddet deres liv.

En tredje kirurgisk metode til fremkaldelse af abort var at bruge en obturator. Obturatoren var egentlig et anticonceptionelt middel. Den havde nærmest form som en blanding af et stiftpessar og en spiral, og

Fra Politihistorisk Museum stammer denne modersprøjte.

virkede ved at en del af instrumentet lå inde i selve livmoderen og forhindrede implantation af et befrugtet æg ved at irritere livmoderslimhinden. Hvis obturatoren blev lagt op hos en kvinde som allerede var gravid, forårsagede irritationen, at hun aborterede.

I en sag fra 1927, hvor en kvinde og hendes kæreste blev dømt ved Københavns Byret for at have brugt en obturator, udtalte Retslægerådet endda, at genstanden var »særdeles velegnet« til abortering.²¹

Ingen kunne iøvrigt tvivle om hvad obturatorerne kunne bruges til, for pakken var påtrykt en advarsel om at det var »Forbudt« at bruge den under svangerskab, fordi den kunne få kvinden til at abortere.²²

Svangerskabslov og mødrehjælp

Selvom der både i 1920'erne og 1930'erne var adskillige tilløb til at gennemføre en ændring af lovgivningen omkring svangerskabsafbrydelse, varede det som bekendt længe, inden retten til fri abort blev gennemført.

Det skete med småbitte skridt. Først blev bestemmelserne i straffelo-

ven fra 1866 ændret. Denne lovs paragraf 193 havde fastsat en strafferamme på til 8 års strafarbejde for såvel den frugtsommelige kvinde, der »for-driver sit Foster, eller dræber det i Moders Liv«, som den der hjalp hende. Skete det uden kvindens »Vidende og Vilie« lå straffen på 4-16 år og var der skærpene omstændigheder, fx. at kvinden var død under indgrebet kunne hjælperen risikere livstid.

Da den nye borgerlige straffelov blev vedtaget i 1930 ændredes bestemmelserne sådan, at kvinden højst kunne fængsles i 2 år, og der blev indført en bestemmelse om, at straffen kunne bortfalde, hvis der var formildende omstændigheder. Abortsager blev forældede efter 2 år, og man kunne ikke straffes for »forsøg med utjenlige midler«. Dvs. hvis man fx. havde anvendt virkningsløse medikamentelle metoder. Den eventuelle hjælper kunne derimod stadig risikere længere straf, fængsel indtil 4 år. Var der skærpene omstændigheder, fx. at aborten var udført for »Vindings Skyld« kunne der blive tale om 8 års fængsel.

Også i forarbejderne til loven fremgår det, at det er den professionelle fosterfordriver, der tager penge for sin bistand, som man ønsker at ramme snarere end de uønsket gravide. Den lovforberedende kommission var tidligt inde på, at man måtte tage hensyn til om den aborterende kvinde fx. havde handlet i »en stærk Følelse af Skam eller Frygt for at se hele sin sociale Stilling ødelagt«²³.

En bestemmelse om, at besvængere kunne straffes, hvis de ikke ydede den gravide kvinde fornøden hjælp og støtte indførtes som § 225. Men denne ellers udmærkede bestemmelse kom tilsyneladende aldrig i anvendelse.²⁴

Allerede få år efter straffelovens ikrafttræden, i 1932, blev den allerede tidligere omtale »svangerskabskommission« nedsat, for at kulegrave spørgsmålet om svangerskabsafbrydelse. Set i bakspejlet er det åbenbart at det var nødvendigt, for lovgivningen var tilsyneladende meget ude af trit med befolkningens opfattelse af spørgsmålet. Fx. var det påfaldende, at kvinder, anklaget for svangerskabsafbrydelse kunne være næsten sikre på frifindelse, når blot de kom for et nævningeting.²⁵ Dette faldt tilsyneladende bl.a. justitsminister Steincke for brystet, hvorfor han i 1939 sørgede for en ændring af retsplejeloven, således at sager om illegal abort ikke længere skulle behandles under medvirken af nævninge.²⁶

Under Steinckes Triumfbue

Den ukendte Soldats Vugge.

Tegning af B. Biilman Petersen

Tegneren Biilman Petersens kommentar til »Svangerskabsloven« i »Kulturkampen«, Nr. 4 1937, s. 15.

Ingen seksualklinikker

Kommissionsarbejdet resulterede i svangerskabsloven, som blev vedtaget i maj 1937. I følge denne nye lov blev abort for første gang principielt lovligt i visse, på forhånd definerede situationer; en udvidet medicinsk indikation, dvs. hvis der var fare for kvindens liv, helbred eller forstand, eller hvis hun var offer for social nød i en sådan grad, at hun havde fysiske mén af det. Oprindeligt havde der været tale om at indføre en mulighed for at få abort udelukkende med begrundelse i dårlige sociale forhold, men denne bestemmelse forsvandt. Legal abort skulle også kunne bevilges i tilfælde af mistanke om defekter hos fosteret, eller hvis kvinden var blevet gravid efter voldtægt.

Kommissionen havde været under pres fra mange sider. På den ene side stod fx. »Danske Kvinders Katholske Forbund« der i skrivelser spydigt stillet til »Kommissionen for Svangerskabsafbrydelser« advokerede imod letelse i adgangen til præventive midler, og erindrede om, at afholdenhed og viljestyrke var en virksom beskyttelse imod »et utøjlet Driftslivs Farer«.²⁷

På den anden side mødte den socialdemokratiske kvindeforening med et nærmest grydeklart forslag til oprettelse af seksualklinikker.²⁸ Kommissionen erklærede sig principielt enig i tanken om at oprette rådgivningsklinikker. Men klinikkerne udgik af loven før den kom til at træde i kraft, og deres rådgivende funktion blev istedet henlagt til de mødrehjælpsinstitutioner, som blev oprettet efter at den egentlige sociale indikation udgik af lovforslaget.²⁹ Mulighederne for at annoncere for anti-conceptionelle midler lempedes også en smule.

Tilsyneladende var det bl.a. justitsminister Steincke, der var hovedmanden bag seksualklinikernes endeligt. I hvert fald erkendte han i 1939 åbent i Rigsdagen, at det var ham, der havde »saboteret« tanken.³⁰ Med de nye love forsvandt den gamle § 242, og erstattedes af en ny bestemmelse, der tog højde for, at abort nu i visse tilfælde var lovligt. Kvinder, der selv havde foretaget en abort, som *kunne* have været lovlig, risikerede hæfte i indtil 3 mdr. Var betingelserne for en legal abort ikke tilstede, hævdedes strafferammen med et år, dvs. fængsel i indtil 3 år. Om ændringen følte som en større forbedring for kvinder, der ikke ønskede at føde, kan imidlertid diskuteres. Flere ældre kvinder har kunnet fortælle om ydmygende situationer, fx. om pres i adoptionssituationer, eller fingerede nervesammenbrud, når det drejede sig om at opnå abort.

Mødrehjælpsloven trådte i kraft d. 1/4 1939, svangerskabsloven ½ år senere.

Men der var stadig lang vej til det mål, som både mange arbejderkvinder og fremsynede oplysningsforkæmpere stiledede imod. Muligheden for helt frit at vælge moderskab....eller ej.

Noter

Artiklen bygger på forfatterens konferensafhandling: Ulykkelige omstændigheder. Kbh. Univ. Inst. for Folkloristik, 1985. Upubl. (Klausuleret).

1. Retslægerådets årsberetning 1922, Kbh. 1923, p. 560 ff.
2. Betænkning afgivet af den af Justitsministeriet nedsatte kommission angående lovligheden af svangerskabsafbrydelse m.m.« Schultz, Kbh. 1936, p. 5.
3. »Vejledning for Læger vdr. afbrydelse af Svangerskab«, Kbh. 1939, p. 57.
4. Retslægerådets Årsberetning 1937, Kbh. 1939, p. 247.
5. J.H.Leunbach: »Kvinder i Nød«, Levin og Munksgårds Forlag, Kbh. 1932 p. 26 og 332.
6. Preben Hertoft: »Det er måske en galskab«, Kbh. 1983, p. 137.
7. I Dr. Ernst: »Ægteskab uden Børn. En Vejledning for syge og svækkede Kvinder«, Kbh. 1914, p. 63 og p. 58.
8. Disse, og følgende statistiske oplysninger stammer fra »Betænkning afgivet af den af Justitsministeriet nedsatte kommission angaaende lovligheden af Svangerskabsafbrydelse m.m.« Schultz, Kbh. 1936 p. 10-15.
9. I disse udgivne beretninger omtales i alt 61 sager, hvor rådet er blevet konsulteret. Frem til 1925 er alle sager medtager, derefter kun sager af særlig eller principiel interesse.
10. Sevenbom kendes også i formen »sibbenbom«. Og planten kan måske også være identisk med det »elverbom«-træ, der skal have stået på Ørslev Kloster i »gamle dage«. En optegnelse i dansk Folkemindesamling nævner, at træet angiveligt var indført i landet af munke, der »brugte det til Nonnerne«, og nævner et vers: »Du kjære Elverbom, du gjør den værst' Hore from!« (DFS 1948/23: 1694) Vers med lignende rim kendes også om sevenbom, der iøvrigt også nævnes som abortmiddel i tysk etnomedicin. (fx. O.Erich: »Wörterbuch der deutschen Volkskunde«, Stuttgart 1974, p. 3).
11. V.J. Brøndegård: »Sevenbom som folkeligt abortivum, – en etnobotanisk undersøgelse«, Kbh. 1959, p. 14.
12. Henrik Smids fjerde urtegård 1577, fot. genoptr. Rosenkilde og Bagger, Kbh. 1976, kap.11 p. 15.
13. DFS 1924/23: 3222D
14. DFS 1948/23: 3A.
15. Ibid.
16. Safran kendes også fra kloge folks praksis, således ordinarede Ellen Jensdatter i Abbernæs safran og laurbær kogt i øl til en gravid patient i 1860'erne (Birgitte Rørbye: »Kloge Folk og skidtfolk« Politikens Forlag, Kbh. 1976, p. 40).
17. Erik Holm: »Tre tilfælde af forgiftning med »Sølverglød« anvendt som abortivum« i »Ugeskrift for Læger«, No. 6 1924 p.123.
18. Ibid.

19. E. Meulengrath: »Akut toksisk anæmi ved forgiftning med »Sølverglød«« i »Ugeskrift for Læger, No. 33 1924, p. 347.
20. Retslægerådets Årsberetning 1931, Kbh. 1933, p. 224 f.
21. Retslægerådets Årsberetning 1927, Kbh. 1929, p. 227.
22. J.H.Leunbach: »Forebyggelse mod svangerskab«, Kbh. 1933, p. 88.
23. Betænkning angående de af den under 11/8-1917 nedsatte straffelovskommission udarbejdede forslag indeholdende udkast til love vdr. den borgerlige straffelovgivning«, Schultz, Kbh. 1917, p. 205.
24. Jørgen Rønnow Bruun: »Fosterets retsstilling« i »Ugeskrift for Retsvæsen«, no. 23, 1985 p. 184.
25. Fx. blev en gruppe kvinder frifundet ved et nævningeting i 1929, til trods for, at nogle af dem havde tilstået. Sagen vakte en del opsigt, og kvindernes forsvarer, Wreschner der også var forsvarer i Leunbach-sagen, fik på denne måde egentlig medhold i at meget tidlige fostre ikke kunne kaldes »liv«. Sagen er referet i »Arbejderkvinden«, no.8, 1930 p.1.
 Af de 19 tiltalte kvinder i Svangerskabskommissionens materiale blev 14 frifundet ved nævningeting. 4, der ikke ønskede nævninge blev dømt, og 1 dømtes for barnemord.
26. Preben Hertoft: »Måske var det en galskab«, Kbh. 1983 p. 155.
27. »Betænkning afgivet...« Kbg. 1936, p. 179-181p
28. Ibid.
29. Vera Skalts og Magna Nørgård: »Mødrehjælpens epoke«, Rhodos 1983, p. 91.
30. Preben Hertoft: »Måske var det en galskab«, Kbh. 1984, p. 154.

»Sexual-flickan«

I fattigkulturens skärningspunkt mellan kön och klass

Af Karin Salomonsson

Där historien om Viran börjar

Det var en gång en flicka som var »fräck i munnen«. För henne gick det precis som man kunde vänta sig, fanns det folk som sade. Ryktet spred sig snabbt och ordet gick från mun till mun att Viran »var med om vad som helst« och många var de som skröt med att de hade »gjort vid henne«. När den lokale poliskonstapeln nåddes av pratet blev det dags för myndigheterna att gripa in. På så vis kom Viran och hennes kamraters livsöden att dokumenteras för eftervärlden, öden som går att spåra i usla uppväxtvillkor och faktumet att de var just flickor – eller uttryckt i andra termer – kombinationen av en specifik klasstillhörighet och ett bestämt socialt/kulturellt kön.¹

Man kunde lätt få för sig att de få kvarteren, som var Virans hembygd, hade glömts bort av resten av staden. Den utpräglade arbetarstadsdelen dominerades av en för länge sedan undanröjd fattigkultur, vilken tycktes dröja sig kvar i de trånga och mörka prången. Runt omkring gick breda och mondäna storstadsgator med bilar, spårvagnar och ett frestande utbud av allehanda varor. Omslutna av denna snabbt pulserande modernitet låg de små skeva husen kurande längs gränder där cyklar skramlande för förbi och horder av ungar sprang i vägen. På morgonen begav sig karlarna och fruntimren till sina fabriker, verkstäder och ströjobb av skiftande slag. Kvar blev ungarna och gamlingarna, de arbetslösa, de försupna och de kvinnor som slapp förvärvsarbete för att istället ta hand om hemmet.

Inte många ägde ett helt hus, utan bodde i omoderna en- eller tvårums lägenheter i låga längor, med köksfönstret ut mot den mörka gården där soptunnor och utedass trängdes med råttorna. Istället för att träffas inne

på gårdarna språkades man vid ute på gathörnet eller hos skräddaren som fungerade som träffpunkt och nyhetsförmedlare. Ungdomarna höll helst till vid busstorget några gator bort, eller i portgångar och gathörn.

Det gick en tydlig gräns mellan de som hade fast arbete och därför tillhörde den mer etablerade delen av arbetarklassen, och det trasproletariat som hade svårt att försörja sig, förlorade jobbet, söp i perioder, langade sprit eller utförde andra smärre transaktioner. Kanske drog man sig fram genom att gå på gatan, eftersom stadsdelen hyste en stor del av stadens prostitution. Det fanns många ensamhushåll där maken hade dött, föräldrarna skilt sig eller aldrig levt tillsammans, och ett stort antal ungar. Inte många av de boende var födda i staden utan hade i sin ungdom kommit invandrade från den kringliggande landsbygden. Denna vid det här laget nästan genremässiga beskrivning av en arbetarmiljö är faktiskt inte hämtad från sekelskiftet, utan från det optimistiska och välfärdsplanerande svenska 50-talet. Och denna gång ska det inte i första hand handla om något av de mer väldokumenterade inslagen i det vi kallar arbetarkultur, såsom arbetsvillkor, hemarbete, boendestandard eller facklig organisering, men om hur Viran och hennes kamrater utnyttjades sexuellt – och själva lärde sig utnyttja.

Att ha ordet i sin makt

Det var i samband med mitt avhandlingsarbete kring socialt hjälp- och behandlingsarbete i 1900-talets Sverige, som jag i ett barnavårdsprotokoll från mitten av 50-talet stötte på Viran.² Protokollen berättade inte bara om socialassistenternas arbetsmetoder och behandlingsgrunder, utan erbjöd också en inträngande bild av en handfull unga flickors uppväxtförhållande; kontakt med vuxenvärlden, deras roll i skolan, förhållande till myndigheter och inte minst till män och jämnåriga pojkar. Och som sagt var, avslöjades med pinsam tydlighet en påver, fattig, eländig och föga hoppingivande vardag som inte vanligtvis associeras med västeuropeisk efterkrigstid.

En sak är dock viktig att komma ihåg när det gäller den typ av källor som förhörprotokoll, utredningar, expertutlåtande och mötesreferat utgör. Det är sällan de behandlades egna röster som hörs, och kommer de till tals så är det vanligtvis genom den polis som skriver ner den förhörs vittnesmål, eller som strimmar av citerade svar. Huvudpersonerna skildras således endast med hjälp av de som har makt att förhöra, rapportera och utreda. Att få lov att föra pennan och ge saker och ting dess

namn ger också privilegiet att definiera vad som är rätt och fel, normalt och onormalt, ett önskat eller icke-önskat beteende.

Det är tydligt att de på uppdrag gjorda utredningarna helt baseras på tjänstemännens egna värderingar, uppfattningar och intryck av sina klienter och är formulerade med hjälp av ett väl inarbetat fackspråk, vars mening är självklar och otvetydig för dem det riktar sig till. Polisförhørsprotokollen (som oftast är omskrivna från direkt anförande till en berättelse *om* den förhörde, framförd i tredje person) erbjuder å andra sidan en intressant och smått förvirrande blandning av de förhördas egna formuleringar (vissa ord inom citationstecken), meningar som uppenbarligen är svar på frågor (trots att frågorna inte är utskrivna), samt ordalydelser och omskrivningar som måste ha gjorts av polisen i fråga (också markerade med citationstecken). Förhörssituationen är i sig en mycket specifik kommunikationsakt där polisen på snabbast och smidigast vis skall få ut så mycket information som möjligt, gärna med hjälp av en vänlig och vardaglig ton, medan den förhörde gör bäst i att visa sig samarbetsvillig men på samma gång inte vill yppa onödiga upplysningar. Ofta finns det också ett inslag av vägledning och uppfostran i förhöret med unga.³

Ytterligare en källkritisk aspekt som kan verka självklar och kanske onödig att påpeka – men inte desto mindre svår att handskas med – är ordens betydelseförskjutning. Hur ser en »proper och trevlig« kvinna ut på 50-talet? Vad står benämningarna »lat« och »hysterisk« för? Framför allt är det svårt att veta vem det var som gav de företeelser som har att göra med själva otuktsakten sin benämning. Sade verkligen 12-åriga flickor »manslem« och var »kiss« en allmän omskrivning för samma kroppsdel? Det är frestande att, som jag har försökt göra, konstruera sammanhang, förklaringar och motiveringar till de inblandades agerande, men kanske blir dessa tolkningar helt missvisande. Kanske saknar vi centrala bitar i händelseförloppet, kanske kom vissa människor aldrig i förhör, kanske fanns det fler otuktshärvor som aldrig kom till myndigheternas kännedom. Det är intressant att fråga sig *vad* och *hur mycket* vi och socialarbetarna egentligen fick veta av och om stadsdelens invånare. Det framkommer på sina ställen att frågor man inte så får man heller inget veta. Ställdes de rätta frågorna? Och förstod assistenterna och inspektörerna de svar de fick? Kan vi överhuvudtaget sätta någon tilltro till de människoskildringar som presenteras i materialet?

Även om den bild som framträder med hjälp av protokollen är otrevlig är det inte otrevliga människor vi möter. Det är ett etiskt svårt avvä-

gande hur man skall beskriva så pass *utsatta* personer på ett rättvisande sätt, och med de knappa materialmöjligheter som står till buds. Hade vi kunnat möta dessa människor på andra arenor och i andra sammanhang hade de säkert blivit mindre cyniska, beräknande, obehagliga, grymma och »normala« De hade trots sin ställning i samhället som maktlösa, marginaliserade och stigmatiserade, framstått som »vanliga« människor, med både goda och dåliga sidor.

Det är just på grund av deras klasstillhörighet – och dessutom deras vanskliga position inom den egna klassen – som det är möjligt för barnavårdsmän, poliser, lärare och läkare (och forskare) att trampa in i deras vardagsliv och uttrycka sin bestämda mening och fördömande av vissa handlingar.

Jag har av etiska skäl valt att inte söka upp de inblandade flickorna för intervjuer⁴, men jag har pratat med några av de aktuella socialassistenterna, men inte om just dessa fallen. Däremot har jag försökt att vidga perspektivet genom att studera samtida fotomaterial, jämföra med skildringar av liknande miljöer samt visst tidningsmaterial.

I Pappers Perssons port

En februarikväll i början av 50-talet stod Viran i trappuppgången och fnissade och viskade tillsammans med Lisa. Rätt som det var kom Jan med tre kamrater in genom porten och slog sig ned hos flickorna. Så småningom sade Lisa hej och försvann upp till sig. Efter en liten stund grep pojkarna plötsligt tag i Viran och sade till henne att följa med dem. De lyckades dra henne med sig ner i den mörka källaren. Hon slogs och sparkades och försökte streta emot, men en av pojkarna tog ett band och knöt hennes armar bakom ryggen vid en stång. Vad som sedan hände skildrade Viran vid polisförhöret:

Pojkarna hjälptes sedan åt att binda hennes ben, varefter de drog ner hennes byxor. De löste sedan banden, som var fästade vid stången och lade henne på rygg på källargolvet. Hon förstod, att de ämnade »vara fräcka mot henne«. Jan lade sig över henne och tog fram sin manslem, som han förde in i hennes könsorgan. Han hade därefter samlag med henne, vilket gjorde »ordentligt ont«. Under tiden höll Stig hennes bundna armar över hennes huvud. Hon skrek och ropade på Lisa, vilket pojkarna inte brydde sig om. Både Knut och Lars hade därefter samlag med henne på samma sätt som Stig. Medan pojkarna hade samlag med henne släcktes belysningen i källaren./.../ Innan hon lämnade pojkarna sade någon av dessa att »det blir väl en kväll till«. /Utdrag ur polisförhör/

Den här händelsen återgav Viran för polissystemen som en förklaring till varför hon började ha samlag med ett tiotal pojkar över ungefär ett års tid. Utredning i saken gjordes eftersom Viran endast var 13 år gammal.

I förhørsprotokollet står vidare att läsa om ännu en episod då Viran tvingades in i en port och lades ner på marken där pojkarna hade samlag med henne. Till slut hade hon »kommit loss« från pojkarna och sprungit direkt hem till fadern och berättat att en pojke »hade gjort något fräckt med henne«. Fadern förbjöd henne då att gå ut mer under kvällen.

Efter detta intermezzo fortsatte hon att under de tre följande månaderna träffa samma pojkar (ca 5 stycken). De brukade tillbringa kvällarna i ett närbeläget skyddsrum, där hon ibland råkade en av dem, ibland två eller flera samtidigt. Vid ett tillfälle var det även en annan flicka med i skyddsrummet som också hade samlag med pojkarna.

Under sommarmånaderna »hade hon arbetsanställning och träffade därför icke någon av pojkarna under kvällarna«, men under hösten mötte hon nya, denna gång lite äldre. Dessa hade av de yngre grabbarna hört talas om aktiviteterna i skyddsrummet och ville även de prova på.

När misstankarna om otukt bekräftades och Viran identifierat pojkarna togs dessa i förhör. Nu visade det sig emellertid att den händelse som Viran hade skildrat som upptakten till hela historien varken fanns med i Lisas eller någon av pojkarnas berättelser. Istället verkar allt ha börjat en tidig vinterkväll i Pappers Perssons port. Jag låter Ingemar skildra händelsen:

En dag/.../uppehöll han sig på gatan tillsammans med några kamrater. De var sammanlagt minst fem pojkar. Viran kom därvid gående på gatan. När hon passerat förbi pojkarna, sade någon av dessa: »Ska vi ta Viran nu?« Både han och kamraterna var genast med på detta och sprang efter Viran samt grep tag i henne och förde in henne i porten/.../ Viran som tuggade på ett tuggummi, gjorde icke något motstånd. När de kom in i portgången, som var något upplyst av gatubelysningen, drog han och kamraterna ned Virans byxor, varefter samtliga pojkar i tur och ordning hade samlag med Viran, som hela tiden stod i portgången och fortsatte att tugga på tuggummit/.../ Under tiden kamraterna övade samlag med Viran, tittade han då och då ut genom porten för att se, om några äldre personer på gatan passerade porten och möjligen kunde se deras förhållande till Viran. Sedan samtliga kamrater haft samlag med Viran, drog hon själv upp sina byxor, varefter de lämnade platsen. /Utdrag ur polisförhör)

Det är omöjligt att säga varför Viran fortsatte att träffa pojkarna. Frågan ställdes aldrig till henne vid något förhör. Kan hon helt enkelt ha njutit av umgänget? Svaret blir knappast jakande när vi förstår hur det gick till.

Samtliga tillfällen var snabba möten, ofta efter löpande-band-principen, där pojkarna efter 2-3 minuter var nöjda (eller inte visste vad som mer förväntades av dem). Platsen varierade mellan hårda källargolv, kalla tegelväggar eller utomhus bakom ett oanvänt militärfort vid ån, med en kamrat på vakt.

Det är lättare att förklara varför pojkarna gjorde som de gjorde. Jag tror att de flesta med skräckblandad fascination såg det som ett tillfälle att prova på det förbjudna och okända – som alla talade om. Antagligen räknades det till en av de ritualer varje grabb borde genomgå. Ofta skedde samlagen genom att pojke efter pojke lade sig ovanpå Viran och gupade upp och ner (utan att få »sädesutgjutning») medan kamraterna bevakade varje rörelse och suck.

Formuleringar som »när inte Anton gjorde det ville inte heller de andra» och »de ville inte vidare ha sällskap med Stig, då han icke velat stanna kvar i skyddsrummet», pekar på den konformitet som krävdes. Det var också genom de pojkgäng som samlades vid bussvänthallen som ryktet om Viran spreds. »På grund av kamraternas samtal önskade han själv ha samlag med Viran».

Men pojkarnas förtjusning över Virans villighet sträckte sig sällan utanför skyddsrummet och portgångarna. Trots att hon var rolig att »skoja och nojsa» med var hon inte en flicka man ville bli sedd med för ofta. Vissa framhöll i sina berättelser att Viran troligtvis inte var fullt normal, eftersom hon talade och uppträdde som hon gjorde. Genom att hon använde »fula ord» och »hängde sig om halsarna på grabbarna och var efterhängsen» bar hon själv den största skulden till otuktshandlingarna ansåg de. Trots att Viran hade varit med på behandlingen förstod gosarna att »de inte hade gjort rätt» (troligtvis svar på en direkt fråga) eller som en sade: »Det var för stora risker».

Ingen av pojkarna blev straffade, utan fick enskilda varningar utdelade av barnvårdsinspektören.

För Viran slutade historien på ett annat sätt, men innan vi får veta hur, skall vi dröja lite i protokollen eftersom det för hennes del visade sig finnas en förhistoria, vilken barnvårdsnämnden först upptäckte två år efter, och då av en slump.

Viran befanns nämligen vara en av nio flickor i åldrarna tolv till sexton år, som var inblandade i ytterligare ett otuktsmål, den här gången med sju vuxna män, förlagt till samma kvarter. Antingen träffades de i männens hem eller på arbetsplatsen, och ett par av flickorna besökte flera

personer parallellt, medan vissa karlar utnyttjade flera flickor under samma tidsperiod.

»Får vi en peng?»

Denna gång spreds ryktet bland flickorna. Viran visste var man kunde få tag på pengar. Hon förevisade bl.a. en ny börs och en ny tröja hon hade köpt för de slantar som hon fått av en farbror. Hur inkomsterna förtjänades demonstrerades en kväll när Ingrid och Viran ville gå på bio men saknade pengar (berättade Ingrid).

Viran gick fram och satte sig på en säng, medan Ingrid stod kvar vid dörren. Fabroren ställde sig vid en byrå och frågade sedan vad de ville. Viran frågade om hon kunde få pengar. Farbrodern frågade vad han skulle få istället. Viran sade, vad vill du ha? Han sade då att han ville slicka hennes »fitta«./.../ Därefter drog Viran ned sina byxor till knät och lade sig sedan på tvären över sängen. Farbrodern kom fram till Viran och lade sig på knä framför henne på golvet. Han stod så i ungefär 5 minuter och reste sig sedan upp. Ingrid kan inte säkert säga vad farbrodern gjorde med Viran, men av vad hon förstod så slickade han Virans »kiss«./.../ Han gav därefter Viran pengar./.../10 eller 15 kronor. Han sade sedan att de inte skulle tala om för någon vad han gjort./.../ Därefter gingo de på bio och för återstoden utav pengarna köpte de cigaretter och gotter. /Utdrag ur polisförhör/

Det är svårt att säkert veta om de otuktshandlingar som inleddes ett halvår senare av andra flickor hade inspirerats av Viran. Att få pengar av vuxna karlar i kvarteret verkar i och för sig inte ha varit ovanligt. Det var antingen ett tecken på barnkärhet att man stack till en flicka en 25-öring när hon lekte på gatan, eller betalning för att man sprang ärenden till någon.

De första gångerna flickorna hamnade i en sedlighetssårande handling, för att använda protokollens språkbruk, hade de just kommit upp och knackat på för att fråga om det fanns några tidningar till pappersinsamlingen i skolan eller om de kunde få springa och köpa en pilsner eller rökverk. Efter att ärendet var utfört bjöds de att komma in för att läsa tidningar, titta på bilder eller lyssna på radiogrammofonen. (Första gången damtidningar från Paris nämndes, trodde jag i min enfald att det var modetidningar, men det visade sig handla om avklädda, snarare än välklädda, damer).

Så småningom brydde flickorna sig inte om att förhöra sig om det fanns några ärenden att springa, utan de steg helt enkelt in och frågade om de »fick en peng«. Den man vi mötte i citatet ovan hävdade att flickorna använde sig av en mycket medveten taktik för att få pengar:

Han ville särskilt framhålla att samtliga flickor voro ytterst pockande och eggande och faktiskt tvingade sig intill honom. Han tyckte det var en plåga, då de inte lämnade honom ifred. Det var utan tvekan för pengarna de kommer. Vanligen hunno de inte mer än precis in, förrän de av egen drift blottade sig och lade sig på tvären över soffan. De visste härigenom, att de skulle förleda honom och därvid också få pengar av honom. Han hade fått den uppfattningen att den ena flickan instruerat den andra »om hur de skulle förfara hos honom«. /Utdrag ur polisförhör/

Även om det här citatet syftar till att lägga skulden på flickorna, och därför överbetonar deras aktiva roll, är det tydligt att de betraktade sexualiteten som en instrumentell strategi för att uppnå olika mål, i det här fallet pengar. Det pekar på en klar skillnad gentemot många självbiografiska och skönlitterära skildringar av liknande förhållande mellan män och flickor. I t ex Lena Perssons uppsats i boken *Folkhemsprinsessorna* (1987), som skildrar en tonårsflickas 50-talsuppväxt i en arbetarstadsdel, finns det gott om män som förgriper sig på flickor, (t o m läkaren som modern har anlitat för att undersöka dottern efter en otukt, ger sig på henne.) Men här rör det sig om något flickorna *råkar ut för* och inte kan värja sig emot – inte något de söker upp och sätter i system.

Det är möjligt att flickorna utbytte erfarenheter och så småningom blev »oförsvarligt aktiva«, som en barnvårdsman uttryckte saken. Men i *början* tror jag anledningen till att man sökte sig till männen var, att här tilläts man umgåås med vuxna på vuxnas vis. Lotten, 13 år och 12-åriga Gittan berättade om ett av sina besök hos Pettersson, då de alla tre satt på sängen och läste dagstidningar och serietidningar, för att sedan diskutera gemensamma vänner och Gittans senaste fästman.

Därefter reste sig Gittan från sängen och gick fram till bordet, där det stod ungefär fyra till fem literflaskor, alla med en liten »skvätt« brännvin i botten på. Gittan tog ett litet glas på bordet och hällde innehållet ur alla flaskorna i glaset och fyllde sedan glaset med pilsner. Hon frågade sedan Pettersson om han ville ha det som var i glaset, men han sade, nej tack, men du kan dricka det själv. Gittan drack ur allt innehållet./Utdrag ur polisförhör)

Otuktshandlingarna gav (på orättvisa villkor) en inträdesbiljett till vuxenvärlden. Långt ifrån alltid förekom det sedlighetssårande handlingar tillsammans med männen. Ibland satt de bara och pratade, drack kaffe eller »skojade«. Hos en man fick de låna hustruns papiljotter och av en annan fick de gammalt nagellack och små kammar.

Om flickornas motivation till otuktshandlingarna i första hand var ekonomisk och i andra hand social, var männens otvivelaktigt sexuell. Faktum är att de aldrig tillfrågas *varför* de utnyttjade flickorna, men i redogörelserna skymtar motiveringar som de här:

När flickorna därpå bådo honom om pengar, frågade han dem, om de ville »visa sin kiss« för honom. Sedan flickorna kommit in, hade nämligen *hans könsdrift gjort sig starkt gällande och han känt sig frestad att i deras åsyn på något sätt tillfredsställa sin drift.*

Just som han kom upp i trappavsatsen, *gjorde sig hans könsdrift gällande i sådan grad, att han kände sig frestad att onanisera, vilket han gjorde.*

/Mina understrykn. Utdrag ur polisförhör/

Myten om den manliga sexualiteten som en mäktig naturkraft, omöjlig att bemästra, användes som förklaring av somliga män, till varför de hade gett sig i lag med dessa unga flickor. De verkar ha sett det som sin självklara rätt att tillfredsställa sin lust när, var och hur som helst. Så fort de har sett en flicka gå och sopa golv så nog måste de fram och lägga händerna på hennes bröst. Har hon stått och huggit ved har de smugit upp bakifrån och tryckt sig mot hennes tunna klänningsty.

De första närmandena från männen, som man betraktade som vänner, var förvirrande. Det var svårt att tro att de vuxna skulle göra något galet och det var svårt att säga nej. Det fanns oftast ett inslag av motkamp vid de första otuktstillfällena.

En femte gång, när hon gick upp till Petterssons, steg hon utan vidare in i rummet. Därefter kramade han henne på bröstet och skulle försöka kyssa henne, men hon förde undan hans huvud med båda händerna och vände bort sitt. Sedan drog han utav henne byxorna och lade sig på henne samt förde in sin »kiss« där hon »kissar«. Det gjorde ont och hon försökte slita sig loss men det gick inte./.../Han guppade med kroppen i fem a' tio minuter. Därefter reste han sig från henne och då reste hon sig också, drog upp byxorna och gick hem./Utdrag ur polisförhör/

Det förekom olika former av motstånd; flickorna slet sig loss, sparkade karlarna på smalbenen, började kittla dem, sprang iväg (men inte utan att först be om en peng). Vad som förvånar mig är att flickorna kom tillbaka, fem, tio, ja, upp till 50 gånger upprepades vissa otuktsbeteenden.

Det finns en intressant skillnad i männens och flickornas vittnesmål. Det är vanligare att vi i *flickornas* berättelser får höra talas om motstånd. Männen säger oftare uttryckligen att flickorna *inte* har gjort något motstånd. Beror detta på att flickorna anser sig tvungna att säga att de har gjort motstånd för att de inte ska betraktas som pådrivande och aktiva? Eller förhåller det sig så att det som flickorna uppfattar som ett motstånd, av männen tolkas som en naturlig del i akten? Kanske tycker de att flickornas nekanden och undanglidande manövrer tillhör spelet och inte skall betraktas som *motstånd*? Är det så kvinnor skall uppföra sig?

Där historien om Viran slutar

Men låt oss avsluta berättelsen om Virans öde. I samband med polisutredningen lades Viran in på psykiatriska kliniken för observation. Läkaren fastslog att Viran var »intellektuellt underutvecklad men företer i övrigt inga psykopatologiska särdrag av mera allvarlig natur« och Virans lärarinna lämnade efter anmodan ett yttrande där det bl.a. framkom att Viran hade 79 i I.Q. och ansågs vara labil och därför lättledd. Men hon var snäll och villig och hade aldrig farit med osanning. Det framgick också att hon led av svår stammning, vilket kanske bidrog till att man betraktade henne som onormal och underbegåvad.

Läkaren slutade sitt utlåtande med att hänföra flickans missanpassning till en »olämplig uppväxtmiljö«. Viran hade redan vid sju års ålder tilldelats en barnvårdsman på grund av dåliga hemförhållanden, vilka barnvårdsinspektrisen i sin utredning betecknade som »ovanligt bedrövliga«. Fadern arbetade på fabrik och missbrukade tidvis sprit. Modern arbetade på textilfabrik och var borta från hemmet långa arbetsdagar, då barnen vistades på småbarnsskolan. Modern hade redan två barn (med olika fädrar), vilka omhändertagits av barnvårdsnämnden. Hemmet beskrevs sålunda:

Hemmet som består av tre små dåliga rum och kök är alltid smutsigt, stökigt, torftigt och verkar trots föräldrarnas tidvis goda inkomster ytterligt fattigt. Sängkläder-na kan närmast betraktas som lump och barnen har ofta utslag och ohyra. Modern ser själv hafsigt, okammad och vanvårdad ut och verkar efterbliven, utsliten och nervös./Utdrag ur utredning av barnvårdsassistent/

Föräldrarna ansågs inte klara av den situation som deras dotter hamnat i och Viran omhändertogs för skyddsufffostran och placerades efter skolterminens slut på barnhem utanför staden, där hon oavbrutet vistades utan permission eller besök i föräldrahemmet. Efter ett par år skrevs hon ut och anställdes först som köksbiträde på barnhemmet och sedan som biträde i grannbyn. Omdömet vid utskrivningen lydde:

Frisk präktig flicka. Hjälpsam och snäll. Men kan inte klara sig på egen hand. Slarvig av naturen men har bättrat sig betydligt./Utdrag ur patientjournal/

Et blik ind i et arbejderkvarter i en storby i 50ernes Sverige. Billedet dokumenterer overraskende eksistensen af et fattigmiljø i et land i stigende velfærdsudvikling. (Malmø Museum).

Två år efter omhändertagandet, då Viran var 15 år gammal, skickades i ett rekommenderat brev till Medicinalstyrelsen i Stockholm en ansökan av Britt Viran Pettersson om sterilisering, vilken troligtvis beviljades.

Men Viran var inte den enda familjemedlemmen, som var inblandad i utuktshärvan. Även Ingeborg, Virans yngre syster, som var 12 år vid utuktstillfället, fanns med bland de nio flickorna. Hon hörde till dem som endast besökte *en* man, vilket hon slutade med året innan utredningen startade.

Den Pettersson, som vi redan mött bland de anklagade männen, visade sig vara far till Viran och Ingeborg. Några misstankar om incest framfördes dock aldrig, utan de flickor fadern träffade var lekkamrater till dottrarna. Som ett exempel på de inblandade männen skulle jag vilja dröja lite vid hans historia.

I förhörprotokollen finns det alltid en rubrik som heter »Om sig«, där den misstänktes bakgrund presenteras, och här framgår det att Pettersson föddes i slutet av förra seklet i en liten by på landet, inom äktenskapet mellan arbetaren Hans Pettersson och hans maka. Han växte upp som äldste sonen bland sju syskon och uppfostrades i hemmet till sju års ålder. »Enär han inte fann lust att gå i skolan, blev han genom barnavårdsnämndens försorg överförd till internatskolan /.../och sedermera till /.../skolhem, vilket han vid 14 års ålder lämnade«. Han blev också konfirmerad under denna tid. Sedan han lämnat skolhemmet försörjde han sig som lantarbetare och sopbärare tills han blev inkallad i militären. Under de följande 20 åren hade han tillfälliga anställningar som daglönare, tröskningsarbetare och stuvare i hamnen. Vid tiden för utredningen arbetade han som transportbud, efter tio år som fabriksarbetare. I 40-års åldern gifte han sig och fick två barn, Viran och Ingeborg, som han var mycket fäst vid.

»Någon sinnessjukdom, sinnesslöhet eller alkoholism hade inte, såvitt han visste, förekommit i hans släkt«. Själv fick Pettersson en erinran från nykterhetsnämnden »då det genom barnavårdsnämnden kommit till nykterhetsnämndens kännedom, att det förekom suporgier och sexuella utsvävningar i Petterssons lägenhet«. Detta förnekade dock Pettersson.

Emellertid började han dricka mer och ställdes under något års tid under övervakning. »Han ville framhålla att han sedan skilsmässan /.../intagit avsevärt mycket sprit som han köpt på gator i närheten av bostaden av för honom okända män för 16 kronor per halvliterbutelj«. (Det ryktas att Pettersson själv var välkänd langare, men det kände troligtvis inte nämnden till). Vid tidpunkten för förhöret sade dock den misstänkte att

han sedan två månader tillbaka »inte använt spritdrycker i annan mån än att ha förtärt ett par supar om dagen till middag, som han intagit på någon krog här i staden.«

Alkoholen spelade annars en viktig roll just i Petterssons fall. Själv förnekade han alla otuktshandlingar å det bestämdaste, dvs han kom inte ihåg att det hade skett, men han höll det inte för otroligt att han kunde ha uppträtt sedlighetssårande mot flickorna i berusat tillstånd. Flickorna hävdade å sin sida att Pettersson visst inte var berusad vid *alla* tillfällena.

Den Petterssonska familjebiografin får sin avslutning och upplösning i och med att fadern, som den enda av de inblandade männen, häktas för otuktsbrott mot minderåriga, och förs till fängvårdsanstalten. Modern, som har tagit ut skilsmässa, försvinner från staden. Äldsta dottern är omhändertagen och placerad på landet, och återvänder inte hem. Yngsta dottern befinner sig på ett barnhem, ironiskt nog beläget i stadens mest utpräglade överklassområde, också hon omhändertagen av samhället.

»Sexual-flickor«

»Den sociala sumpen«, är Gustav Jonssons något provokativa benämning på de familjeförhållanden som det Petterssonska hemmet präglades av (Jonsson 1960:13). Skå-Jonsson, som han kom att kallas efter det behandlingshem för ungdomar och familjer han startade, mötte under flera decennier flickor med exakt samma bakgrund och upplevelser som Viran. Dessa flickor hörde i de allra flesta fall hemma i socialgrupp tre »och till och med i den inofficiella socialgrupp fyra, 'the lower lower class'« (ibid).

Det var ur denna specifika kombination av klass och socialt/kulturellt kön, som den officiella benämningen »sexual-flicka« uppstod (Jonsson 1980). En sådan träffade alltför många pojkar – för tidigt och för ofta – höll till på fel cafeér, gick på fel biofilmer, hade fel vänner och visade sig alltför sällan i skolan. Dessutom hade de flesta ytterst trassliga familjeförhållanden, en problematisk relation till fadern som antingen »hatade« dem eller i det närmaste bedrev incest, om han överhuvudtaget visade sig. Flickorna fortsatte aldrig längre än den obligatoriska skoltiden och många gick i »svagklass«, eller »hjälpklass«. Förutom de jämnåriga pojkar de träffade, var det inte ovanligt att de mot betalning tillfredsstälde vuxna män. Visst menade socialarbetare, psykologer och polis att flickorna utnyttjades, framför allt av de vuxna männen, men trots detta avslöjar uttryck som »sexuell hållningslöshet«, »asocialitet« och »utespring« att

flickorna betraktas med en viss ambivalens. Hade de ändå inte sig själv att skylla till stor del?

Att de sexuella aktiviteterna skapade problem för rapportskrivarna är uppenbart. Sällan gick det att läsa i klartext vad flickorna hade gjort sig skyldiga till (Jonsson 1980:28), medan däremot formuleringar som »låtit komma sig till last«; »gjort sig skyldig till vanart«; »lånat sig till otukt« är vanliga. (Däremot är ju polisförhørsprotokollen ofta mycket detaljerade och rakt på sak).

Stämmer då myndigheternas outtalade insinuationer om att dessa flickor skulle vara allmänt promiskuiösa – sexuellt »frigiorda« med ett senare uttryck – eller att steget till regelrätt prostitution var kort? Flera studier bevisar snarast motsatsen (se bl a Takman 1954). De flickor som hamnade på Barnbyn Skå delade i själva verket en mycket konventionell moralkodex: pojkvänner skulle man bara ha en i taget, även om det inte höll så värst länge. (Viran var i detta fall ett klart undantag bland sina kamrater, och betraktades också av dem som en smula »märkelig«).

Männen i den aktuella otuktshärvan uppfattade flickorna som *sexuella varelser*, vilket jag däremot inte tror att de yngsta och mest aktiva flickorna gjorde med de män de besökte. Sexualiteten användes i ett strikt afärsmässigt syfte (eller möjligtvis för att få del i en social gemenskap), men aldrig i syfte att uppnå tillfredsställelse. Det finns en intressant skillnad mellan yngre och äldre flickor. De äldre var med en eller två gånger, men vägrade sedan att göra om det, medan de unga flickorna kom tillbaka gång på gång. Kan det bero på att handlingarna för de äldre rymde en annan laddning som ännu inte hade någon mening för de yngre flickorna?

Det fanns stränga regler för vad som var tillåtet och flickorna gick aldrig med på något förrän pris och motprestation var fastställt. Det verkar ha funnits en relativt fast taxa för olika tjänster, men en del män gav generöst, kanske av rädsla för att bli avslöjade eller på grund av ett ömmande samvete. Givetvis var detta imaginära regler som karlarna kunde bryta när helst de ville, vilket de också gjorde, eftersom de hade både ett fysiskt och psykiskt övertag.

Det förekom att flickorna tittade i tidningar eller låg och smågnolade medan otukten pågick. Det verkar inte ha spelat någon roll om männen har klämt, guppat, tryckt eller sugit på flickornas könsorgan, men så fort de har velat kyssa dem på munnen har flickorna vänt bort huvudet, bitit dem i kinden eller slagit till dem. Uppenbarligen har detta känts alltför intimt och nära för att passa den typ av relation de ville ha.

Man kan undra vilken uppfattning av erotik och sensuella njutningar de här flickorna växte upp till. Skapades deras bild av den kvinnliga sexualiteten där i sängen, med en flåsande karl mellan benen, medan man funderade på vad man skulle göra för kronorna man strax skulle få?

Även i relationerna till de jämnåriga pojkarna fanns det en klar ojämlikhet, även om inte alla råkade ut för samma episoder som Viran. Så få som fem procent av de flickor som behandlades på Skå, sade att »de ville det själv« när de berättade om sitt första samlag, vilket mycket oftare än för flickor i övrigt skedde innan den tillåtna åldersgränsen på 15 år (Jonsson 1980:47, 41).

Flinka jäntor och nervösa mödrar

Som vi tidigare sagt är protokolls- och utredningsmaterialet i första hand präglat av normsystemet hos en rad av samhällets etablerade auktoriteter som polis, sociala myndigheter, skola och medicinska experter. Med den outtalade tanken i bakhuvudet, att flickornas belägenhet åtminstone delvis berodde på deras allmänna »hållningslöshet«, är det inte förvånande att de i många fall beskrivs som opålitliga, näsvisa, slamsiga, gapiga, näbbiga eller nonchalanta.

Speciellt lärarutlåtandena är intressanta, då det verkar som om dessa många gånger har sett som sin uppgift att ersätta föräldrar som antingen är frånvarande, sjuka, förvärvsarbetar, super eller helt enkelt inte klarar av sina barn. Man har velat bygga upp ett personligt förtroende till eleven och ser därför det inträffade som ett svek.

Till en början hade jag den uppfattningen att Lotten är en snäll flicka, som blott är offer för olyckliga omständigheter, men sedan hon belönat min vänlighet på det sätt, som hon gjort, är jag icke längre av denna mening. Hon är nog en hårdare natur än vad hennes yttre låter ana. (Utdrag ur lärar-utlåtande)

Mer anmärkningsvärda är egentligen de positiva omdömen som direkt eller indirekt kommer fram i uttalandena och utredningarna. Mitt första intryck var att de lät så välbekanta, och så småningom visste jag var jag stött på dem. De egenskaper som alla lyftes fram som önskvärda och positiva var traditionella dygder för en arbetartös, inpräntade sedan fabriksystemets första hyllningar till de fingerfärdiga och flinka arbeterskorna – i jämförelse med de klumpiga och långsamma männen. Händig, flink, rask, flitig och arbetssam delades alla ut som belöningar i karaktärsomdömena från lärare och socialassistenter. Dessutom premierades vissa

med uttalat kvinnliga företräden, som artig, tyst, stillsam, skötsam, tillbakadragen eller »villig att hjälpa till«. En kvinna som bedömdes vara en god moder höll hemmet »välskött och ordentligt«, var själv »arbetssam och proper« och »gjorde rejält rätt för sig«. (Det fanns också undantag – en lärarinna berömde en av flickorna för hennes klara intellekt och egna vilja).

Det är tydligt att dessa måleriska uttryck inte enbart utgör faktiska beskrivningar, utan i allra högsta grad speglar lärarnas och assistenternas uppfattning av vad en flicka ur lägre arbetarklass ska kunna, och kommer att behöva i livet. Men beskrivningarna är inte bara något kuriösa utsagor som vi idag kan le åt, utan för det första vägde de tungt i beslutsprocessen om flickornas framtid, och för det andra bidrog de till att konstituera och reproducera flickornas sociala och kulturella position.

Även det sätt på vilket föräldrarna beskrivs organiseras efter en könsdiskurs. Mödrar som har problem med sina döttrar är nervösa, obalanserade och överspända, medan fäderna är stränga och häftiga samt missbrukar ofta sprit. Gustav Jonsson visar i sin uppföljningsstudie över »sex-flickorna« att många drabbas av problem med »nerverna« i vuxen ålder, samt återkommande underlivsbesvär. Pojkarna däremot, får alkoholproblem och fortsätter dessutom ofta sin småkriminella bana (Jonsson 1977). Det är på detta sätt spännande att diskutera hur vi tillåter oss att »må dåligt«, hur det är möjligt att klä ett individuellt missbefinnande i kulturellt accepterade former.

Hjälp som hot

Trots att det är lätt för betraktaren att bli förskräckt över föräldrar som super, mödrar som har herrbesök och storebröder som åker fast, fanns det också i Virans kvarter normer för hur man skulle leva. Det var bara det att gränserna för vad som var rätt och riktigt inte alltid stämde överens med myndigheternas. T ex verkar inte Herr Pettersson haft moraliska betänkligheter inför att utnyttja döttrarnas kamrater sexuellt, men däremot ville han inte att flickorna skulle vara i lägenheten när han och hans kamrater satt där och söp, eftersom talet då kunde bli »rått och ovårdat«. Och att umgänget med unga flickor inte alltid var oproblematiskt visar männens nekan att ge flickorna pengar på gatan eller gå upp tillsammans med dem till lägenheten. Och att slutligen själva sexualiteten var omgärdad med en rad regler och moraliska ställningstagande kommer bland annat fram i ett uttalande från en av de pojkar som Viran

träffade, där han förklarar varför han slutade träffa 13-åringen eftersom »det var mera straffbart att ha samlag med en liten än en stor kvinna«.

Hotet om myndigheternas ingripande var en realitet fast förankrad i både flickornas och männens medvetande långt innan otuktshärvan rullades upp:

Mannen fortsatte att säga, »om jag inte får det, så skall jag tala om det för barnavårdsnämnden och då kommer du ifrån din mamma«/.../Mannen lade henne sedan över bordet och böjde sig över henne och slickade hennes »kiss« med sin tunga. Han höll på så i ungefär en minut. Därefter reste han sig upp och gav henne 2 kronor samt sade: »Du får inte tala om detta för någon, för då kommer du ifrån din moder och det vill du väl inte? /Utdrag ur polisförhör med flickan.Mannen nekar i sitt vittnesmål till att detta har ägt rum./

Att detta inte var ett tomt hot visste man alltför väl. Även om inte alla familjer hade haft kontakt med fattigvården, nykterhetsnämnden eller barnavårdsnämnden, kände man till de som i hela sitt liv, gång på gång, hade förekommit i protokollen. Man var van vid att se assistenter som traskade in på hembesök och vid kallelser till nämnden.

Det var inte tal om att »hjälpa«, eller »behandla« med vår tids förståelse av ordet. Tjänstemännen kunde genom enskild varning förmana och tala flickan och föräldrarna till rätta, eller om detta inte förmodades hjälpa, *avskilja* henne från den skadliga miljön för placering i skolhem, barnhem eller hos fosterfamilj. Men Gustav Jonsson, som ju själv förestod en behandlingsinstitution, sätter i en av sina böcker frågetecken inför myndigheternas motivering av omhändertagandet. Lika mycket för att skydda övriga medborgare, som flickorna, krävdes det att orosmomentet försvann från gatan, skolan och hemmet, eftersom hon annars kunde fungera som ett dåligt föredöme. Han påpekar också att flickornas »störningseffekt beror på innehållet i samhällets regelsystem, inte bara på dem själva« (Jonsson 1980:21). Den asociala stämpel som Skå-flickorna kom att få, berodde inte på hur de betraktades i sin egen omgivning, utan på faktumet att de hade placerats på behandlingsinstitution.

Men hur uppfattades de då i sina egna kvarter, bland kamrater och bland grannar och föräldrar? Vad jag själv har undrat över är hur pojkar och karlar kunde få hållas i flera år utan att något egentligen hände. Att poliskonstapeln fick nys om händelserna verkar snarast ha varit en slump. För visst pratades det i kvarteren, både hos handlarna och hantverkarna och säkert också kvinnorna emellan, men varför gjorde ingen något?

Svaret ligger i vad man menar med »göra«. Att göra något åt det hela

var knappast att gå till barnavårdsnämnden och be om hjälp, inte med de erfarenheter av myndigheter som de flesta i stadsdelen delade. Att reda sig själv, att inte ligga någon till last, och framför allt, att kunna känna sig fri i förhållande till myndighetspersoner och människor som ville reformera ens liv var ett grundläggande tema i denna fattigkultur. Det uppnådde man lättast genom att vara ekonomiskt oavhängig och inte låta figurer utifrån få veta mer än nödvändigt. I sin tur skapade detta en stark samhörighet och solidaritet. Man var stolt när man fick sin lön och gav då gärna ungarna en peng.

Denna strävan efter ekonomiskt oberoende präglade vardagslivet i stadsdelen. Att varken ha möjlighet att lägga undan och tänka framåt eller ha en fast försörjningskälla, skapade en stark medvetenhet om pengars värde, olika sätt att skaffa dem samt priset för olika tjänster och varor.

...att han ville känna dem på »fjösöt«, så skulle de få 2,50 kronor. Barbro sade att de skulle göra det. Lisa ville inte, men då sade Barbro att då skulle Lisa inte heller ha några pengar. Därefter gick Barbro fram till Olle, som stod på golvet. Barbro drog byxbenet åt sidan, och Olle kände på hennes »kiss« med sin hand./.../Han lade sedan 5 kronor i mynt på bordet. Barbro gick fram och tog pengarna samt sade till Lisa, att hon inte skulle ha några pengar under yttrandet att *man måste väl göra något för att få så mycket.* »Du kan i alla fall visa den«, sade Barbro./.../Lisa reste sig från sängen men stod fortfarande kvar vid sängkanten. Olle stod mitt framför henne, omkring 1/2 meter från henne. Lisa drog snabbt byxbenet åt sidan, så »kissen« syntes. Därpå ordnade hon sin klädsel och tog på sig sin jacka och skulle gå. Barbro sade att *Lisa inte var värd några pengar.* Lisa gick mot dörren, men Olle skyndade före till dörren och ställde sig framför den. Därefter sade han till Barbro att hon skulle ge Lisa hälften utav pengarna. Barbro kastade då pengarna så att dessa flögo över golvet i rummet. /Ur polisförhör med Barbro. Mina understrykn./

Den noggrant reglerade och bevakade ersättningen var utan tvekan motivet till att flickorna fortsatte att låta sig utnyttjas. Att tjäna egna pengar gav prestige och status och hemifrån visste man att detta var enda vägen till att få göra vad man ville. Detta ofria utnyttjande skapade paradoxalt nog en form av oberoende och frihet, en frihet att bli vuxen och skapa sig en egen livsstil bli a med hjälp av konsumtion.

Det går att läsa mellan raderna i intervjuerna med mödrarna, att de hade önskat sig ett annat liv för sig själva och sina döttrar. Ett liv med mer pengar, bättre bostad, annat arbete, annorlunda män och större självtillit. Frågan är hur stora möjligheter socialassistenterna hade – då som nu – att förändra en livssituation och ett beteende, märkt av missmod, passivitet, likgiltighet, uppgivenhet eller i bästa fall ilska, som bottnade i ett klassamhälle med orättvis fördelning av det mesta.

Förtigandet, värdighetens pris?

De forskningsresultat som har presenterats kring arbetarklassens livsvillkor och kamp för en drägligare tillvaro, dominerades länge av nyckelord som enighet, solidaritet och gemenskap. Under senare år har denna bild något modifierats och jag tror att detta är nödvändigt eftersom vare sig forskningen eller de grupper vi undersöker, vinner på att få sina liv och levnadsöden reducerade till förenklade beskrivningar i ett nog så välmenande syfte att framhålla styrka, enhet och en gemensam strävan mot bättre förhållanden. I det vi kallar arbetarkultur finns och fanns allt det, men inte *bara* det. Den verklighet och de kulturmönster som gjorde det möjligt för flickorna och männen att utnyttja och bli utnyttjade är inte speciellt konstruktiva, stärkande eller befrämjande för en arbetarklassens frigörelse, men de *finns* där. Förutom solidaritet och styrka finns det i en vardag, som präglas av knapphet och avsaknad, en avundsjuka, misstänksamhet och hopplöshet, vilket bidrog till att göra otuktshandlingarna möjliga och tänkbara. Trots detta fanns det hos dessa människor en heder, en värdighet och en stolthet som gjorde det möjligt att överleva. Men villkoret var tystnad. Man var tvungen att bekräfta och förstärka denna tunna tråd av respektabilitet och normalitet genom att förtiga det som skedde i portgångar, på trappavsatser och smutsiga dyschateller.

Noter

1. Jag har valt att i denna artikel inte arbeta med begreppet genus, som av många används synonymt med socialt/kulturellt kön, eftersom det för mig är förknippat med en speciell teori där manlig dominans ses som den viktigaste maktfördelningsmekanismen generellt; geografiskt, socialt och historiskt. Genusbegreppet är del i en mycket spännande och viktig diskussion, men personligen ställer jag mig ändå skeptisk till så pass allmängiltiga förklaringsmodeller. (Se Hirdman 1988 för en rättvisare presentation). Begreppets brukbarhet har också kritiserats, bl a av Christina Carlsson i artikeln »Vad kommer efter genussystemet?«. (Se också Hirdmans svar 1993). Tyvärr är det lätt att missbruka och kanske missförstå denna typ av begrepp som på en gång är mycket komplexa och förföriskt enkla. Faran finns att man frestas att använda ordet genus när man i själva verket talar om män och kvinnor eller manligt och kvinnligt, utan att problematisera själva könskonstruktionen. (Se t ex Björn Horgbys och Maths Isacsons arbetspapper till Arbetarkulturseminariet i Köpenhamn 1992).
2. Med tanke på materialets känslighet är alla namn på personer och platser fingerade. Jag har därför inte heller satt ut detaljerade källhänvisningar i texten, utan de finns att tillgå hos författaren för den speciellt intresserade.
3. Det finns tyvärr inte mycket skrivet om hur man på ett etnologiskt relevant sätt kan analysera förhørsutskrifter och rättegångsmaterial. I en alldeles ny avhandling har dock etnologen Birgitta Svensson, bl a med hjälp av ett omfattande rättsmaterial, diskuterat hur kulturella identiteter hos tattare skapas i spelet med rättsvisan (Svensson

1993). Folkloristen Birgitte Rørbye har också beskrivit rättsmaterialet som en »intervju under tvång« (Rørbye 1991).

Jag har haft stor hjälp av boken *Förhöret som kommunikationssituation* där just ett antal förhörsutskrifter från polisförhör analyseras på ett mycket intressant sätt (Jönsson 1988). Denna bok skulle kunna placeras in i den omfattande internationella forskningen om maktens språk som går under benämningen »institutional discourse«. (Se också Allen Feldmans bok om våldet på Nordirland där han istället för språket och uttrycksätten i förhörssituationen, lägger den analytiska tyngdpunkten på kroppen, och kroppars konstituering (Feldman 1991).).

4. Här kan man välja olika strategier, alla med sina för- och nackdelar, och jag har valt att låta bli att spåra upp de inblandade. Dels har mitt huvudintresse varit att undersöka hur socialarbetare och andra myndighetspersoner talar om, etiketterar, definierar och sedan agerar mot Viran och hennes kamrater, dels skulle jag själv inte fyrtio år senare ha lust att diskutera dessa händelser med en främling. Men visst är flickornas perspektiv helt avgörande för en djupare diskussion och därför har jag läst två författare som har valt andra vägar. Gustav Jönsson, som citeras flitigt, uppsökte och samtalade med de kvinnor han själv mötte som unga flickor på familjehemmet Skå, om deras nuvarande situation och minnet av tiden som »sex-flicka« (Jönsson 1977, 1980). Historikern Tomas Söderblom, som har skrivit en bok om kvinnofängelset i Landskrona, har också valt att besöka en del av de prostituerade som där var intagna, för att bättre kunna underbygga sitt antagande att kvinnorna själva valde sina liv (Söderblom 1992).

Litteratur:

- Carlsson Wetterberg, Christina: »Vad kommer efter genussystemet?» i *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 3/1992.
- Feldman, Allen: *Formations of violence*. Chicago. 1991.
- Hirdman, Yvonne: »Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning» i *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 3/1988.
- Hirdman, Yvonne: »Skevläsning – till debatten om genussystem» i *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 2/1993.
- Horgby, Björn och Isacson, Maths: »Egensinne och skötsamhet. Två arbetsplatskulturer i Sverige under mellankrigstiden». Inlägg vid 4 *Nordiska Arbetarkulturseminariet 1992* i Köpenhamn.
- Jönsson, Gustav: »Flickor på glid – promiskuitet hos flickor i 12-16 årsåldern.» i *Psykisk hälsa* 2/1960.
- Jönsson, Gustav: *Flickor på glid, en studie i kvinnoförtryck* Stockholm. 1977.
- Jönsson, Gustav: *Flickor på glid, en studie i kvinnoförakt*. Stockholm. 1980.
- Jönsson, Linda: *Polisförhöret som kommunikationssituation*. Universitetet i Linköping, Tema kommunikation. sic 23 1988.
- Persson, Lena: »Femtioett till femtiosju» i *Folkhemsprinsessorna. Om att växa upp på 50-talet*. Red. Lena Persson. Falun. 1987/1989.
- Rørbye, Birgitte: »Interview under tvång. Retsmateriale i folkloristisk belysning» i *Tradisjon* 21/1991.
- Svensson, Birgitta: *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättsvisan*. Nordiska Museets handlingar 114. Stockholm. 1993.
- Söderblom, Tomas: *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet*. Stockholm. 1992.
- Täkman, John: »Flickprostitutionen i Stockholm» i *Sociala meddelanden* 11/1954.

Det elektriske kjøleskapet og andre minner

– om ting som erindring

Af Liv Emma Thorsen

Den 2. januar 1787 skrev Goethe i sin italienske dagbok: »Man kan si hva man vil til gunst for en skriftlig eller muntlig overlevering, i de færreste tilfeller er den tilstrekkelig, for den kan jo ikke meddele oss en gjenstands egentlige karakter, selv ikke når det gjelder åndelige ting. Først når man har gransket gjenstanden nøyaktig, kan man siden lese og høre om den, for dette supplerer da det levende synsinntrykk.«¹

Gjenstandsforskere har interessert seg for tingenes singularitet – ting som blir enestående fordi de har en historie. Forskningsinteressen er her rettet mot hva eiendeler betyr for oss, og kildematerialet er ofte spørrelistesvar, registreringer og intervjuer som tar utgangspunkt i forholdet mellom personer og deres private eiendeler (Ljungström 1990, Rogan 1993). I denne artikkelen er den konkrete gjenstanden av mindre interesse. Det er *minner* om den tinglige verden som står i fokus for analysen, erindringsbilder som er bygget opp rundt minnet om en eller flere ting. Mitt ærend er ikke å belyse betydningen av det å eie, men å diskutere hvilken tolkning historier om ting kan gis når mennesker forteller om sine liv.

Ting har flere lag av betydning som spenner fra det rent instrumentelle til det symbolske. Enkelte gjenstander får status av å være »erindringsgjenstander« i kraft av sitt symbolinnhold. Slike gjenstander kan være kostbare nyanskaffelser eller gaver gitt i anledning av livets høytider, men det kan like gjerne dreie seg om høyst hverdagslige ting. Erindringsgjenstander er ting som det knytter seg en historie til, historier som kan belyse verdiladete forhold i intervjupersonens livsløp. Erindringsgjenstander kan derfor bidra til å etablere en tidsdimensjon i familiehistorien og til å avdekke mer tabuerte og verdibelagte forhold i eierens livshistorie (Kuntz 1990). Denne koblingen mellom ting og biografi, det

være seg individ- eller familiebiografier, er også beskrevet av etnologer som har arbeidet med gjenstandsdokumentasjon (Ljungström 1990). Min nysgjerrighet er rettet mot hvilke ting mennesker trekker fram fra erindringen når de forteller om sine liv, og den betydning tingen får i beretningen. Det kan handle om gjenstander som intervjupersonen fortsatt eier, men det dreier seg oftest om ting som for lengst er kastet eller forsvunnet.

Ting som erindring vil her bli analysert ut fra to kontekstuelle vinklinger: Som kulturelle markører og som metaforer for verdibelagte forhold i fortellerens liv – det være seg av positiv eller negativ art. Jeg bruker metafor i betydningen »billedlig uttrykk«, og det er min tolkning av utsagnets betydningsinnhold og ikke intervjupersonens ordbruk som ligger til grunn for å kategorisere et utsagn som metaforisk. Som eksemplene vil vise, kan høyst ulike gjenstander fremstå som kulturelle markører. Videre kan én og samme ting fungere både som kulturell markør og som metafor.

En kulturanalytisk tolkning av intervjutekster rommer i tillegg både et kjønns- og et klasseaspekt. Jeg vil forsøksvis relatere disse tinglige erindringsbildene til en kollektiv kulturell referanseramme, og samtidig rette søkelyset mot mulige kjønnsforskjeller i kvinners og menns måte å bruke ting til å konstruere historien sitt liv. Til slutt vil jeg forberede leseren på at dette er en artikkel som bærer preg av å være et eksperiment som jeg ennå ikke ser det endelige resultat av.

Ungdom og ting

Analysen bygger på tolv intervjuer med like mange kvinner og menn som vokste opp i arbeiderbydelen Kampen i Oslo i mellomkrigstiden. Disse ble intervjuet om sine ungdomsår. Materialet blir brukt i en undersøkelse som tar opp problemstillinger knyttet til opposisjonene offentlig-privat, intimitet-distanse og egen kultur-andres kultur, opposisjoner som kjennetegnet det hverdagsliv og den kultur som unge mennesker skulle mestre i mellomkrigstiden og krigsårene.²

Under samtalene ble det lagt vekt på å få intervjupersonene til å fortelle om materielle forhold som hadde betydning for dem, og i tillegg til boligstandard ble det stilt spørsmål om hva de hadde av private eiendeler i oppveksten, hvor de oppbevarte sine private ting, om de hadde eget værelse, om konfirmasjonstøy- og gaver, og om hvordan de disponerte penger. Dette var spørsmål som ledet inn på konkrete forhold som de fleste

hadde lett for å huske. Hensikten var ikke å få en detaljert oversikt over informantenes materielle bakgrunn, men å lokke fram minner som kunne belyse undersøkelsens hovedproblemstillinger.

Betydningen av ting – empirisk som symbolsk – kommer godt fram i erindringsbilder fra ungdomsårene. Dette er en livsfase hvor ungdom i arbeiderklassen begynte å tjene sine egne penger, penger som dels gikk til familiens hushold, dels til personlig forbruk (Thorsen 1993). Ungdomstiden er også en periode hvor gutter og jenter ble mer bevisst om hvordan status ble signalisert gjennom det materielle, i det private så vel som i det offentlige rom. Klær er det mest nærliggende eksempel på gjenstander som de aller fleste husker og som har en klar symbolfunk-

Stykkelen er en utpreget »erindringsgjenstand«. Bildet er tatt en gang i 1930-årene utenfor Nordrehovsgaten 30 på Kampen. (Repro: Arthur Sand, IKS, UiO).

sjon i det offentlige rommet. Men også minner om gjenstander som knytter an til fritidssfæren slik som sykkel, ski og skøyter, belyser forholdet mellom privat og offentlig. Det å eie eller ikke eie slike ting, plasserte de unge fra arbeiderfamilier »innenfor« eller »utenfor« den nye fritidskulturen som vokste fram i mellomkrigstiden.

Som leseren vil se, blir det også brukt eksempler som referer til intervjupersonens barndom. Dette bunner i kildematerialets spesifikke karakter. Et retrospektivt intervju er en type samtale hvor intervjueren forsøker å styre intervjupersonens assosiasjoner i en bestemt retning, i denne sammenhengen det å hente fram minner fra ungdomsårene. Ikke dessto mindre vil et intervju være preget av at fortelleren hele tiden veksler mellom fortid, nåtid og fremtid. I den private biografien er det ikke noe skarpt skille mellom de ulike fasene i livet, minner om foreldre og søsken finner sin resonnansbunn i hele intervjupersonens livsløp. Biografien befinner seg i varighetens tidsdimensjon, ikke i den kronologiske og mekaniske tid (Aarnes 1989).

Det elektriske kjøleskapet

I mellomkrigstiden var Oslo en utpreget klassesdelt by. I begynnelsen av 1900-tallet var klasseskillet tydeligere i den norske hovedstaden enn for eksempel i København, hvor inntektsfordelingen var jevnere, færre husholdninger holdt tjenere og hvor arbeiderklassen ikke bodde så trangt som i Oslo (Kjeldstadli 1990). De sosiale skillene ble understreket av byens topografi og av den fysiske organiseringen av byrommet. Akerselven deler byen i en østkant og en vestkant. De rene arbeiderbydelene lå på østkanten, mens residensstrøkene og leiegårdskvarterene for middelklassen var lokalisert til vestkanten.

Den fysiske og sosiale todelingen av byen ble også reflektert i tidens ungdomskultur. Ungdom fra øst og vest hadde hver sine territorier, ikke bare i byen, men også i naturområdene rundt Oslo. Arbeiderungdommen gikk på ski i Østmarka mens de andre brukte Nordmarka og Vestmarka. Om sommeren dro arbeiderungdommen og badet på østsiden av Oslofjorden eller de reiste ut på fjorden til de nærmeste øyene. Vestkantungdommen inntok strendene på Bygdøy eller de dro lengre ut i fjorden i sine seil- og motorbåter.

Denne ordningen av byrommet førte til at arbeiderungdom fra østkanten svært sjelden ble kjent med borgerskapets sønner og døtre. De hadde likevel en klar oppfatning av hvordan »de andre« var, nemlig det

modsatte av dem selv. Dette blir understreket av de stereotype karakteristikkene intervjupersonene ga av ungdommer fra vestkanten. Om ungdommen på byens vestkant aldri så mye var i besittelse av kulturell kapital som et »dannet« språk og kostbart tøy, kvalifiserte dette i arbeiderungdommens øyne til nedsettende karakteristikk som »blautfisker og fløtepuser«³. En økonomisk og kulturell underlegenhet ble vendt i favør av de unge guttene fra Kampen. »Kampegutta« var ekte menn med muskler og harde hender:

De fra vest de gikk jo i pene klær. Gutterne der hadde jakker. De fra østkanten hadde genser til hverdagsbruk. Og så snakket de et helt fremmed sprog i forhold til vi på denne siden av elva. Var mere slepent og dannet sprog som de brukte der. Her var det mere hardt og brutalt østkantsprog. Vi traff dem aldri. De var drittsekker og gikk pent kledd og var geitete og jålete.⁴ (Egon f. 1917)

Det arbeiderungdommen måtte kjenne til av borgerlige hjem, var ervervet gjennom korte øyeblikk av stjålne øyekast inn i kjøkkenet når de levte varer via baktrappen. Willys erindringsbilde fra et velstående borgerlige hjem, er følgelig temmelig enestående, men det illustrerer nettopp derfor så tydelig de atskilte verdener arbeiderungdom og borgerskaps ungdom vokste opp i:

Før jeg traff henne jeg ble gift med, traff jeg en dame som bodde ute på Stabekk.⁵ Jeg visste jo'kke da hvor hun bodde da jeg traff'a. Vi hadde gått polonese og litt sånn som vi gjorde der. Og det var jo skikk og bruk den gangen at du fulgte gjerne hjem den dama du hadde dansa litt med. Og hun bodde på Stabekk. Jeg hadde vel litt penger så vi hadde til toget, for vi tok toget ut dit. Ja, jeg blei invitert opp der. Jeg spurte vel kanskje om det var noen hjemme, men det var det ikke, så det var vel derfor hun tørte, for vi var jo ikke så gamle. Men det var ikke noe farlig som skjedde heller, så det var vel greit nok. Vi drakk kaffe, og så satt vi på en sofa der i stua. Pent var det der, det var mye penere enn det var hjemme hos meg. Vi hadde drukket kaffe og sat der og pratet om litt av hvert, så hørte jeg plutselig noe som satte i gang, det var en slags motor. Og jeg lurte på hva dette her var for no', for jeg hadde ikke vært borti noe som hadde en sånn lyd. Nei det, sa a, det er bare kjøleskapet som starter det. Åhå, tenkte jeg, jeg sa ikke noe. Javel, tenkte jeg, jeg hadde jo bare sett sånne kjøleskap dem bar is inn i. Å nei, tenkte jeg da. Jeg dro nå hjem på kvelden, og jeg tenkte at der hadde jeg ikke no' å gjøre, for det var så fint der, så der tørte jeg ikke å henvende meg så det blei bare med den turen, for jeg syns jeg var kommen over i et sted hvor jeg ikke passa inn. (Willy f. 1920)

Pikens foreldre kunne være trygge selv om de unge var alene hjemme: Det elektriske kjøleskapet fungerte effektivt som anstand, en kulturell markør som skremte bort den unge arbeidergutten en gang for alle. Det er nok ikk tilfeldig at det var lyden en *motor* som rev Willy ut av drøm-

men og tilbake til virkeligheten, og ikke den elegante stuen hvor det var så mye finere enn hjemme hos ham selv. Alle mannfolkene i familien var glødende interessert i motor, og Willy var den eneste av fire brødre som ikke ble bilmekaniker.

Ting som eiendom, ting som opplevelse og ting som drøm

De tingene det blir fortalt om, opptrer empirisk på tre måter. Det kan for det første være ting som intervjupersonen eller familien eide, det vi i dag ville kalle statussymboler. For det andre kan ting stå i sentrum for en opplevelse slik som det elektriske kjøleskapet, og for det tredje kan ting være uttrykk for drømmen om det uopnåelige.

Å eie en hytte på landet var et slikt statussymbol. Tre av de tolv intervjupersonene kom fra hjem hvor foreldrene hadde klart å spare sammen til et sommerhus. Nå er en hytte ikke en ting, og jeg vil i stedet bruke *motorsykkelen* til Willys far som eksempel. Willys far kjøpte seg motorsykkel og dagpendlet om sommeren mellom familiens hytte 50 km nord for Oslo og arbeidsplassen inne i byen. Både motorsykkelen og hytta er elementer i det nye, urbane ferie- og fritidsmønsteret som ble utformet i hovedstaden i mellomkrigstiden (Kjeldstadli 1990). Motorsykkelen plasserte Willys far som en moderne mann i sin samtid, noe han også var seg bevisst når han kom på overraskende besøk hos sine mer gammelmodige slektninger på landet.

Ting blir også husket fordi de er knyttet til en opplevelse som berørte grunnleggende verdier og holdninger hos intervjupersonen. I Willys biografi opptrer det elektriske kjøleskapet, eller rettere sagt *motorlyden* av kjøleskapet som en kulturell markør mellom det kjente og det fremmede. I Lailas liv var det lærerinnens nye *føllskinnkåpe* som utløste hennes første autoritetsopprør. Laila var en av de stille pikene i klassen. Familien hadde bedre råd en gjennomsnittet på Kampen, og dette ble understreket ved Lailas plassering i klasserommet hvor hun satt på første rad. Hjemme var hun eneste barn og fikk en svært streng oppdragelse. Ved den minste obsternasige ytring kløp moren henne i øret, og Laila lærte fort å tie når voksne var til stede. Legg merke til at hun ikke husker foranledningen til episoden som førte til at begeret rant over, men at det var en føllskinnkåpe det vil si en *billig* skinnkåpe, som utløste hennes beskjedne protest – er et viktig fortellerpoeng:

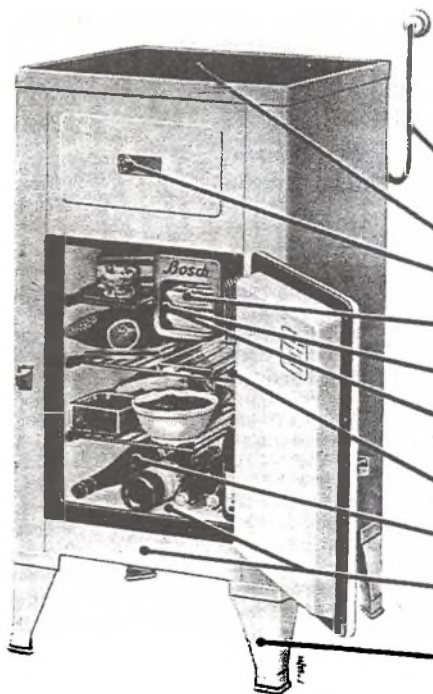
Jeg var veldig fornærmet på lærerinna, hvorfor husker jeg ikke. Det var vinter, og hun hadde på seg ny skinnkåpe den dagen, en føllskinnkåpe. Vi sto og skulle kle på

BOSCH

Kjøleskap

Gir Dem:

1. Billig kjøling
2. Konstant kjøling
3. Alltid frysetemperatur
4. Is selv den varmeste dag
5. Kjøling for årtier

Tilknytning til lysnettet — strømforbruket er kun 0,6 kWh i døgnet.

Praktisk toppflate til å sette fra sig kopper og skåler.
Her kan De selv regulere temperaturen.

48 krystallklare isterninger alltid for hånden.

Og her kan De også fryse spiseis og fryse mat og drikke.

Selv en flaske champagne får man plass til her for hurtigkjøling.

Her er plass til tre 1-liters flasker melk lagt ved siden av hinannen.

Bosch-kjøleskap har rikelig dybde slik at høie vinflasker kan ligge i det.

Det utvendige belegg består ved Bosch-kjøleskap av en spesiell hård lakk som er særlig motstandsdyktig både mot støt, slag og fruktsyre. Innvendig er skapet snehvitt emaljert.

Føtterne kan tas av.

oss, og hun hadde satt på seg denne føllskinnkåpen og syns hun var fin, vet du, og det syns vel alle de andre og. De var borte og kjente på dette skinnet. Og så spurgte hun: Skal du ikke kjenne på kåpa mi? Hun hadde vel skjønt at jeg var lei meg. Men i hvert fall så var ikke jeg bort og kjente på kåpa hennes. Skal ikke du kjenne på skinnet på kåpa mi du da Laila? sa hun. Se på kåpa mi og kjenne på skinnet? Jeg har da sett ei skinnkåpe før, sa jeg. Og da ble jeg satt på gangen. (Laila f. 1919)

Videre er det ting som blir husket fordi intervjupersonen drømte ønske om å eie denne bestemte tingen. *Piano* hører til denne kategorien gjenstander, og ikke overraskende er det kvinner som forteller at de ønsket sig piano i oppveksten. For en arbeiderjente var det slette ikke uproblematisk å ha et slikt ønske. I Borgnys beretning er pianoet en kulturell markør som plasserte familier uten piano i arbeiderklassen, mens de ytterst få familiene på Kampen som hadde et piano, ble koblet sammen med middelklassen. Pianoet fremstår i hennes beretning som et symbol med politisk innhold, referert til som »dette konservative instrumentet«. For en jentunge som kom fra en trangbodd hjem hvor far var politisk aktiv på venstresiden, var det derfor konfliktfylt å ønske seg piano – slik bestevenninnen hadde. Borgny visste at pianoet ikke hadde noen plass i et arbeiderhjem, verken økonomisk, fysisk eller kulturelt. Likevel var hun »helt syk etter piano!«.

Konfirmasjon i lysegrønt

Det er knyttet mange minner til klær, ikke minst konfirmasjonstøyet. Det gjelder snitt og kvalitet, om det var hjemmesydd, konfeksjon eller målsøm. Konfirmasjonstøy er noe både menn og kvinner husker i ettertid, men hva de legger vekt på, er forskjellig. Kvinnene er opptatt av å få fram hvor fine de var i sitt nye voksentøy, og de viser seg som eksperter på det kvinnelige arbeidsområdet når de beskriver snitt, kvalitet og fargevalg. Elses yndlingsfarge var grønt:

Konfirmasjonskjolen min var grønn. Det var sølvgrå strømper og så hadde jeg sølvsko. Og til overhøring hadde jeg en liten grønn stråhatt. Og så hadde jeg noe som het complé. Det var skjørt med splitt og $\frac{3}{4}$ lang jakke. Og så hadde jeg lysegrønne bluse og grå sko. (Else f. 1920)

Etter barneårene med omsyde kjoler under hverdagsforklærne, var det var morsomt å få nytt, voksent tøy: To par sko, hansker, kåpe, bluse og skjørt og så selve konfirmasjonskjolen. Det voksne tøyet understreket pikenes nye status, og det synes å ha gitt dem en ny sikkerhet. Mennene husker også at det var spennende å få nytt tøy. Problemet var bare at

konfirmasjonsdressen⁶ ble anskaffet så alt for stor. Den skulle vare i mange år, og konfirmasjonsbildene viser unge gutter i mørke dresser som er for lange på ermene og i buksebena – så langt fra den elegansen som de unge damene la for dagen.

Både guttenes og pikenes konfirmasjonstøy var investeringsobjekter, men formålet var forskjellig. Guttenes dresser var uttrykk for det skikkelige og solide, tøy som kunne slites på i mange år. Ble konfirmasjonsdressen sydd romslig nok, kunne man også gifte seg i den. Herremoten vekslet heller ikke så raskt som damemoten, dresser var tidløse. Pikenes konfirmasjonskjoler derimot, var en investering i øyeblikkets forvandling da piker ble til unge damer. De skulle helst ikke »gå igjen« for mange ganger i den samme kjolen, som dessuten oftest var hvit og derfor svært upraktisk og etter hvert ble farget og omsydd og snudd.

Å spørre om en ting og få vite noe annet

Konfirmasjonsklær har festnet seg i hukommelsen gjennom sin status som rite de passage-gjenstander. Mer interessant er det når er et klesplagg som en *underbukse* blir uttrykk for velstand – eller viser den seg å være en metafor for noe helt annet? Evys familie hørte til dem som levde rimelig bra i de vanskelige 20- og 30-årene. På spørsmålet om hvordan andre familier på Kampen klarte seg i mellomkrigstiden, svarte hun med denne historien:

Det var bare et par stykker i klassen min som det var veldig dårlig med. Og så husker jeg at jeg hadde gitt bort underbuksa mi. Hu mor hadde sydd sånn sort sateng med rødt för. Og hun jenta holdt på å fryse bort. Så tok jeg av meg bukse og ga henne den. Så kom jeg hjem da, og så sa jeg: Jeg ha'kke no' bukse. Jeg ga hu Evelyn bukse mi. Ja, det er greitt det, sa a mor. Det var pent av deg det, sa a. Hu var veldig fin sånn a mor. (Evy f. 1920)

Som i så mange av svarene som intervjupersonene gir, rommer denne historien flere lag betydning. For det første den faktiske opplysningen i første setning som knytter svaret sammen med spørsmålet og dermed gir samtalen mening. Samtidig åpner den for intervjupersonen til å komme fram med sin assosiasjon hvor historien om den fine sateng-underbuksen binder sammen flere tema. Intervjueren spør om hvordan levestandarden var i andre familier, Evy gir et svar som dypest sett handler om moren. Det var en mor som oppdro fem barn samtidig som hun hadde flere deltidsjobber i løpet av dagen. Det var en mor som regjerte hjemmet, familien og økonomien med myndig hånd, samtidig som hun

lærte barna å være generøse overfor andre. Tillike var Evys mor utlært syerske, så det var sikkert en særlig fin underbukse hun hadde laget – noe en ikke ga fra seg i utide.

I løpet av intervjuet brukte Evy flere ganger en konkret ting som inngang til å fortelle om moren. På spørsmålet om når familien skiftet ut vedkomfyren med el-komfyr, fortalte hun denne historien fra dagen moren skulle komme hjem fra et lengre opphold på sykehus, og familien hadde kjøpt el-komfyr for å overraske henne:

Ja, det husker jeg veldig godt, for vi hadde »svarten«⁷ som vi sa, og da var jeg viserpике. Skal vi se, det var i femogtredve, vel. Jeg fikk lov å lære å emaljere av gullsmeden jeg var ansatt hos. Og så satt jeg og lengta hjem for jeg syns jeg så moren min, moren min hadde alltid blå kjole med hvitt forkle på når a var hjemme, da syns jeg hu sto foran den nye komfyr'n og jeg lengta hjem for å se den. Det var en magasin-komfyr. (Evy f. 1920)

Da Evy var 19 år gammel, døde moren. Også denne opplysningen er knyttet til minnet om en ting:

Radio det fikk vi hjemme før jeg gikk ut av skolen, for frøkene mi syntes det var så bortkastede penger at vi hadde radio. Har dere radio, sa hu. Ja, sa jeg. Mora mi jobba fælt, hu hobba seg i hjel.

Moderne ting i arbeiderklasseregi

I det ovenstående har jeg kommet med eksempler på hvordan ting inngår i minner om fortiden. Hva slags ting blir det fortalt om? Det som umiddelbart slår en, er at intervjupersonene, riktig nok på intervjuerens oppfordring, forteller om *moderne* ting, ting som symboliserer ulike områder av moderniseringsprosessen slik som elektrifisering, nye medier og ny mobilitet. Dels dreier det seg om ting som etter siste krig ble alminnelige i norske hjem, men som i mellomkrigstiden var statussymboler i arbeiderhjem, dels om ting som refererer til den nye, norske fritidssfæren hvor sport og friluftsliv kom til å stå i sentrum.

En slik tolkning, sammenholdt med det totale intervju materialet, indikerer at intervjupersonene kom fra familier hvor verdier som hjemmet og fritiden ble prioritert gjennom en flittig og sparsommelig livsførsel – som oftest kombinert med et politisk engasjement. Det dreier seg om en moralsk disiplinering, en resonnerende livsstil hvor fellesnevneren var »skötsamhet«,

for å bruke den svenske idéhistorikeren Ronny Ambjörnssons karakteristikk (Ambjörnsson 1988): En disiplinering av arbeiderklassen som førte fram til sosialdemokratiet og velferdssamfunnet i etterkrigstiden.

Intervjuutsagn er meningsbærende på flere nivåer, og en nærlesing av minner om ting kan være en fruktbar vei å gå for å avlure utsagnene deres kulturelle dimensjon. Forutsetningen for en slik tolkning er imidlertid at det enkelte utsagn eller historie alltid leses i sin fulle kontekst som er intervjuet. Den kulturelle dimensjonen er ikke bare forankret i klasse, men også i kjønn. Det kan virke som om kvinner, oftere enn menn, assosierte minnet om ting til verdibelagte forhold som har kjønnsspesifikk signifikans. Dette kommer tydelig fram i koblingen mellom ting og minner om mødre. Når kvinnenes minner om ting så ofte blir minner om mødre, er dette et uttrykk for at kvinnens hverdagsliv var knyttet til hjemmet, til »de nære ting«. Mødrene var voktere av familiens respektabilitet, og normer som autoritet og orden, solidaritet og rettferdighet, ble internalisert og videreført blant annet gjennom forvaltning av det materielle. Hvor vidt denne ulikheten indikerer at menns og kvinners fortellermåte divergerer, må undersøkes på bakgrunn av et større materiale.

Litteratur

Ambjörnsson, Ronny 1988: *Den skötsamme arbetaren*. Stockholm: Carlssons.

Drotner, Kirsten og Monica Rudberg (red.): *Dobbeltblikk på det moderne. Unge kvinners hverdagsliv og kultur i Norden*. Oslo: Universitetsforlaget.

Kjeldstadli, Knut 1990: *Den delte byen*. Oslo bys historie. B.4. Oslo: Cappelen.

Kuntz, Andreas: *Erinnerungsgegenstände*. Ein Diskussionsbeitrag zur volkskundlichen Erforschung rezenter Sachkultur. *Ethnologia Europea* XX, 1: s. 61.-81.

Ljungström, Åsa 1990: *Berättelser inför föremål*. En metodologisk diskussion om intervjuer kring föremål. I: Alf Arvidsson m.fl. (red.): *Människor & föremål*. Stockholm: Carlssons. S. 148-169.

Rogan, Bjarne 1993: *Things With a History – and Other Possessions*. Paper presented at the 4th Conference on Research in Consumption. Amsterdam, 8-11 sept. 1993.

Thorsen, Liv Emma 1993: *A Room of One's Own? Young*. *New Nordic Journal*, 1. S. 29-39.

Thörn, Göran 1992: *Vad är »det moderna«?* *Häftet för Kritiska Studier* 4. S. 57-76.

Aarnes, Asbjørn 1989: *Henri Bergson i tid og varighet*. I: Bergson, Henri: *Den filosofiske intuisjon*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag. S. 11-57.

Noter

1. Johann Wolfgang von Goethe: *Min italienske reise*. (1816) Oslo: Ernst G. Mortensens forlag 1966, s. 76.
2. Prosjektet er et delprosjekt i NOS-prosjektet *Unge kvinners hverdagsliv og kultur i Norden*. For en nærmere presentasjon, se f.eks. Drotner og Rudberg 1993.
3. »Blautfisk og fløtepuser«: Skvat og flødeboller.
4. »De var drittsekker og gikk pent kledd og var geitete og jålete.«: Det var nogle skide-rikker i pænt tøy, nogle udmajede tøsedreng.
5. Stabekk ligger i Bærum, Oslos nabokommune i vest.
6. Dress: jakkesæt.
7. »Svarten: brændekomfur.

Historie, feminisme og poststrukturalisme

Af Hilda Rømer Christensen

I 1980ernes intellektuelle debat har der været en livlig diskussion om det postmoderne. I det følgende vil jeg uden videre argumentation slutte mig til den position, der forbinder det postmoderne med et epokalt brud med følger for en række felter, æstetisk, kulturelt, økonomisk og politisk. I forlængelse heraf er det postmoderne som historisk skift eller tidehverv blevet generaliseret i en række postbegreber som poststrukturalisme, postempirisme, postrationalisme, posthistorie, postavantgardisme, postpolitik, postmarxisme og postfeminisme. Tilsvarende har der været tale om nye kulturelle og sociale generaliseringer, i f.eks. »The Postindustrial Society« (Daniel Bell), la societe postindustrielle (Alain Turaine), The Postmodern Society i 60ernes og 70ernes amerikanske kulturkritik, Hyperrealiteten (Jean Baudrillard), The Third Wave (Alvin Toffler) og »der Spätkapitalismus (Ernest Mandel). Termer og generaliseringer, der indikerer, at der i efterkrigssamfundet er dukket en social og kulturel formation op, som adskiller sig fra tidligere formationer. Og samtidig med det en tilstand, der kræver nye beskrivelsestermer og teoridannelser for at kunne indfanges og beskrives adækvat.¹

Debatten fik som bekendt en blandet modtagelse i Danmark. Nogle så det nye som en befrielse fra marxismens og det politiske imperativs snærende bånd, mens andre så det nye som en vej lige til(bage) til den idealistiske og apolitiske afgrund. Det er ikke for meget sagt, at danske historikere har været tøvende deltagere i denne debat, og at de store slag har stået indenfor andre humanistiske discipliner. Hvilket vel ikke kun vidner om åndelig dovenskab og intellektuel provinsialisme blandt historikerne, al den stund at de postmoderne dødserklæringer over så centrale begreber som subjektet, emancipationen og de store fortællinger har været så langt ude, at de ikke var værd at beskæftige sig med.²

Når jeg med min marxistisk/feministiske ballast har begivet mig ind i det poststrukturelle univers, er ærindet da heller ikke at detronisere hverken den marxisme eller feminisme, som har været praktiseret i de

Virkelighedens ligestillingspolitik i 1970'erne kom til udtryk i parolerne om ligestilling via en tilknytning til arbejdsmarkedet og sammenkædning af kvindekamp og klassekamp. (ABA. Fotograf Pia Funder).

sidste 20 år. Men jeg tror det er nyttigt at fundere over den postmoderne udfordring og over om den marxistiske feminisme er ved at have udspillet sin rolle. Og i tilknytning hertil, om det er muligt at udkaste en ny vision om feminisme såvel politisk som intellektuelt.

Fra postfeministisk hold har den udfordrende påstand været, at »feminismen som frigørelsesprogram er udtømt«. ³ Selv om jeg ikke er enig i

denne påstand og dens politiske konsekvenser, så mener jeg, at vores indtræden i den postmoderne tidsalder giver os en enestående lejlighed til at gentænke og revidere feminismens/ernes grundlag og visioner. Mit formål med det følgende er dobbelt. Først vil jeg præsentere nogle centrale formuleringer i den poststrukturalistiske tænkning og vise, hvor den afviger fra marxismen. Eller nærmere betegnet fra den marxistiske kvindeforskning og det socialistisk-feministiske udsyn, som har gjort sig gældende her. Jeg trækker hovedsageligt på argumenterne i den danske

debat, som har været præget af franske tænkere som Jean Baudrillard, mere end af Michel Foucault, der til gengæld har spillet en central rolle i den amerikanske debat.⁴

For det andet vil jeg skitsere en position, som kaster nyt lys over kvindebevægelsen og kvinders strategier i de sidste 100 år. Det er en position, hvor jeg forsøger en sammenkobling af marxisme og poststrukturalisme for dermed at bringe det kvindehistoriske projekt et skridt videre frem.

Marxisme og feminisme

Den marxistiske kvindeforskning fra 1970erne og fremefter, var præget af et forsøg på at udvide begreberne fra den klassiske marxisme.⁵ Et af hovedformålene var at inddrage køn og kvinders arbejde, både konkret og begrebsligt for dermed at overskride kønsløsheden i både (liberal) oplysningstænkning og marxisme. Den amerikanske filosof Alison Jaggar, som systematisk har gentænkt forholdet mellem feminisme, liberalism og marxismen, har formuleret det således: « Til forskel fra liberalismen og nogle dele af den traditionelle marxisme, anser den socialistiske feminisme ikke mennesker som »abstrakte og kønsløse« individer (uden alder og farve), hvor kvinder ikke er til at skelne fra mænd. Ejheller ser den kvinder som helt forskellige fra mænd, de samme i går, i dag og til evig tid. Kvindernes ses snarere som grundliggende formet af de sociale relationer, som de befinder sig i.«⁶

Overordnet set gik bestræbelserne i den marxistiske kvindeforskning ud på, at samtænke klasse og køn, for dermed at tilvejebringe et korrektiv til den nævnte kønsløshed. Hensigten var bl.a., at udvikle en politisk økonomi om køn, hvor seksualitet og reproduktion blev set som en del af kapitalismens basis. Dette til forskel fra den klassiske marxisme, hvor reproduktion ofte blev set som »ikke-produktion« og som en del af den ideologiske overbygning.

Et andet vigtigt element har været at føje køn til det centrale marxistiske begreb om fremmedgørelse. Begrebet er blevet anvendt om den menneskelige naturs fremtrædelse under kapitalismen, og anslår eksistensen af en human kerne, som mennesket fremmedgøres fra.⁷

I den forbindelse er der blevet peget på en særlig form for kvindelig fremmedgørelse i relation til krop, seksualitet, moderskab og kvinders kulturelle produktion. Et vigtigt mål har følgelig været at afskaffe både den generelle og den kvindespecifikke fremmedgørelse i samfundet.⁸

Den historiske materialisme kan ses som en udmøntning af marxismen som videnskabelig metode, hvorved forholdet mellem individ og samfund kan indfanges. Også i den marxistiske kvindeforskning har der udviklet sig en metode i forlængelse af den historisk materialistiske, hvilket Alison Jaggat har formuleret i følgende altomfattende program:

»Den socialistiske feminisme hævder følgende: at vores »indre« liv, såvel som vore kroppe og adfærd er struktureret af køn, og at de specifikke karakteristika som påtvinges står i et systematisk forhold til det historisk specifikke produktionsmønster. Og at den kønnede struktur af vore »indre« liv grundlægges meget tidligt og forstærkes i løbet af vore liv i en række forskellige sammenhænge. Disse relativt fastlåste maskuline og feminine karakterstrukturer er meget vigtige, når det gælder fastholdelsen af mænds dominans (...) en af de primære teoretiske opgaver, som den socialistiske feminisme har sat sig er at tilvejebringe en historisk materialistisk tilgang til relationen mellem vore »indre« liv og vores sociale praksis. Den søger at forbinde maskuline og feminine psyker med den kønsbestemte arbejdsdeling. (Jaggat 1983, s. 127).

I forlængelse heraf, har der eksisteret en forestilling om, at køn kunne beskrives i sin konkrete historiske og samfundsmæssige og psykologiske sammenhæng. Og at man ved raffinering af de forskellige metoder kunne nå bagom det kapitalistiske samfunds fordrejningsmekanismer og finde frem til kvinderne i deres ikke fremmedgjorte tilstand. Noget, der meget let kunne forveksles med – og ofte har været forvekslet med – at finde sandheden om kønnet. Ikke en ahistorisk sandhed, som i den traditionelle kønsideologi, men en sandhed, der var bundet til en specifik historisk og social kontekst.

Køn og magt

Manden/kultur +

logisk, rationel
samfundsindivid
bearbejdet natur
kultiveret

Kvinden natur ÷

intuitiv, følelsesstyret
individorienteret
står naturen nær
biologisk vild

Manden/natur ÷

lavere natur
jagtorienteret
kulturfordærver
krig, sex, vold

Kvinden/kultur +

kultiveret
orienteret mod andre
kulturvogter
fred, sædelighed, hjem⁹

Modellen skematiserer nogle af de mest almindelige forestillinger om køn i den vestlige kultur. Kønssymbolerne er markeret med plus og minus, som angiver deres værdiladning i den herskende kulturopfattelse. De nedarvede forestillinger om køn fik en sejlivet udformning med det borgerlige samfund og den ideologiske strukturering af verden i kønne modsætninger. Her synes modellen at opvise et system af ligeværdige symboler, hvor mandlighed undertiden associeres med positive og undertiden med negative symboler og vice-versa for kvindeligheden. Altså komplementære symbolpar, der tilsyneladende repræsenterer det lige værdige forhold mellem kønnene. Feminismen og kvindeforskningen har som bekendt gjort op med denne forestilling om lige værdighed og peget på magtforholdet, at den mandlige side dominerer og undertrykker den kvindelige side.

Samtidig har der i den marxistiske kvindeforskning været en udtalt tendens til ikke at ville tage eksistensen af symbolerne alvorligt. Det er kommet til udtryk i bestræbelserne på at afmytologisere symbolerne, og at finde frem til en virkelighed eller en sandhed bagom dem. Dette fremfor at erkende den vitale betydning, som disse kønnede modsætningspar har haft i den vestlige kulturtradition. En af udfordringerne fra poststrukturalistisk hold har været at stille spørgsmålstegn ved denne optimistiske forestilling om at der var en sandhed eller en virkelighed »bagved«. Med andre ord er det intellektuelle projekt om afsløring af falske myter og ideologier blevet undsagt, tillige med forestillingen om, at det overhovedet er muligt at indtage en kritisk position udenfor det bestående.

Poststrukturalisternes strategi har i stedet for været at tage symbolerne på ordet, med sigte på at synliggøre deres sprængte eller forrykkede betydning. På et mere alment plan kan man sige, at der er sket et skift i den intellektuelle orientering fra overvejende at være knyttet til en marxistisk fremskridtsutopi til overvejende at knytte an til et »katastrofalt utopia«, hvor de kritiske muligheder netop ses i den kulturelle fragmentering og destruktion.¹⁰

En af påstandene fra poststrukturalistisk hold er, at den klassiske kønsdualisme er ved at forsvinde eller er imploderet, som det hedder. Videre hedder det, at symbolerne har løsgjort sig fra deres oprindelige repræsentationer og at de nu kommer til syne i flydende og forvrængede former, fragmenterede, forskudte, overdrevne eller underspillede. Det ses bl.a. i den leg, der foregår i massekulturelle rock- og filmtekster.

Fleks. når sangeren Prince glider mellem homo- og heteroseksualitet og mellem feminint og maskulint i sine sangtekster: »If I Was Your Girlfriend Would You Remember 2 Tell Me All The Things U Forgot When I Was Your Man (...) But I Want 2 Be All Of The Things U Are 2 Me ...«

Eller når rock- og filmstjernen Madonna om sin verdensomspændende 1987 turne *Who's that Girl* siger: »That's why I call the tour *Who's that Girl*: because I play a lot of characters, and every time I do a video or a song, people go »Oh, that's what she's like«. And I'm not like any of them. I'm all of them, I'm non of them. You know what I mean?«¹¹

Indenfor den poststrukturalistiske horisont tages kønsturismen på ordet og som tegn på, at køn i den gamle form har udspillet sin rolle sammen med andre grundliggende forestillinger, der er blevet til illusioner eller tomme tegn blot og bart.

Køn, magt og maskerade

Den franske sociolog Jean Baudrillard har formuleret en række provokerende påstande om de begivenheder, der kendetegner den postmoderne kultur. Hans intention har været at skitsere en position hinsides marxisme og psykoanalyse og diskursanalysen i Foucaults forstand.¹² Et projekt, som har indbragt ham prædikater som teoretisk ekstremist og som postmodernismens ypperstepræst.

Baudrillard er radikal i sit forsøg på at omdefinere eksisterende begreber som magt og forandring. I sin definition af magt er han tydeligvis både ude efter det negative magtbegreb i marxismen og det »positive« magtbegreb hos Foucault, idet han siger:

»Når man taler så meget om magten, er det fordi den ikke findes noget sted. Det samme gælder for Gud: den fase, da han var allestedsnærværende gik kun kort tid forud for den fase, da han var død. Uden tvivl gik Guds død endda forud for den fase, da han var allestedsnærværende. Det er det samme med magten: det er fordi magten er død, er et spøgelse, en marionet«. Og videre:

»Magten har ikke altid selv betragtet sig som magten, og de store poli-

tikers hemmelighed bestod i at vide, at magten *ikke eksisterer*. Hvis magten kun er et simulationens perspektivrum, lige som malerkunsten var det i Renæssancen, og hvis magten forfører, er det netop (det som politikens naive realister aldrig vil forstå) fordi den er et simulakrum, fordi den omdannes til tegn og skabes ud fra tegn (derfor kan *parodien*, vendingen af tegnene eller overdrivelsen, ramme den dybere end et hvilket som helst styrkeforhold). Denne hemmelighed om magtens ikke-eksistens, som var de store politikeres, var også de store bankierers hemmelighed, nemlig at penge ikke er noget, at pengene ikke eksisterer, var også de store teologers og inkvisitorers hemmelighed, nemlig at Gud ikke eksisterer, at Gud er død. Det giver dem en fabelagtig overlegenhed.« (Baudrillard 1982, s. 65-66).

Baudrillard erstatter de traditionelle forestillinger om magt og magtrelationer, i.e. klassekampen i marxismen, og de magtens mikromekanismer, som der opereres med i Foucaults diskursanalyse, med et tomt begreb. Han ser magt som et spil og som en reversibel kraft. Dette fremfor at se magt som en lineær enhed, der vokser eller forsvinder i takt med tiden.

I forlængelse af Baudrillard har der udkrystalliseret sig en forestilling om køn, hvor kvindelighed og mandlighed defineres som et spil og hvor kvindelighed ikke bærer nogen bestemt betydning, men bestemmes som »en måde at se ud på«: »Den er som mandligheden et spil eller et (i moden visuelt kodet skema). Den bærer ikke på faste betydninger, men udstikker måder at se (ud) på i forhold til andre måder. Kvindeligheden er en maskerade, der hele tiden stjæler billedet. Og allerede Nietzsche påpegede, at den filosof, der troede at kunne finde sandheden bag maskerne var en nar. Vore sandhedslængsler er determinerede af vore synsvinkler, og løgnen vil være et konstitutivt element i enhver sandhed. Maskeraden kan være virksom i den forstand, at den som fuldt synlig peger på det usynlige, som det, der er »bagved«. Derved narrer det blikket til kun at tro på det synlige som udtryk for et skjult indhold.¹³

Maskeradebegrebet udstiller og parodierer de modernistiske »dybdevidenskaber« som marxisme, psykoanalyse og hermeneutik, hvor den analytiske konstruktion af et overfladeniveau og et essens- eller dybdeniveau har været central, også når det gjaldt definitionen af køn. Samtidig antyder citatet den ironi, som poststrukturalistiske teoretikere har anvendt i forsøget på at skabe en distance til det, der opfattes som tilbagelagte forestillinger.

I den danske debat har fronterne været trukket hårdt op, og forslag til,

at kombinere de to forestillingsverdener er blevet afvist. »Spørgsmålet bliver for mig at se: hvordan kan maskespillet, der altid har virket som en parodisk anti-tese til frigørelsens autencitets- og sandhedssøgen, nu pludselig parres med denne uden at de begge mister betydning«. (Thomson 1988) Foreningen af parodi og maskeradeforestillingen med en marxistisk vision om forandring og frigørelse afvises som naiv bastardisering af de store ideologier, og som noget, der får de eksisterende logikker til at bryde sammen.¹⁴

Kønnetts implosion eller kulturhistoriens forvandlingsform

Andre har været mere optimistiske, når det gjaldt forsøget på at integrere feminisme, kvindeforskning og poststrukturalisme og de seneste år har opvist en sand strøm af forslag.¹⁵

Jeg ser mine egne teser i forlængelse af denne optimistiske tendens, idet jeg dog i det følgende vil begrænse mig til at udvikle et par begreber, som er centrale herfor. I den forstand kan min position ses som et forsvar for en eklektisk intellektuel praksis, hvilket jeg foretrækker frem for den skyttegravskrig, som har gjort sig gældende.

Først vil jeg forfølge det, der er blevet kaldt »kønnetts implosion« og dernæst det, som jeg vil benævne »kulturhistoriens metamorfose«. Her vil jeg atter vende mig til Baudrillard og hans kulturhistoriske begreber, om, hvordan forandring sker i det (post)moderne samfund. Tesen er kort fortalt, at virkeligheden er ophørt med at eksistere i det postmoderne samfund, at den er imploderet og erstattet af simulakrer eller gøglebilleder. »Alle ting hører op i deres fordoblede simulation, og det er tegnet på, at en cyklus er afsluttet. Når realitetseffekten ligesom den ubrugelige Messias fra dagen efter forgæves fordobler tingenes gang, er det tegnet på, at en cyklus afsluttes i et simulakrumspil, hvor alt genspilles før det dør, og hvor alt så vælter omkuld langt bag sandhedens horisont. (...)

På den anden side af cyklen, som er det reelles forfald, er kun hemmelighedens eller magtens iscenesættelse operationel, men dette er tegnet på, at magtens substans, efter dens uophørlige ekspansion gennem flere århundreder, er i færd med at implodere på voldsom vis, og at magtens sfære er i færd med at trække sig sammen fra en kæmpestjerne til en rød dværg og dernæst til et sort hul, som opsuger det reelles substans ...« (Baudrillard 1982, s. 60).

Overfører man denne tankerække til kønnets område, kan fordoblingen ses som en bevægelse, der leder kønnet over i et simulakrum, hvor alt igen gennemspilles, før det dør langt hinsides det reelles og sandhedens horisont. Det er dette begrebslige forsvindingsnummer, som de såkaldte postfeminister arbejder i forlængelse af og læser ind i kulturen og feminismen, f.eks. når Lis Haugård siger: »Kvindefrigørelsen er allerede sket, hændt, idet kvinde anerkendes som tegn.« I forlængelse heraf, taler hun om kvindebevægelserne som iscenesættelser. »(måske var kvindebevægelsernes høj-tid et teaterstykke, der satte kvinden som tegn i scene – med masser af larm!!? (teater:en acte – fra at være intet (forskelsestegn sættes ind) noget bestemt (moder, krop etc.) bliver kvinde (igen til TEGN uden indhold, Kønnen frit (cf. psykoanalysen) måske er derfor kvinder skue-spillere: fordi denne passage fra at være intet/noget til at være tomt tegn i udveksling må gen-tages -genageres).«¹⁶

Lis Haugård taler tydeligvis fra et ståsted hinsides det konkrete og den symbolske vending. Herfra ses kvindefrigørelsen som et overstået stade og kønnet som forvandlet til et tomt tegn i udveksling med andre tomme tegn. Postfeministernes parallel til de marxistiske feministers politiske program, for såvidt de overhovedet vedkender sig et sådant, bliver således at pege på ændringer og omvendinger i det symbolske, af betydningsystemer.

Fritter man postfeministerne for strategier overfor dagsaktuelle emner, bliver svaret ofte hængende i luften. Dog ser det ud som om der sker en tilbagevenden til den klassiske oplysningsfeminismes kønsopfattelse, som gik ud på, at køn ikke kunne beskrives: »Vi må ud af den oppositionslogik, den spejlende identifikationstankegang, i den figur, der opererer med en menneske-model med indhold.« (Haugård 1987). I denne udgave ser feminismen ud til at blive reduceret til en dagsaktuel taktik, der ikke knytter an til en feministisk videnskabshorisont.

Spørgsmålet er imidlertid, om det overhovedet er nødvendigt at gå om ad den brudte syntaks og implosionens ekstreme forsvindingsnummer for at formulere en position hinsides det gammelkendte? Jeg har fundet svar på lignende spørgsmål hos den tyske avantgardeteoretiker Peter Bürger. I hans »Theorie der Avantgarde« fra 1974 opererer han med nogle begreber, som virker mere anvendelige i en historisk sammenhæng samtidig med, at de peger ud over det bestående. Peter Bürger skelner i sine kulturanalytiske teser mellem forskellige kritikformer. Med begrebet *systemimmanent kritik* sigter han til den kritik, der kommer til udtryk indenfor en given sammenhæng eller institution, på dens eget værdis-

grundlag. Mens begrebet *selvkritik* forstås som den kritik, der udfoldes, når en sammenhæng eller institution overskrider sit eget værdisystem. Peter Bürger demonstrerer, at det først er i den selvkritiske fase, at muligheden for at nå til en objektiv forståelse af den institution, som kritikken omfatter, er til stede. »Forståelsen af en kultur udvikles ikke i kulturen selv, men bliver til som redskab for dens overskridelse. Forståelsen er i den forstand fremadrettet, for den er led i en overvindelse af det, den omfatter med sine fortolkninger. Men den er også bagudrettet, for med fortolkningerne griber den fat i et kulturelt erfaringsstof, som svinder jo længere ud i horisonten, jo længere forståelsen skrider fremad. Forståelsen er i sin art en erindringsaktivitet, der i grebet bagud afstøder det, der begribes.

(...) De hverdagslige fortolkninger kan antage form af systemimmanent kritik, eller de kan omfatte forståelsesformer af ikke-kritisk og identifikatorisk art. Men uanset, hvor omfattende og hvor mangeartede de er, så skiller de sig ud fra de overskridende forståelsesformers erindringsbevægelse, som først udfolder sig i det moment af udviklingen, hvor det, forståelsen omfatter med sine fortolkninger, er på vej til at dø. (...) Forståelsen af en kultur kulminerer i den kultur, der overvinder den.¹⁷

Peter Bürgers bestemmelse udsiger, hvornår fortolkning eller historisk forståelse overhovedet er mulig, nemlig, når det pågældende fænomen er historie, mere end liv og mulighed. Samtidig mener jeg, at indsigten kan anvendes i en bredere kulturanalytisk forstand til en kvalificering af begrebet om forandring. Fremfor at se historie, som opregningen af, at noget blot og bart ændrer sig i en lineært fremadskridende udvikling, bliver det herigennem muligt at aflæse forandring på en mere kompleks måde. Det bliver muligt at operere med at kulturer overlejrer hinanden i et bestemt mønster, udtrykt ved »at en kultur kulminerer i den kultur, der overvinder den«. Det vil sige, at kulturelle forestillinger og idealer, som man forlængst troede døde og borte, dukker op i nye former og kontekster før de eventuelt går til grunde. Og ikke blot som »usamtidig støj« eller betydningsløst vedhæng til teleologiske mønstre af f.eks. »modernisering« eller »seksualisering«. Men som noget, der åbner op for nye fortolkninger af historien, hvilket jeg skal søge at vise i det følgende.¹⁸

Først har jeg i forlængelse heraf indtænkt kvindeforskningens teoretiske platforme. Når det gælder den nære fortid, kan den marxistiske kvindeforskning og de kritiske evalueringer af den klassiske marxisme ses som en immanent kritik, d.v.s. en kritik, der holder sig indenfor værdisystemet.

grundlaget. Mens de poststrukturalistiske udkast kan ses som en selvkritik, der går ud over dette værdigrundlag.

Desuden kan indsigterne i de kulturelle cykler og betingelserne for objektiv forståelse af dem, anvendes til en nyfortolkning af kvindebevægelsernes historiske udvikling. Det vil sige til en præcisering af de forskellige kvindestrategiers cykler, set i sammenhæng med deres konkrete historisk grundlag.

Et postmoderne udkigspunkt

Erkendelsen af, at vi nu befinder os i den postmoderne tidsalder, eller i et tidehverv mellem det moderne og det postmoderne, tillader etableringen af et nyt udkigspunkt til vurderingen af kvinders bevægelser og strategier over de sidste 100 år. Jeg medregner her alle bevægelser og foreninger, bestående af kvinder, uanset deres feministiske artikulation. Det er bevægelser, som har haft forskellige sociale og kronologiske udspring, forskellige kulminationspunkter og vekslende betoning af lighed og særart. Fælles for dem er, at de ud fra disse forskellige synsvinkler og perspektiver har »italesat«
kønnet, kvinderne. Det har de gjort netop i det århundrede, hvor den samfundsmæssige udvikling gradvist har fjernet grundlaget for det traditionelle kvindeliv. Det er den periode, hvor kvinderne er blevet løsgjort fra deres biologiske bestemmelse, moderskabet, via den friere adgang til prævention og abort. Samtidig er det den periode, hvor husholdningsarbejdets rationalisering og samfundsmæssiggørelsen af hjemmets opgaver, har fjernet grundlaget for at være husmor i traditionel forstand.¹⁹

Jeg mener, at det er muligt at skitsere en slags lovmæssighed for kvindestrategierne over det sidste århundrede og at indkredse cykler af fødsel, klimaks og død. Det bliver billedligt talt muligt at se kvindestrategierne som bølger, der brydes og føder det nye. Død og fødsel bliver således en metamorfose, en enhed i den kulturhistoriske forvandlingsproces. Man kan også vælge at præcisere metamorfosen ved hjælp af det karnevalistiske vokabular, hvor der tales om den parodiske iscenesættelse som det vendingspunkt, hvoraf det nye fødes.

Et hurtigt vue over kvindestrategiernes hovedveje i de sidste 100 år vil vise konturerne af sådanne cykler, af fødsel, kulmination og metamorfose død-fødsel, kulmination osv. Det er ikke alle vendinger, som er lige epokegørende, og jeg vil uden videre betegne den store vending i 1960erne

og 1970'erne («husmoderens død, lønarbejderkvindens fødsel»), som den afgørende i dette århundrede.²⁰

Endvidere er det muligt at vise, at kvinder ikke kun er blevet stemplet af den dominerende kultur og de dualistiske kønssymboler. Kvinder har selv spillet en aktiv rolle som kulturskabere og i accentueringen af symbolerne. Måske er det endda muligt at tale om et spil, om over- og underdrivelse og fordrejning af symbolerne, lig det, der nu ses som karakteristisk for den postmoderne kultur?

På den måde er den postmoderne platform ikke kun brugbar for en analyse af den nutidige kultur, den aktiverer også et nyt syn på historien. For mig at se træder f.eks. viktorianismens overdrevne kulturkvinde, den store husmor, den socialistiske realismes store arbejderske og dagens superkarriere kvinde mere og mere frem som fiktioner og taktiske gestaltninger, som kvinderne har anvendt i bestræbelserne på at skaffe sig spillerum på den herskende kulturs præmisser.

Som nævnt mener jeg, at det er muligt at skitsere kvindestrategiernes cykler. Samtidig vil jeg pege på, at der indenfor disse hoved-cykler har eksisteret symbolske hegemonier, som har været bestemmende for de øvrige krusninger, der i denne historiske periode udgøres af husmor og lønarbejderkvindesymbolerne. Hegemonierne har hele tiden været ledsaget af udfordrende symbolske skygger, der har fungeret som afstivninger og lynafledere for hegemoniernes blinde pletter.²¹

Tager man turen gennem de sidste hundrede års kvindestrategier med de symbolske hegemonier som ledemotiver, fås der teseagtigt følgende bevægelse:

Det borgerlige samfunds opdeling i sfærer og arbejdsdelingen i den borgerlige familie som grundlag for familiens udskillelse og idealet om kvinderne som hjemmets apoteoser. Dette ideal om kvinderne som mødre og husmødre blev indoptaget og professionaliseret i både kvindesags- og husmororganisationer og i partiernes kvindearbejde.

Husmoridealet kulminerede i perioden fra ca. 1920 til ca. 1950. Det betød videnskabeliggørelse og statsliggørelse, der bl.a. kom til udtryk i dannelsen af husholdningsorganisationer og i oprettelsen af Statens Husholdningsråd i 1935. Desuden blev husmoderen og moderskabet fejret i husholdningsfestivaler, børnepasningskonkurrencer m.v.²²

Efter kulminationen fulgte en »der er noget i vejen fase«, hvor husmoderen blev genstand for psykologiserings- og æstetiseringsbestræbelser. F.eks. i undersøgelser af københavnske husmødres dårlige almentilstand

og i kortlægning af familiens trivsel mere alment. Samt i vægningen af æstetik og stil fremfor af de produktive sider i husarbejdet.²³

Endelig var der parodien og omvendingen, som bl.a. blev artikuleret af Dansk Kvindesamfunds Ungdomsafdeling, der satte den hjemmegående husmor under kritisk debat i begyndelsen af 1960'erne. Ungdomsafdelingen var startet i 1963 og gik stærkt ind for, at kvinderne skulle ud på arbejdsmarkedet og mente, at den hjemmegående husmor var en abnormitet og en samfundssnylter. De hjemmegående kvinder i Dansk Kvindesamfund og andre steder forsvarede sig, og debatten udviklede sig nogle steder til rene farcer.²⁴

Ud af denne metamorfose gestaltede sig et nyt hegemonisk ideal og cyklen tenderer nu til at gentage sig, blot på et andet samfundsmæssigt grundlag. Det skete med formuleringen af lønarbejderkvinden som nyt ideal primært med udgangspunkt i de uddannede mellemlagskvinders situation. Gentagelsen kom også til syne ved at lønarbejderkvinderne på en gang var aktører og genstand for statsliggørelse (i Kvindekommissionen 1965-74 og senere i Ligestillingsrådet 1975 ff) samt i videnskabeliggørelse, ikke mindst via den marxistiske kvindeforskning. Også den lønarbejdende kvinde blev fejret i stort anlagte kvindefestivaler, bl.a. i København og i Aarhus. Endelig fulgte en »der er noget i vejen fase« hvor psykologisering og æstetisering kom i forgrunden. Denne drejning blev videnskabeligt artikuleret fra postfeministisk hold. Her kan man så tilføje den omvendning og parodiering af det politiske, som yngre kvinder har forsøgt sig med. Det er f.eks. er kommet til udtryk i det nye kvindeparti, der insisterer på et »her og nu«-liv og på retten til at være mødre.

Artikuleringer herfra og andre steder kan ses som en kritik af den ekstreme rationalisering af det moderne kvindeliv, som de – ikke ganske uberettiget – ser som et resultat af den nye kvindebevægelses bestræbelser. Sammenholdt med tendenserne i den postmoderne massekultur kan man tale om en vending eller en metamorfose, hvor forestillingen om et hegemoni afvises, til fordel for ønsket om plads til forskellighed og mere flydende kønsideal og et arbejdsmarked, der fungerer mindre på mændenes præmisser.²⁵

Kvindelighedens italesættelse

Alt i alt ser jeg kvindestrategierne, som de har udfoldet sig over de sidste hundrede år, som en dobbeltmotiveret »italesættelse«²⁶. Det første motiv kan med lidt hjælp fra den postfeministiske terminologi kaldes kvinder-

nes maskerade. Det vil sige bestræbelserne på at opnå lighed eller lige værdighed eller som det blev sagt ovenfor, bestræbelsene på at blive samfundsmæssige tegn.

Kvindestrategierne eller italesættelsen kan imidlertid også anskues ud fra en anden motivstruktur, nemlig som en slags angstens cykler, hvorved kvinderne har søgt at møde og afværge det moderne samfunds konsekvenser. I den forstand må angsten ses som ligeså konstituerende for identiteten som det mere positive erobringsarbejde.

Med den bagklogskab på historien, som den tidsmæssige distance befordrer, er det ikke vanskeligt at se den voldsomme »italesættelse« både historisk og aktuelt i dette lys. Det kvindelige intimitetsideal og senere den professionelle husmor, kan ses som en identitetsmæssig bearbejdning af de nye forhold, som det moderne samfund førte med sig. Kvindernes første udspil blev her overvejende at kæmpe for at holde de gifte kvinder og arbejdet i familien fri af markedet og den samfundsmæssige rationalitet.

Identitetsarbejdet blev ikke mindst næret af det symbolske trusselsbillede af »mandskvinden«, der på en gang perverterede kvindeligheden ved at påtage sig en mandlige lønarbejdermaske og en mandlig driftskarakter. Selv om denne androgyn med afsky blev formuleret af det 19. århundredes antifeministiske kunstnere og videnskabsmænd, så kunne symbolet også anvendes af kvinderne til afstivning af det traditionelle kvindeliv. Under konflikten lå angsten for at overskride egne kønsgrænser. Med andre ord kom frygten for at blive sat udenfor skemaets etablerede kønsforhold eller den symbolske orden, til at spille en mægtig rolle for disse kvindegenerationer og deres strategier.

Et eller andet sted ser det ud som om, at denne konflikt spiller sig igennem igen idag, nu blot i en mere radikal udgave.

Her er det ikke kun frygten for rationaliteten, men for udslettelsen af køn som sådan, der kan ses som katalysator for den intense »italesættelse« af kvindelighed og kønsidentitet, som har fundet sted over de sidste 20-25 år. Netop i den periode, hvor kvindernes integration i samfundet har gennemløbet en voldsom udvikling. I hvert fald er det tankevækkende, at de traditionelle kvindeværdier, som i historiens løb har karakteriseret særartsstrategierne, her på den moderne og mest »frigjorte« og »ligestillede« epokes faldereb, endnu engang kulminerer politisk og kulturelt. F.eks. har nye analyser af vælgeradfærd vist, at kvinder, specielt uddannede middelklassekvinder, som også var rygraden i Rødstrømpebevægelsen i 1970'erne, fastholder og profilerer de traditionelle kvindelige

værdier f.eks. udtrykt i »grøn« eller økologisk bevidsthed, i afvisning af atomkraft og i prioriteringen af fred og afrustning²⁷. De traditionelle kvindeverdier, som tidligere blev forbundet med konservative og murede interesser, har på den måde undergået en forandring og gøres nu til del af et progressivt livssyn. Altsammen på trods af afstanden til den »store« mor og husmor, der har fungeret som en negativ skyggefigur og som afstiver af den nye kvindeidentitet. Her ser det altså igen ud som om, at idealerne kulminerer, i den kultur, hvori de blev besejret.

På den baggrund har jeg spekuleret på, hvilken historie, der engang vil blive skrevet om kvindestrategierne i den periode, hvor vi selv er aktører. Vil der blive skrevet om den nye kvindebevægelse, som kvindernes sidste krampetrækninger og om sentimentalisering af det tabte land indenfor et kønssystem, som havde overlevet sig selv? Eller vil der blive skrevet om politiseringen af de traditionelle kvindeverdier og deres omsættelse i en økologisk kamp som det, der udfordrede den postmoderne maskerade, og som viste, at der bag maskerne trods alt fandtes mennesker af kød og blod? Spørgsmålene hører til dem, der kan formuleres i dag, men først besvares i morgen, via den grad af objektivisering, som kun den historiske distance kan tilvejebringe.

Noter

1. Signalementet af det postmoderne bygger temmelig tekstnært på Jens F. Jensen: Det postmoderne – for begyndere. in Passage 3-4. 1987.
I debatten har der været nuancer m.h.t., om der var tale om noget kvalitativt nyt, som adskilte sig fra den hidtidige kapitalisme og modernisme, eller om det blot drejede sig om en eksaltering af gammelkendte træk – eller begge dele. For denne diskussion se f.eks. Andreas Huyssen: *After the Great Divide. Modernism, Mass Culture, Postmodernism*. Indiana University Press. Bloomington 1986 samt Fredric Jameson: *Postmodernism or the Cultural Logic of Capitalism* in *New Left Review* 146, July August 1984. Artiklen findes på dansk in Fredric Jameson: *Post-modernismen og den sene kapitalismes kulturelle logik*. in *Kultur og Klasse* 51. 1985.
2. Den mest veloplagte tilbagevisning af det postmoderne udkast fra marxistisk hold har været Johan Fjord Jensen: *Det tredje. Den postmoderne udfordring*. Amadeus 1987. For den noget forsinkede historikerdebat om emnet se: *Den jyske Historiker* nr. 50: *Findes Historien – virkelig?* 1990 samt *Den jyske Historiker*, ekstrainummer: »Det kulturhistoriske opbrud«. december 1991. For en konsekvent afstandtagen fra det nye se specielt bidragene af Søren Mørch og Benito Scocozza.
3. For en kort introduktion se Lis Haugård: *Postfeminisme*. Arbejdsnotat 1. Cekvina. Aarhus 1987.

4. Ikke mindst i de banebrydende arbejder af den amerikanske kvindehistoriker Joan Scott.
5. Marxistisk kvindeforskning blev og bliver bedrevet af socialistiske feminister, derfor anvendes betegnelserne lidt i flæng.
6. Alison Jaggar: *Feminist Politics and Human Nature*. Rowman and Allanheld 1983: 130. Dette og fig. citat oversat af HRC.
7. Det er interessant, at der her eksisterer en vis lighed med liberalismens forestilling om en ahistorisk menneskelig kerne. I mange marxistiske analyser har der ligget en implicit drøm om denne kerne som et minimums emancipationspotentiale.
8. Ann Foreman: *Femininity as Alienation*. Pluto. London 1977. Det marxistiske begrebsapparat er søgt anvendt kvindespecifikt i begrebet køns karaktermaske i Mette Bryld og Nina Lykke: *Et feministisk manifest*. in *Bryd! Om kvindelighed og feminisme*. København 1980.
9. Modellen er inspireret af Marilyn Strathern: *No Nature, No Culture: The Hagen Case*. in Carol MacCormack and Marilyn Strathern (eds): *Nature, Culture and Gender*. New York 1980 samt Billy Ehn og Orvar Løfgren: *Kulturanalys. Et etnologisk perspektiv*. Lund Liber 1983.
10. »Katastrofalt utopia« er en term, der anvendes af Nietzsche. Poststrukturalisme bruges her som en samlebetegnelse for teorier og teoretikere, som mere har distancen til 60'erne og 70'ernes marxisme, strukturalisme og psykoanalyse til fælles end et egentlig udkast til en ny teori. Et fælles træk er dog deres udkast til tolkninger af den moderne virkelighed, informationsfundet, jvf. indledningen til denne artikel.
11. Prince er citeret fra Suzanne Moore: *Getting a Bit of the Other. The Pimps of Postmodernism*. in Rowena Chapman and Jonathan Rutherford (eds): *Male Order. Unwrapping Masculinity*. Lawrence and Wishart. London 1988.
Madonna citeret fra Anne Jerslev: *Who's That Woman – om Madonnabilleder*. in Linda Andersen et al. (red): *Den tredje Skønhed*. Aarhus 1988.
12. Det kommer f.eks. frem i den drillende titel på en af hans publikationer: Jean Baudrillard: *Oublier Foucault*. Paris Galilee 1977. På dansk Jean Baudrillard: *At glemme Foucault*. København 1982. Der refereres i det følgende til den danske udgave.
Jean Baudrillard f. 1929, sociolog og bl.a. professor ved Nanterre Universitetet i Paris. I sine tidlige arbejder beskæftigede Baudrillard sig med at videreudvikle den marxistiske teori til også at omfatte forbrugersamfundet i den sene kapitalisme. Hvilket førte til udviklingen af en teori om dynamikken i selve den kapitalistiske kultur, der ikke længere var baseret på revolutionære proletariske principper, men på symbolske kulturer, som befandt sig udenfor og hinsides kapitalisme og rationalisme. I Baudrillards senere skrifter, som jeg har trukket på, forkastes vedtagne sociologiske kategorier og forestillingsverdener. Baudrillard beskylder således sociologien for at være fremmedgjort overfor den virkelighed, som den beskriver ligesom flere centrale begreber vendes på hovedet. F.eks. »I det tavse flertals skygge«, hvor 1960'ernes og 70'ernes overeksponerede begreb om »massen« eller »folket« og »manipulationstesen« undergraves og omdefineres. Baudrillard mener, at alle fornuftens store skemær kun har kunnet trænge ind i masserne via fordrejning eller radikal forvridning, hvilket han ser som en positiv modstrategi, et opsynings- og tilintetgørelsesarbejde vendt mod kulturen, viden-skaben, magten og samfundet. For introduktioner til Baudrillard se Esbern Krause Jensen: *At læse Baudrillard*. in *Baudrillard 1982* samt Carsten Juhl: *Analysen mellem*

- afsløring og viden. in Stig Brøgger, Else Marie Bukhdahl, Hein Heinsen og Albert Mertz: *Implosion og forførelse*. København 1984. Se tillige: Mike Gane: *Baudrillard. Critical and Fatal Theory*. Routledge 1991, der er den grundigste og mest ædruelige præsentation af Baudrillard.
13. Bodil Marie Thomsen: Jeg ser ikke (kvinden) skjult i skoven. *Information* 17.11. 1988. Positionen er, som det fremgår inspireret af Nietzsche, der benyttede termen maskerade i sin kritik af den vestlige metafysik og troen på, at der var et »bagved« den tilsyneladende overflade. Efter Nietzsche blev maskeradebegrebet anvendt af psykoanalytikeren Joan Riviere i den berømte artikel: *Womenliness as a Masquerade*, der første gang blev publiceret i *The International Journal of Psychoanalysis* i 1929. Artiklen findes genoptrykt i Joan Riviere: *Womenliness as a Masquerade*. in Victor Burgin, James Donald, Cora Caplan (ed.) *Formations of Fantasy*. London 1986. Se desuden Stephen Heath: *Joan Riviere and the Masquerade*. in Burgin et al 1986. Rivières påstand var, at kvindeligheden som sådan var en maskerade, og at den var identisk med den »genuine« kvindelighed. Hendes tese hvilede på en analyse af intellektuelle kvinder, hvor hun iagttog en bemærkelsesværdig svingning mellem maskulint og feminint. Tankegangen blev genoptaget af psykoanalytikeren Jacques Lacan i slutningen af 1950'erne. Som vist har fænomenet en bredere betydning end den snævert psykologiske i dagens kulturanalytiske diskussioner.
 14. Koblingen blev foreslået af Hanne Dam i en leder i *Information* d. 5.- 6. november 1988. Bodil Marie Thomsens indlæg var en afvisning heraf.
 15. Joan Scott er den, der mest konsekvent har argumenteret for en poststrukturalistisk tilgang til kvindehistorien in Joan W. Scott: *Gender a Useful category of Analysis*. in *American Historical Review*. Vol 91, 5. 1986. Artiklen er genoptrykt i Joan Wallach Scott: *Gender and the Politics of History*. Columbia University Press. New York 1988. Se også: Joan Wallach Scott: *Deconstructing Equality – versus – Difference or: the Use of Poststructuralist Theory for Feminism*. in *Feminist Studies*. Vol 14.1.1988, Nancy Fraser: *The French Derrideans: Politicizing Deconstruction or Deconstructing Politics*. in *New German Critique*.no.33. Fall 1984, Laura Mulvey: *Changes. Thoughts on Myth, Narrative and Historical Experience*. in *History Workshop Journal*. Spring 1987, og Tania Ørum: *Hvor er vi så henne? Om postmodernisme og feminisme*. in *Kultur og klasse* 62. 1988, der alle forsøger en sammenkobling af poststrukturalisme og feminisme.
 16. Lis Haugård: *Postfeminisme*. Arbejdsnotat I. Cekvina. Aarhus 1987, s. 1.
 17. Peter Bürger: *Theorie der Avantgarde*. Frankfurt am Main 1974. Peter Bürger er introduceret i den danske kulturhistoriske debat af Johan Fjord Jensen in *Kulturhistoriens forvandlingsformer*. Arbejdsrapport, Center for Kulturforskning ved Aarhus Universitet. 1988, hvorfra der citeres s. 13-14.
 18. Tesen om, at forståelse af en given tildragelse først bliver mulig, når fænomenet er historie, har sin forløber i Hegels historie om Minervas ugle, der først flyver, når mørket indfinder sig. Tilgangen har med held været anvendt af Johan Fjord Jensen: *Virkningshistoriens arkæologi*. in *Den jyske Historiker* nr. 26. 1983 samt i et mundtligt indlæg af Helge Paludan ved en konference i anledning af historikeren John R.Gillis besøg i Danmark i 1991.
 19. I en mere udfoldet argumentation ville det naturligvis være vigtigt at differentiere

strategierne på klasse. Også Yvonne Hirdman har argumenteret for klasseoverskridende kvindestrategier i tilknytning til det socialdemokratiske kvindearbejde i Sverige. Se Yvonne Hirdman: *Särart – likhet: Kvinnorörelsens Scylla och Karybdis?* in Inge Frederiksen og Hilda Rømer (red): *Kvinder, mentalitet, arbejde*. Aarhus 1986.

20. I Danmark faldt andelen af husmødre 36% i 1960 til 11% i 1980. Faldet var mest drastisk i tiåret fra 1970 til 1980, hvor det faldt fra 28% til 11%. Tallet var i 1990 helt nede på 6%. Det er interessant at debatten, omvendingen og metamorfosen fandt sted forud for de egentlige ændringer.
Omvendt steg antallet af kvinder i arbejdsstyrken fra 28% i 1960 til 52% i 1990. Også her fandt den største bevægelse sted fra 1970 og 1980, hvor tallet steg fra 34% til 47%. Jvf. *Levevilkår i Danmark. Statistisk Oversigt 1992*. Danmark er et specielt velegnet eksempel, når det gælder tesen om, at den hjemmearbejdende mor er en saga blot. I 1988 lønarbejdede hele 79% af kvinderne med børn under 10 år, heraf 32% på deltid. Mens tallene for Storbritannien var 46%, heraf 32% på deltid. For EF området som helhed var tallene 44% med 17% på deltid. jvf. *Crew Reports*. Vol. 12. nr. 5. May 1992.
21. Her trækker jeg på strukturmarxismen og forestillingen om hegemoniske kulturer, som det f.eks. er demonstreret hos Stewart Hall, John Clarke, Tony Jefferson og Brian Roberts: *Subcultures, Cultures and Class*. in Stewart Hall et al (eds): *Resistance Through Rituals*, London 1976. Det er dog værd at bide mærke i, at en hegemonisk kultur er en, der kæmper for sin eksistens, og ikke en permanent og tidløs enhed.
22. Jeg mener som sagt, at det er rimeligt at operere med hegemoniske kvindestrategier. Navnlig i Danmark, hvor skellet mellem en borgerlig og en socialistisk strategi udvaskedes fra mellemkrigstiden og frem. Det skete bl.a. ved, at den toneangivende danske kvindeorganisation Dansk Kvindesamfund fra miden af 1930'erne blev præget af socialdemokratiske topkvinder. Edel Saunte blev den første socialdemokratiske formand i 1936, mens Lis Groes var formand fra 1958 til 1964 og Eva Hemmer Hansen fra 1968 til 1971. Dansk Kvindesamfund blev dog aldrig tilholdssted for arbejderkvinder i større stil. Det særlige politiske klima i Danmark gødede jorden for det tværpolitiske samarbejde. Som det er sagt, så var fællesinteresserne blandt kvinderne størst der, hvor socialismen var reformatorisk, liberalismen socialliberal og konservatismen svag. Se Drude Dahlerup: *Hvilken klasse tilhører kvinden? Hvilket køn har arbejderen?* in *Forum for kvindeforskning* 2. 1981. Samtidig betød Socialdemokratiets restriktive holdning til selvstændigt kvindearbejde, at partikvinderne søgte et forum uden for partiet. Dette til forskel fra Sverige, hvor der blev opbygget en stærk, selvstændig socialdemokratisk kvindeorganisation.
23. Foruroligelsen kom bl.a. til udtryk i 50'ernes husmor- og familieundersøgelser. En undersøgelse fra begyndelsen af 1950'erne viste at over 50% af de adspurgte københavnske husmødre havde dårlige nerver og var hyperirritable. Og desuden, at mange anvendte »styrkende« medicin, følte sig ensomme og at deres arbejde ikke blev påskønnet. Jvf. Agnete Bræstrup: *Husmødres psykiske almentilstand*. in *Ugeskrift for Læger* 116,38. 1954. Desuden blev der omkring 1960 lavet en række sociologiske og familiepolitiske publikationer, af beroligende og rådgivende art. Se Kirsten Auken et al: *Familien lever*. København 1962, samt *Familiepolitik, hvorfor? hvordan?* København 1962 (nr. 32 af *Socialpolitisk Forenings småskrifter*) og Hennig Friis (red): *Familien og Samfundet*. København 1960. Æstetiseringen af husholdningsarbejdet har jeg påvist i en analyse af to husholdningsforeninger på landet. (upubliceret).

24. Den ældre generation i Dansk Kvindesamfund med Lis Groes i spidsen tog afstand fra de mest radikale dele af Ungdomsafdelingens udtalelser og mente, at DK var en forening, der skulle opmuntre kvinderne til at gøre sig gældende i samfundslivet, men et de selv måtte afgøre, om de ville arbejde ude eller hjemme. I realiteten støttede DK dog udearbejdstendensen, men holdt en lav ideologisk profil på grund af de mange husmormedlemmer. Ungdomsafdelingen knyttede med sine radikale krav rettet mod både arbejdsmarkedet og seksualpolitikken (krav om fri abort og seksualvejledningsklinikker) an til den venstreradikale tendens fra mellemkrigstiden, der bl.a. kom til udtryk i Arbejderkvindernes Oplysningsforening fra 1925 til 1934. AO stillede krav om ligeløn, nedsat arbejdstid, barselsorlov, husarbejds kollektivisering og om seksualklinikker og adgang til fri abort. Se Randi Marcussen: Socialdemokratiet, velfærdstaten og kvinderne. Den jyske Historiker nr. 18. 1980 samt Anette Borchorst: Kvindeinteresser og konflikter. in Nyt Forum for Kvindeforskning 3. 1989 og Hanne Caspersen: Arbejderkvindernes oplysningsforening 1925-1934. in Aar bog for arbejderbevægelsens historie 1978.
25. Også her har omvendingen af lønarbejderkvindeidealet eller maskeradens redskaber været i brug til fremme af egne idealer. Filmproducenten Mette Knudsen distribuerer p.t. følgende lille »vision« i tilknytning til sin film »Lasse, Lasse lille«, der handler om umuligheden af at være enlig forsørger og samtidig have et fuldtidsjob. »Man skulle kunne aflevere sine børn mandag morgen og hente dem fredag eftermiddag i institutionerne. Eller rettere hente dem fredag eftermiddag og aflevere dem hen på søndagen, så man var klar og udhvilet til at gå på arbejde mandag morgen«.
26. Ikke den bogstavelige tale, men nærmest den, der kan aflæses i Foucaults diskursive forstand. I analysen af seksualitetens historie, opererer han med et begreb om »italesættelse«, der bedst forklarer min anvendelse af ordet: »... anliggendet bliver (..) at tage det forhold i betragtning, at man taler om det, hvem der taler om det, fra hvilke steder og synspunkter man taler om det, hvad det er for institutioner, der tilskynder at tale om det, som indsamler og udspreder det man siger om det, altså kort sat det seksuelles altomspændende »diskursive faktum«, »italesættelse«. jvf. Michel Foucault: Seksualitetens historie. Viljen til viden. København 1978, s. 20.
27. Jørgen Goul Andersen: Kvindelige vælgere i bevægelse. Arbejdspapir 16. Center for Kulturforskning ved Aarhus Universitet. 1988.

Fremtidens Danmark

En analyse af Socialdemokratiets efterkrigstidsprogram, dets tilblivelse, indhold og formål.

Aage Hoffmann

Indledning

Søndag 19.8.1945 åbnede den første socialdemokratiske partikongres efter 2. verdenskrig. Partiets formand var Hans Hedtoft, der var blevet valgt i 1939. For det første skulle der vedtages et nyt arbejdsprogram »Fremtidens Danmark«. Dernæst skulle de mislykkede forhandlinger med DKP om en sammenslutning af de to partier diskuteres og godkendes.

Allerede i november 1944 var der blevet nedsat et såkaldt Socialiseringsudvalg, hvortil der i starten af 1945 tilknyttedes 11 underudvalg med Alsing Andersen som formand og Jens Otto Krag som sekretær. Tillige nedsattes to udvalg, der skulle undersøge spørgsmål om henholdsvis landbrugets problemer og om fiskeriets forhold. I løbet af foråret og sommeren 1945 blev de tre udvalgsbetænkninger skrevet sammen og forsynet med en indledning og et tillæg, »Socialdemokratiets politiske, sociale og kulturelle krav«. Hele materialet blev vedtaget af kongressen og udgivet i bogform af Socialdemokratisk Forbund under titlen »Fremtidens Danmark«.

I såvel de mere brede fremstillinger af arbejderbevægelsens historie som i specialartikler har det været diskuteret, hvor radikalt venstreorienteret »Fremtidens Danmark« var. Steen Bille Larsen (1977) sætter i sin fremstilling programmet i forbindelse med enhedsforhandlingernes sammenbrud (8.8.1945) og skriver, at DKP blev bragt »så meget i defensiven, at socialdemokraterne kunne afbryde forhandlingerne og gå i gang med mere åbent at bekæmpe DKP's indflydelse.« De første skridt var vedtagelsen af det »venstre-socialdemokratiske parti-program »Fremtidens

Danmark« samt starten på en antikommunistisk kampagne.¹ Men forholdt det sig nu således? Hans Erik Avlund Frandsen (1980) mener, at programmets noget voldsomme og næsten truende sprog havde sin baggrund i, at man ville markere sig i forhold til DKP. »Det var DKP, der spøjte bag de radikale formuleringer i manifestet. Læser man nærmere efter, ser det anderledes ud. I virkeligheden lå »Fremtidens Danmark« i smuk forlængelse af den socialdemokratiske tradition.« Programmet var forfattet af Jens Otto Krag.² Vagn Oluf Nielsen (1991) ser programmet som et led i en vesteuropæisk samfundsudvikling og konkluderer videre: »Og motiverne bag programmets udformning har uden tvivl både været ønsket om gennemførelsen af økonomisk demokrati og sociale reformer og imødegåelse af kommunisternes popularitet i arbejderklassen i sommeren og efteråret 1945.«³

Følgende bøger og specialartikler bygger på aktstykkerne fra Socialiseringsudvalget. Deres synspunkter omkring arbejdsprogrammet vil i undersøgelsen blive kritisk analyseret og vurderet.

I sine erindringer giver Jens Otto Krag (1969 og 1974) som en af hovedaktørerne sit syn på programmets tilblivelseshistorie, indhold og hensigt. Hans grundige fremstilling bygger især på referater fra udvalgsarbejdet, samt på tidligere fremsatte synspunkter (i aviser og bøger).⁴

Henning Tjørnehøj (1985) tager udgangspunkt i socialiseringsforslaget fra 1919. Hans citerer flittigt fra udvalgsreferaterne, men bringer kun få egentlige vurderinger og konklusioner. Han lader Krags erindringer udgøre forklaringsrammen på programmets tilblivelseshistorie og ender med den hovedopfattelse, at programmet snarere var et keynesiansk end et socialistisk oplæg.⁵

Også Jens Engberg (1986) bygger på aktstykker fra udvalgsarbejdet, men lader ligesom Tjørnehøj sine synspunkter styre af Krags erindringer. Programmet opfatter han først og fremmest som udtryk for en taktisk manøvre vendt imod kommunisterne.⁶

Niels Wium Olesens artikel (1991) bygger på det bredeste materiale fra Socialiseringsudvalget. Hans hovedsynspunkt er, at programmet markerede Socialdemokratiets tilegnelse af Keynesianismen, og at Krag havde hovedansvaret for, at udvalgsarbejdets resultat drejede i den retning.⁷ Lignende synspunkter finder vi hos henholdsvis Karin Hansen og Lars Torpe (1977)⁸ og hos Niels Ole Finnemann (1985).⁹

I nærværende undersøgelse er det lykkedes at inddrage et ikke tidligere bearbejdet materiale fra Socialiseringsudvalget hentet i Socialdemo-

kratiets, Krag's og LO's arkiv (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv). Jeg vil forsøge at finde frem til, hvilke hensigter Socialdemokratiet havde med »Fremtidens Danmark«. Det vil ske ved en analyse og karakteristik af de forskellige udvalgsmedlemmers opfattelse af og indflydelse på arbejdsprogrammets form og indhold. Diskussionen vil koncentrere sig omkring punktet økonomisk demokrati (bedriftsrådstanken) som et væsentligt led i spørgsmålet om socialisering. Herunder vil den hidtil oversete konflikt mellem fagbevægelsen og tilhængere af bedriftsråd blive taget op.

Programmets indhold og dets videre skæbne

»Fremtidens Danmark« består dels af ideologiske og agitatoriske proklamationer og dels af konkrete forslag. I indledningen rettes et kraftigt angreb på »Privatkapitalismen«, som er skyld i de stadig tilbagevendende kriser og sætter økonomiske, uddannelsesmæssige og kulturelle skel i befolkningen. For at forhindre kriserne må *»Den brede Befolknings Leveniveau ... sættes i Vejret i mindst samme Takt som den, hvori Produktionen stiger.»*¹⁰ Men det er ikke alle trin inden for kapitalismen, programmet ven-

Eiler Jensen, Peder Tabor, H.C. Hansen, Vilhelm Buhl og Hans Hedtoft på Socialdemokratiets kongres i 1945 hvor partiets arbejdsprogram »Fremtidens Danmark« skulle vedtages. (ABA).

der sig imod. »Den liberalistiske Kapitalisme« skulle være med til at fremme målsætningen om en effektivisering af erhvervslivet og til at løse de sociale problemer. Der bliver fremhævet tre punkter: 1. *Fuld Beskæftigelse*. 2. *Social Tryghed*. 3. *Effektivitet og Demokrati i Erhvervslivet*. (s. 9) Midlet skulle være en »planøkonomisk Samfunds- og Erhvervspolitik«. (s. 8) Herunder skulle en »*moderne Konjunkturpolitik*« præge statens finanspolitik. (s. 12)

Det mest vidtrækkende punkt er forslaget om økonomisk demokrati (hovedafsnit II, s.14-20), som skulle sikre en produktionsforøgelse og en højnelse af levestandarden. Hovedopgaven skulle være at inddrage såvel virksomhedens ejere som arbejdere, hvorfor det var nødvendigt at oprette:

1. **Bedriftsråd** på de enkelte virksomheder over en vis størrelse, hvori arbejdere og funktionærer kunne stille forslag og ideer af teknisk og organisatorisk art. Bedriftsrådene skulle samarbejde med de faglige organisationer bl.a. omkring de kollektive overenskomsters gennemførelse og overholdelse.
2. **Sektionsråd** for de enkelte erhvervsgrøene og større brancher med en sammensætning af repræsentanter for staten, arbejdsgiverne, de pågældende fagforbund samt for forbrugerne. Dette råds opgave skulle være at trække retningslinier op for den økonomiske virksomhed i den del af erhvervslivet rådet dækkede. Sektionsrådet skulle stå i kontakt med bedriftsrådene og kunne anvende økonomiske rapporter fra disse som vejledning.
3. **Et samfundsøkonomisk råd** for hele landets økonomi. Medlemmerne hertil skulle udpeges af regeringen og sammensættes af repræsentanter for administrationens økonomiske grøene, for erhvervslivets hovedorganisationer, for arbejderne, for kooperation og andelsbevægelse, for forbrugerne, for den økonomiske sagkundskab. Dets opgave skulle være at modtage forslag og indberetninger fra sektionsrådene, at følge den økonomiske udvikling og foretage undersøgelser herover samt at afgive regelmæssige indberetninger og stille forslag om love og ordninger til statsministeren, under hvem rådet skulle sortere.

Et af de spørgsmål, der rejser sig i forbindelse med forslaget om økonomisk demokrati, er arbejdsgivernes fortsatte ret til at lede og fordele arbejdet. Og set i en sammenhæng hermed rejser de efterfølgende hovedafsnit i programmet spørgsmålet om, i hvilken udstrækning de enkelte virksomheder skulle overgå til samfundseje.

Vedrørende det første spørgsmål siges det tydeligt, at arbejdernes og funktionærernes indflydelse begrænser sig til at kunne stille forslag i bestyrelserne, mens deres indflydelse i sektionsrådet skulle have vejledende karakter. Heller ikke sektionsrådet skulle have nogen besluttende myndighed. Det kunne stille forslag og afgive beretninger til det samfundskonomiske råd, som så igen kunne stille forslag om love og ordninger til statsministeren. Forslaget om økonomisk demokrati udgjorde altså en hierarkisk opbygning med statsministeren og Rigsdagen i toppen af pyramiden. Men der er næppe nogen tvivl om, at hvis forslaget var blevet ført ud i livet, kunne det have betydet en indskrænkning i arbejdsgiverens eneret til at lede og fordele arbejdet.

Om virksomhedernes overgang til samfundseje hedder det, at den direkte statsledede driftsform kun bør anvendes undtagelsesvis. Der er dog tale om, at lade nogle brancher overgå til samfundseje eller kooperativ virksomhed. Ligesom muligheden for en øget samfundsindflydelse og samfundskontrol omtales. Banker og forsikringsselskaber skulle således underlægges en øget samfundskontrol bl.a. gennem en begrænset statsovertagelse. Mens udenrigshandelen ønskes underlagt en statslig importregulering.

At Socialdemokratiet på længere sigt ønskede at afskaffe det privatkapitalistiske eje til produktionsmidlerne fremgår af et forslag om at indføre fuld grundskyld. Det socialistiske fælleseje skulle altså ske ad lovgivningens vej gennem en længerevarende afvikling af kapitalismen.

Karakteristisk for »tillægget« (s. 71-84) er dets langt mindre præg af agitation og ideologisk prægede formuleringer. Det vigtige hovedafsnit om økonomisk demokrati har fået en mindre fremtrædende plads. Reformforslaget om grundbeskatning er »gemt bort« som punkt 7 under skattepolitikken. Mens spørgsmålet om direkte statsledede driftsformer samt den planøkonomiske samfunds- og erhvervs politik ingen plads indtager i tillægget. Derimod er der detaljerede forslag om lovgivning inden for det sociale område.

Hvad var den egentlige hensigt med »Fremtidens Danmark«? I den officielle socialdemokratiske partihistorie (En bygning vi rejser) hedder det, at programmet ikke kun var et stykke taktik, der vedrørte hensynet til kommunisterne. »Men af langt større betydning var det, at forholdene og de indhøstede erfaringer fra 1930'erne og især fra krigsårene havde skabt jordbund for en ny politik.«¹¹

I sin indledende tale ved partikongressens åbning 19.8.1945 sagde

Hans Hedtoft bl.a. om hensigterne med programmet, at man gennem vedtagelsen ville »trække Linierne op for Fremtidens økonomiske Politik. Ført ud i sin Konsekvens indeholder det socialistiske Retningslinier, der indebærer en dybtgaaende Ændring i dansk Økonomis Struktur.« Dog var situationen hverken politisk eller økonomisk moden til en socialistisk samfundsorden. *»Men vi gaar ind i en gennemgribende Reformperiode, der skal udbygge vort danske politiske Demokrati til ogsaa at blive et økonomisk og socialt Demokrati.«*¹²

På kongressens tredje dag 21.8 sagde Hedtoft, at grundstammen i programmet var *»Kravet om økonomisk Demokrati«*, hvori bedriftsrådene skulle udgøre et af hovedpunkterne. Hensigten var »at skabe et Sæt af demokratiske Organer for fornuftig, planmæssig Samfundsøkonomi.« Han nævnte de tre sæt af råd og sagde, at de »naturligvis« kun skulle have rådgivende beføjelser. Der var tre formål med økonomisk demokrati: arbejdere og forbrugere skulle sikres »større Indflydelse« på det økonomiske liv, hele befolkningen fra alle klasser og erhvervsgrupper skulle have et »demokratisk Medansvar« ved udformningen af den økonomiske planlægning, og for det tredje skulle der ske en »Effektivisering« af det danske erhvervsliv. Under sin gennemgang af de tre råd understregede Hedtoft, at bedriftsrådernes opgaver naturligvis skulle ligge på arbejdspladserne, »hvor de skal løses i snævert Samarbejde med de faglige Organisationer.«¹³ Hedtoft afsluttede sin gennemgang af økonomisk demokrati ved at nævne rådernes betydning i en undersøgelse og behandling af spørgsmålene om bl.a. »visse Industrivirksomheders hele eller delvise Overgang til Samfundseje.« (s. 89)

Der er næppe tvivl om, at Hedtoft anså »Fremtidens Danmark« som en »vejviser« for en demokratisk socialisme, der skulle indebære såvel social som økonomisk retfærdighed. Formålet med økonomisk demokrati, hvori bedriftsrådene skulle have en central rolle, var at give arbejdere og forbrugere større indflydelse på og medansvar i såvel virksomhedernes som i samfundets overordnede økonomiske planlægning. Tillige skulle der ske en produktionsfremgang ved en effektivisering af erhvervslivet. Vigtig er det også at fremhæve den foreslåede ligestilling mellem bedriftsrådene og fagforbundene, der skulle arbejde tæt sammen om at løse opgaverne. Det måtte også gælde deres indflydelse på, hvilke industrivirksomheder, der eventuelt skulle socialiseres.

»Fremtidens Danmark« blev aldrig det store politiske aktiv, som dets fædre havde regnet med. Hvorfor? Hvilke dele af det blev ført ud i livet,

og hvilke dele var der ikke grobund for i lovgivningen? Een af de mest uddybende forklaringer finder vi hos Erik Ib Schmidt (1985), der arbejdede nært sammen med Krag i den periode, programmet blev til.

Schmidt opfatter programmets midler som liggende på to forskellige niveauer. Dels var der tale om indgreb i den private ejendoms- og dispositionsret, hvilket betød en indgriben i de grundlæggende interessestrukturer i samfundet. Og dels var der tale om fordelingspolitiske forslag, som det bl.a. kom til udtryk i »tillægget«. Det var på det første niveau, at programmet kom i vanskeligheder. Derimod skabte det ikke de store politiske problemer at gennemføre de fordelingspolitiske forslag over en forholdsvis kort årrække. Denne påstand illustrerer Schmidt gennem en summarisk opregning af de mange traditionelle reformkrav, hvoraf en del blev gennemført (f.eks. realløn, øget effektivitet i produktionen, højere sociale ydelser). Han gør opmærksom på, at kravenes rækkevidde er svær at gøre op, da deres indhold ikke var nærmere præciseret. Men han mener, at vi »på alle de nævnte områder er ... nået langt videre end fæderne til »Fremtidens Danmark« turde håbe.« Alle disse krav var en naturlig fortsættelse af 30'ernes reformpolitik, der blev gennemført med støtte af et eller flere borgerlige partier. Derimod blev »praktisk taget ingen af de dyberegående reformtanker i »Fremtidens Danmark«, altså kravene vedrørende det første niveau ... gennemført.«¹⁴

Men hvorfor gik disse videregående forslag i glemmebogen? Der er flere svar herpå siger Schmidt: Dels blev Danmark udefra påtvunget en helt anden politik, ikke mindst i forbindelse med Marshall-hjælpen, som bl.a. skulle sikre et privatkapitalistisk Europa. Og dels tillod den politiske magtbalance i Danmark ikke gennemførelsen af så vidtgående ændringer i den økonomiske struktur. Hertil kom, at dele af programmet måtte virke skræmmende på erhvervslivet og blandt de borgerlige. Ligesom de mere socialt bevidste måtte føle sig utrygge ved tendensen til at idyllisere de grundlæggende modsætninger i samfundet, som kom til udtryk mange steder i programmet. Medvirkende til at præge programmet i uheldig retning, var givetvis, »at Krag og alle vi, som på forskellig vis bistod ham, var en samling meget unge teknokrater, som havde vore erfaringer fra administrationen af restriktionerne og savnede praktisk indsigt i erhvervslivets måde at fungere på og i de private virksomheders iboende dynamik.« (s. 35)

Jens Otto Krag og Alsing Andersens roller i udarbejdelsen af programmet

Krags notater af 8.12.1944 og 7.1.1945.

Hvilke medlemmer af Socialiseringsudvalget satte deres præg på programpunktet økonomisk demokrati? Spillede Krag den fremtrædende rolle i udvalgsarbejdet, som nogle historikere har tildelt ham? Det er Wium Olesens hovedsynspunkt, at medens det i kommissoriet, der blev stillet af De samvirkende Fagforbund, Det kooperative Fællesforbund og Socialdemokratisk Forbund på et konstituerende møde 24.11.1944¹⁵, for udvalgets arbejde hed, at der skulle afgives en betænkning om »socialiseringsproblemet«, så opfordrede »Fremtidens Danmark« snarere til en modernisering af det kapitalistiske system end til dets afskaffelse. Et program, der markerede Socialdemokratiets tilegnelse af keynesianismen. Hovedansvaret herfor havde Krag, mens de ledende politikere inden for partiet syntes mere optaget af at få udarbejdet et program, der kunne afværge kommunisternes forventede fremgang.¹⁶ For at underbygge sine påstande henviser Wium Olesen bl.a. til dokumentet af 8.12.1944,¹⁷ som blev udarbejdet af Krag og videresendt til Alsing Andersen (ifølge brev af 8.12.1944).¹⁸ Men har Wium Olesen ret i, at »Krags sekretær-beføjelser (rakte) videre end til blot at slikke frimærker« ... og at han »bestemt havde meninger om, hvad udvalget burde beskæftige sig med.«¹⁹ Og hvilken opfattelse havde Krag egentlig af programpunktet økonomisk demokrati, og satte hans opfattelse sig spor i den endelige udformning af punktet i »Fremtidens Danmark«?

Dokumentet af 8.12.1944 viser, at Krag lægger luft til det resultat, socialiseringsudvalget i 1919 nåede frem til.²⁰ Om de tre lovforslag »A) en Lov om offentligt Tilsyn med Erhvervsvirksomheder, B) en Lov om Arbejdernes Deltagelse i Ledelsen af Erhvervsvirksomheder og C) en Lov om Begrænsning af Handelsavancer m.v.«, som udgjorde hovedindholdet i 1919 – kommissionens forslag, skriver Krag, at »Der vil sikkert være Enighed om, at en saa snævert afgrænset Problemstilling ikke vil være

Hedtoft støtter med sin deltagelse i valgkampagnen i 1947 i Randers sit »fund«, kredsens kandidat Jens Otto Krag, der ved dette valg blev et kendt navn som handelsminister i ministeriet Hedtoft. (ABA. Fotograf Poul Jensen).

HOLDER SAMMEN OG VINDER.
SÆT X VED A

ARBEJDE OG TRYKNEI

det gamle
FRÆMTIDEN

BORNHØJNS VÆL A
SØNDAGSDEMOKRATIET

tilfredsstillende i Dag.« Om det aktuelle »Forslag B« skriver han videre, »at Bedriftsraadstanken næppe igen vil indtage en saa central Plads i Socialiseringskravene som Tilfældet var i Aarene efter sidste Krig.« (s. 1) ... »Tanken om lovfæstede Bedriftsraad med en bedre Beskyttelse og mere vidtgaaende Beføjelser end Tillidsmandsinstitutionen med Hensyn til Kontrollen med Overholdelsen af Overenskomster, Arbejderbeskyttelseslovgivning, Ferielovgivning m.v. og Adgang til Oplysning om Virksomhedernes økonomiske Udbytte vil utvivlsomt fortsat være aktuel.« (s. 2) Men på den anden side måtte samfundskontrol med og deltagelse i erhvervsvirksomhedernes ledelse efter Krag's opfattelse blive et statsanliggende og kun indirekte et fagforeningsanliggende. Bedriftsrådsproblemet (punkt 7, s. 4) er blandt de foreløbige syv hovedpunkter, han ridser op som led i et arbejdsprogram: »1919 – Forslaget og Kolbjørns Bog studeres. Tyske Erfaringer? Hvorledes fungerer Bedriftsraadene i Sovjetrusland? Fagforbundenes Mening om det nuværende Tillidsmandssystem.«²¹

Selv om Krag lægger luft til det resultat, socialiseringsudvalget i 1919 nåede frem til, viser dokumentet af 8.12.1944, at tanken om lovfæstede bedriftsråd stadig ville være aktuel. De skulle kædes sammen med mere vidtgående beføjelser end dem, der var tilknyttet tillidsmandsinstitutionen. Men Krag er skeptisk med hensyn til arbejdernes direkte deltagelse i virksomhedernes ledelse. Det måtte blive et statsanliggende og kun indirekte et fagforeningsanliggende.

I spørgsmålet om hvorledes opgaven skulle defineres, er Krag skeptisk indstillet over for omfanget af socialisering i form af stats- og kommuneovertagelse af virksomheder. Hertil kom, »at Spørgsmaalene om Kooperationen som en Form for Socialisering og om Bedriftsraad uvægerligt maa medtages.« (s. 2) Videre går han ind i nogle spekulationer omkring en definition af begrebet socialisering, som han opfatter som et led i planøkonomien, som også måtte omfatte hele den kortsigtede moderne konjunkturpolitik. Den langsigtede socialiseringspolitik kunne i høj grad have konjunkturpolitiske opgaver, især vedrørende beskæftigelses-spørgsmålet. (s. 3) Krag anser altså konjunkturpolitikken som vigtig og siger afslutningsvis, at de socialiseringsforslag, der kan støtte den, må fremmes forud for andre. (s. 4) Notatet af 8.12.1944 viser altså, at Krag tildeler bedriftsrådstanken en fremtrædende plads i programmet. Det samme gælder hans ideer om socialisering, når blot de blev kædet sammen med en konjunkturpolitik.

I sine erindringer (1969) skriver Krag, at notatet udgjorde en række

argumenter for en ændring af kommissionens opgaver bort fra en traditionel socialiseringspolitik. Det han ønskede var »at få et udvalgsarbejde i gang om socialdemokratiets samlede efterkrigs politik.«²² Og det måtte betyde gennemførelsen af en moderne økonomisk politik, der havde som mål at skabe en stor og effektiv produktion, et voksende forbrug og en mere ligelig fordeling. Ligesom »den gamle tanke om arbejdernes og funktionærernes medbestemmelsesret på virksomhederne – dengang kaldt bedriftsråd« måtte tages med. (s. 182)

Ser man bort fra den efterrationalisering, der kunne ligge i Krags erindringer, er der ingen tydelige uoverensstemmelser imellem synspunkterne her og notatet af 8.12. 1944. Men der er tale om en ensidig fortolkning, når Wium Olesen fortolker de to »kilder« sådan, at Krag kritiserer »resultatet af 1919 – udvalget sønder og sammen.« Og når han påstår, »at bedriftsråd (ifølge Krag ikke) igen bør spille en så stor rolle i det udspil udvalget nu skal fremstille.«²³ For Krag tildeler jo netop bedriftsrådene en væsentlig rolle. Og når det drejer sig om Krags sekretær-beføjelser, må spørgsmålet først og fremmest være, om Krag gik videre, end disse beføjelser tillod. Svaret herpå vedrører først og fremmest en fortolkning af kommissoriet, og nogen samtidig kritik af Krag fra udvalgets medlemmer synes ikke at være forekommet. Tillige er det forståeligt, at der måtte ske en ændring i forhold til forslaget af 1919, de forskellige samfundssituationer taget i betragtning. Tiden lige efter den russiske revolution samt situationen i Tyskland ansporede naturligvis til radikale parti-programmer. Set i denne sammenhæng bliver Wium Olesens påstande ikke mere holdbare af, at han under henvisning til Hansen og Torpe kan påvise en neddæmpning af Alsing Andersens socialiseringstanker i »talen« af 19.1.1945 (»talen der aldrig blev holdt«)²⁴ set i forhold til hans Roskildeforedrag af 25.8.1944²⁵ Og han giver slet ingen dokumentation for, at han (Alsing Andersen) vel, »i sidste øjeblik blev klar over, at »det tog var kørt« – at udvalgsarbejdet ikke skulle beskæftige sig med gamle socialistiske tænkere ...«²⁶ At Keynes og andre økonomers teorier kan spores i »Fremtidens Danmark«, kan der sikkert findes belæg for. Men når alt kommer til alt er notatet af 8.12.1944 den eneste primærkilde, Wium Olesen kan henvise til for den påstand, der ligger tæt op ad Hansen og Torpe²⁷, at Krag »så det som sin opgave at flytte focus fra en traditionel socialiseringsopfattelse til en moderne konjunkturpolitik inspireret af Keynes og Beveridge.«²⁸

Som de eneste forfattere henviser Hansen og Torpe tillige til Krags notat af 7.1.1945 (en kritik af Jak. Kr. Lindbergs bog »Magt« fra 1934) som

et bevis for Krag's »tydelige« opgør med socialiseringstanken.²⁹ Det er rigtigt, som Hansen og Torpe skriver, at Krag lægger vægt på konjunkturpolitikken. Men det er et fortolkningsspørgsmål, om Krag nedprioriterer socialiseringsspørgsmålet og spørgsmålet om ejendomsretten til produktionsmidlerne. Notatet af 7.1.1945 udgør dels Krag's opfattelse af, hvad Lindberg forstår ved socialisering, og hvorledes han tænkte sig dette mål virkeliggjort. Og det er i forbindelse hermed dels en kritik af Lindberg's opfattelse af kapitalismens problem som et rent fordelingsproblem. Men i sin afsluttende kritik af Lindberg skriver Krag, at socialisering kan nås ad flere veje. »Det er som om kun Fagbevægelsen tillægges virkelig Betydning. Det strategiske Sammenspil mellem alle Arbejderbevægelsens Vaabenarter synes han ikke at forstaa betydningen af – eller maaske troede han ikke paa dets Mulighed. Naar han ikke kendte den moderne Planøkonomis Metoder, er han naturligvis lovlige undskyldt. (Han døde i 1932).«³⁰ Indirekte siger Krag videre, at man måtte tilstræbe en planmæssig ledelse af samfundsøkonomien. Udviklingen var gået i den retning, at De samvirkende Fagforbund indenfor fagbevægelsen var kommet mere og mere i forgrunden, mens statens planlæggende indflydelse var steget indenfor erhvervslivet. Men Krag mente også, at man kunne lære af Lindberg. Bl.a. »ved Behandlingen af Problemet om en Lovgivning der sikrer og udvider Tillidsmandssystemet og dets Beføjelser.« (s. 5) Og i den sammenhæng skal det nævnes, at Krag allerede i notatet af 8.12.1944 giver en positiv kritik af Lindberg, når det drejer sig om dennes frygt for arbejdernes direkte deltagelse i virksomhedernes ledelse.

Det er tydeligt og ganske naturligt, at Krag måtte have et andet syn på socialiseringsproblemet end Lindberg. Men på baggrund af notatet af 7.1.1945 kan man ikke finde et sikkert belæg for Hansen og Torpes påstand om, at »socialiseringsspørgsmålet og spørgsmålet om ejendomsretten til produktionsmidlerne så afgjort (er) trådt i baggrunden til fordel for en »moderne tankegang« om konjunkturpolitikken« ...³¹ Hvorledes Krag's analyser og synspunkter påvirkede udvalget er et spørgsmål, som ikke kan besvares så entydigt, som både Wium Olesen – og Hansen og Torpe gør det. At Krag fik indflydelse på udvalgets arbejde, er der ingen grund til at betvivle. Men hans rolle bør ikke overskygge andre udvalgsmedlemmers indflydelse.

Alsing Andersens Roskildeforedrag af 25.8.1944 og »tale« af 19.1.1945.

Alsing Andersens »Roskildeforedrag« er vigtigt, fordi det udgjorde et af de bidrag, udvalget kunne tage stilling til. Det giver en god indsigt i hans holdning til socialiseringsproblemet, ligesom mange af de områder, det behandler, har fundet plads i »Fremtidens Danmark«. Og det giver mulighed for en sammenligning med Krag's synspunkter (Krag giver en mild kritik af det i sit notat af 8.12.1944).

Foredraget har karakter af en tydelig kritik af det kapitalistiske samfund. Andersen går ind for en socialistisk samfundsorden, hvortil planøkonomi og socialisering udgør vigtige midler. Han definerer begrebet socialisering som en omlægning af produktion og handel fra privatkapitalistisk drift til samfundsmæssig drift. Målsætningen (de fire punkter s. 2) går ud på, at arbejdere og forbrugere skulle have andel i virksomhedernes fortjeneste, der måtte skabes fuld beskæftigelse, og der måtte ske en forøgelse af produktionen gennem en effektivisering og indflydelse på investeringerne, så befolkningens levestandard kunne forøges. I forbindelse med fremgangsmåden (de syv punkter s. 5) for at nå frem til den »demokratiske Socialisme« måtte socialiseringen foregå skridtvis og man måtte »stræbe henimod at lade de nuværende aktionærvalgte Ledelser afløse af Ledelser, hvori Samfundet, Arbejderne og Forbrugerne faar en Repræsentation svarende til den Grad af Socialisering, som gennemføres.« ... De i den pågældende industri beskæftigede burde »have øget Indflydelse paa Bedriftens Ledelse gennem et udvidet Tillidsmandssystem (Bedrifts- eller Kontrolraad), samt ved at de får Ret til at vælge Repræsentanter ind i Bedriftens Ledelse.«³²

Foredraget viser altså, at Andersen støtter bedriftsrådstanken, hvorigennem arbejdere og forbrugere skulle have medindflydelse på ledelse og fordeling af arbejdet. Og ligesom Krag (notatet af 8.12.1945) sætter han spørgsmålstegn ved de tre forslag vedtaget på partikongressen i 1919. Han konkluderer da også, at det måtte dreje sig om at få større samfundsmæssig indflydelse på økonomi og erhvervsliv (en form for offentligt tilsyn) for at sikre befolkningens beskæftigelse og tryghed. Det var tillige nødvendigt for at få gennemført en ny social lovgivning.

Inddragelsen af Andersens »tale« af 19.1.1945 kan forekomme problematisk, idet den rent faktisk ikke blev holdt. Men en sammenligning med »Roskildeforedraget« kan give forståelsen af en vis bevægelighed – eller i det mindste tilføje nye aspekter omkring Andersens overvejelser.

I forhold til »Roskildeforedraget« er han mere skarp i tonen over for kapitalismen. Han tilføjer bl.a. debatten en række forbehold over for det sovjetiske samfundsideal, men mener ikke at man kan komme uden om, »at den russiske Økonomi repræsenterer en Form for Socialisme, som maa øve Indflydelse paa Øjeblikkets socialistiske Debat.«³³ Han tilføjer et konjunkturpolitisk aspekt i forhold til »Roskildeforedraget« (under de fire punkter). Bedriftsrådstanken har ikke fundet plads i »talen«, mens han er usikker med hensyn til socialiseringens målsætning set i forhold til »Roskildeforedraget«. I forbindelse med indledningens teoretiske overvejelser omkring socialiseringsproblemet er hans konklusion (i »talen«) næsten identisk med den konklusion, Krag nåede frem til i notatet af 8.12.1944.

Selv om der er mange lighedspunkter imellem Krags notat og Andersens »tale« følger ikke nødvendigvis, at Andersen udarbejdede sin »tale« på baggrund af Krags notat. Det er lige så væsentligt, at der ingen afgørende uoverensstemmelser er imellem Krags notat og »Roskildeforedraget«. En sammenligning mellem de mange synspunkter, taler snarere til fordel for et tæt samarbejde mellem de to omkring de mange uafklarede spørgsmål. Den mest synlige forskel omkring bedriftsrådsspørgsmålet er Krags skepsis angående arbejdernes direkte deltagelse i virksomhedernes ledelse, ligesom han her prioriterer statens indflydelse højere, end Andersen gør.

En sammenligning mellem »Roskildeforedraget« og »talen« kan ikke underbygge Wium Olesens påstand om, at Andersen ønskede at neddæmpe socialiseringstankerne, og at Krag havde hovedsansvaret herfor. Der er ingen tvivl om, at Krag som sekretær for udvalget fik indflydelse på arbejdsgangen og sikkert også på nogle af udvalgets resultater. Det er et synspunkt, som især Engberg gør sig til talsmand for.³⁴ Men Engbergs analyse bygger i høj grad på Krags erindringer, og han har ønsket at tegne et positivt billede af politikeren Krag. Svagheden ved Engbergs dokumentation består i, at Krag ikke bringer samtidige optegnelser i forbindelse med udvalgsarbejdet, ligesom der er eksempler på unøjagtigheder i Krags gengivelse af dokumenterne. Engberg forsøger sig dog ikke som Wium Olesen med den fortolkningsmulighed, at Krag foretog taktiske manøvrer for at få sine synspunkter igennem. Og ligesom Tjørnehøj bringer han ingen sammenligning mellem Andersens »Roskildeforedrag« og »tale«.

Møderne i Socialiseringsudvalget

Referat af mødet 13.2.1945.

Krags referat af mødet i Socialiseringsudvalget 13.2.1945 giver et bredt udsnit af ledende socialdemokraters holdninger til socialiseringsproblemet, herunder hovedspørgsmålet om økonomisk demokrati (bedriftsrådstanken). Forholdet til kommunisterne, som også blev drøftet, er udskilt i et senere afsnit.

I sin håndskrevne indledning til mødet foreslog Alsing Andersen en nedsættelse af 11 underudvalg. ... »Deres Opgave skulle være sammen med Krag og mig at forberede Forslag til Forelæggelse i det samlede Udvalg.«³⁵ Karakteristisk for indledningen er dens langt mindre ideologisk-agitatoriske synspunkter i forhold til såvel Andersens »Roskildeforedrag« som »tale« af 19.1.1945. Interessant er det, at han henviser til »Roskildeforedraget«, som han gør opmærksom på alle er i besiddelse af, og hvori problemerne er søgt stillet op. Og netop »Roskildeforedraget« var ifølge Wium Olesen mere yderliggående end »talen«.

Af Krags referat fremgår det, at der på Andersens forslag blev knyttet en række yngre økonomer og jurister som medhjælpere til udvalgets sekretariat. For »det vil være umuligt for Krag paa egen Haand at gennemarbejde disse vidtspændende Problemer.«³⁶ Til ansættelse af den fornødne medhjælp samt til konstituering af underudvalg foreslog Andersen nedsættelse af et forretningsudvalg bestående af fhv. statsminister Wilhelm Buhl, formand for De samvirkende Fagforbund Eiler Jensen, fhv. forbundsformand og fhv. socialminister Ludvig Christensen, partiformand og senere statsminister Hedtoft-Hansen, direktør i Det kooperative Fællesforbund V. Johansen, og på Buhls anmodning blev også rådmand Ib Kolbjørn valgt.

Under debatten fremhævede Ernst Christiansen (tidligere formand for DKP og medlem af Bedriftsrådsudvalget), at bedriftsrådene hverken i Tyskland eller Rusland havde været nogen succes. Alligevel mente han, at bedriftsrådstanken måtte inddrages i udvalgets arbejde, idet han fandt det vigtigt, at man så vidt muligt undgik forøget embedsvæsen og bureaukrati.

Eiler Jensen (medlem af Bedriftsrådsudvalget) mente, at bedriftsråd næppe ville vise sig så påkrævet som »oprindelig tænkt«, hvis der i den kommende tid blev tilvejebragt en statslig kontrol med produktion og priser. Bedriftsrådene kunne næppe gennemføre nogen omlægning af

produktionen, men måske kunne de skabe en bedre føling med bedriftens ledelse. Han udtalte sig positivt om tillidsmandssystemet og strejfedet tanken om en eventuel kombination af bedriftsrådstanken og beskyttelseslovgivningen.

Einar Nielsen (næstformand i De samvirkende Fagforbund) gik ind for en overtagelse af visse klart socialiseringsmodne virksomheder, men ellers måtte den egentlige løsning være statslig kontrol. Han udtalte sig noget tvetydigt om bedriftsrådstanken.

Ib Kolbjørn (medlem af Bedriftsrådsudvalget) mente, at der måtte lægges et klart program for samfundets magt over det økonomiske liv. Nødvendigheden af en centralt ledet økonomi var tydeligere nu end i 1920. Han nævnte en række socialiseringsmål og mente, at et ikke-bureaukratisk administrationssystem var muligt. Han mente, at bedriftsrådstanken rummede to linier: den revolutionære Sovjet-linie og fagforeningslinien. Og fandt at den sidste havde fået størst betydning. Han anbefalede tysk litteratur om bedriftsråd.

Debatten i Socialiseringsudvalget, der yderligere rummer syv indlæg, viser, at der generelt set var en positiv holdning overfor socialiseringstanken, ligesom der blev fremsført forslag til socialiseringsemner. Men det var også en gennemgående opfattelse, at forandringerne måtte ske ad reformistisk vej i et roligt tempo, selv om enkelte udvalgsmedlemmer forudså samfundsmæssige omvæltninger på kortere sigt. Vedrørende bedriftsrådstanken var udtalelserne også positive, og ingen talte direkte imod. Det er karakteristisk, at der var forskellige opfattelser af, hvad man skulle forstå ved socialisering, ligesom der ikke blev udarbejdet en sammenfattende konklusion fra mødet.

Wium Olesen har en anden opfattelse af mødets resultat. Andersens indledende tale ser han som endnu et indicium på en udvikling bort fra socialisering. Således dels Andersens ord om, at bogfortegnelsen var uden større værdi, og dels hans ønske om at få yngre sekretærer tilknyttet underudvalgene.³⁷ Vedrørende det første punkt var årsagen snarere den, at der var tale om ældre socialiseringslitteratur, som ikke passede til den aktuelle politiske og samfundsmæssige situation. Desuden var der jo blevet fremskaffet samtidig fransk, engelsk, norsk og svensk litteratur. Og angående det andet punkt var dette ønske vel naturligt, hvad enten det var Andersen eller Krag, der stod for denne indkaldelse.

Wium Olesen konkluderer, at socialiseringstanken i traditionel forstand var så godt som forsvundet. (s. 61) Det gør han ved stort set kun at

referere de dele af udtalelserne, der kan fortolkes som en neddæmpning af socialiseringstanken. Ligesom han bortsorterer udsagn, der netop støtter tanken om bedriftsråd og socialisering. Og har Wium Olesen ret i, at mødets indlæg i højere grad sigtede til stilen end til indholdet, »agitationen fremfor politikken«? At der blev fremsat pragmatisk anlagte betragtninger er rigtigt. Men de var ikke så overvejende, at de beviser, at Alsing Andersen må have »draget et lettelsens suk ved tanken om, at han gemte sin oprindeligt tiltænkte tale i skrivebordsskuffen.« (s. 62) Der var nemlig ikke afgørende uoverensstemmelser imellem »talen« (19.1.1945) og hans indlæg under mødet.

Det er muligt, at socialiseringstanken i traditionel forstand var blevet neddæmpet. Men det er forkert at sætte denne påstand i relation til udvalgets opgave og som Wium Olesen at tale om faneflugt. For udvalgets opgave lød på »at afgive Betænkning om Socialiseringsspørgsmålet og stille Forslag om paa hvilke Omraader af Erhvervslivet en Socialiseringspolitik bør søges fremmet, samt om hvilken Fremgangsmaade der i de enkelte Tilfælde maa anses for den hensigtsmæssige.«³⁸ Kommissoriet talte altså ikke om socialisering i traditionel forstand, men det talte om at fremme en socialiseringspolitik. På den baggrund må man forstå Andersens udtalelser om, at man også måtte »give en Forklaring paa, hvad vi forstaar ved Socialisering og hvad vi tænker os at opnaa dermed.«³⁹ Og det var jo netop de problemstillinger, Krag havde taget fat på i sit notat af 8.12.1944.

I sine erindringer vurderer Krag mødet 13.2.1945 i den retning, »at de ledende socialdemokratiske politikere ønskede en radikaliserung af partiets linie, men at de måske ikke var helt klar over, hvilket konkret indhold de ønskede at give denne linie.«⁴⁰ Der er ingen grund til at betvivle rigtigheden i denne påstand. Alligevel giver hans erindring omkring sagsforløbet anledning til en kritisk opmærksomhed. For Krag bringer uddrag kun fra fem ud af mødets tyve indlæg. Han har foretaget flere sproglige omformuleringer sammenlignet med referatet. Og han citerer udtalelser, som ikke fremgår af referatet. På den anden side må man også være opmærksom på, at mange oplysninger kan være »gået tabt« på grund af den sammentrængte form, referatet har. Måske var det årsagen til, at Hedtoft i et brev til Krag 22.2.1945⁴¹ ønskede en »klargørende Retelse«, således at han selv udformede næsten hele referatet af sit eget indlæg ni dage efter, at mødet havde fundet sted.

Der er også grund til at stille sig kritisk over for Tjørnehøjs fremstilling af mødet. Dels fordi hans fremstilling ligesom Wium Olesens efter-

lader indtrykket af en negativ holdning i udvalget til bedriftsråd. Og dels fordi han i for vid udstrækning bygger på Krags erindringer. Et eksempel herpå er hans anvendelse af et længere citat fra Krags erindringer (1974), hvori Krag tillægger sig selv en vigtig rolle i udarbejdelsen af programmet inspireret af Keynes.⁴² Men hverken Tjørnehøj eller Wium Olesen bringer følgende ord fra Krag: »Hvis man dengang havde gennemført Fremtidens Danmarks mønster for at sikre de ansatte medbestemmelsesret og medejerskab på virksomhederne, ville økonomisk demokrati ikke have været så vanskeligt et problem, som det er i dag.«⁴³ Måske passede disse ord ind i den politiske situation i 1974? Eller måske var bedriftsrådstanken hos Krag mere fremtrædende, end Tjørnehøj og Wium Olesen giver indtryk af? Med i billedet hører det, at Krag i sine erindringer fra 1969 havde udtrykt sig forbeholdent over for bedriftsrådstanken⁴⁴. Det er altså ikke uden problemer at anvende Krags erindringer i en dokumentarisk sammenhæng.

Forretningsudvalgsmøde 23.3.1945 – Krags referat.

Krags referat af mødet i Forretningsudvalget 23.3.1945 hører til et af de dokumenter, der ikke tidligere er indgået i forskningen omkring »Fremtidens Danmark«. Det er interessant, at Krag under mødet udtalte, »at de konjunkturelle Problemer, herunder Spørgsmaal om hvorledes man efter Krigen opnaar fuld Beskæftigelse, efter hans Mening bør falde uden for Udvalgets Arbejde, hvis Hovedopgave det maa være at beskæftige sig med Ændringer af Samfundsstrukturen paa langt Sigt.«⁴⁵ For denne opfattelse står nærmest i kontrast til hans notat af 8.12.1944, hvori han netop fremhævede beskæftigelsespolitikken under en planøkonomisk konjunkturpolitik. Men var der virkelig tale om en bevægelse i Krags opfattelse? Mere taler for en oppositionel holdning over for fagbevægelsen i forbindelse med programmets udformning. I hvert fald udtalte Eiler Jensen, »at fuld Beskæftigelse alligevel maatte være et af de socialistiske Endemaal. Han gjorde desuden opmærksom paa, at man vel ikke er bundet af Oversigtens Bemærkning om, at et Forslag til en Bedriftsraadslov skulde udarbejdes. Det var jo ikke sikkert, at man til sin Tid ønskede et saadant Forslag fremmet. – Alle var enige om, at man ikke er bundet.«⁴⁶ Ud over uoverensstemmelsen med Krag forekommer Eiler Jensen mere forbeholden over for bedriftsrådstanken end under mødet 13.2.1945.

I det sidst refererede indlæg fra mødet gav Buhl sin støtte til, »at Fuld – Beskæftigelses – Problemet i sin Helhed maatte ligge uden for Udval-

gets Arbejde, men at Spørgsmaalet selvfølgelig vilde blive strejffet. ... Angaaende Omfanget af Underudvalgenes Arbejde udtalte Buhl, at man ikke netop behøvede at udarbejde egentlige Lovforslag, men Skitser til Ordninger.«⁴⁷ Buhl ligger altså på linie med Krag angående beskæftigelsesspørgsmålet. Krag har ikke refereret flere udtalelser fra mødet, hvori også Alsing Andersen, Ludvig Christensen, Hans Hedtoft, Ib Kolbjørn og Peder Nørgaard deltog.

Mødet viser, at der var en vis uoverensstemmelse mellem en fagforeningslinje og andre opfattelser i udvalget. For DsF måtte fuld beskæftigelse være et naturligt og vigtigt anliggende. Derimod kunne gennemførelsen af en lov om bedriftsråd bevæge sig ind på DsF's interesseområde og fratage fagbevægelsen indflydelse i forholdet til arbejdsgiveren. Eiler Jensen og Einar Nielsen kunne altså have gode grunde til at udtrykke skepsis over for tanken om bedriftsråd. I hvert fald var fagbevægelsen direkte repræsenteret i underudvalget om bedriftsråd (Eiler Jensen og smedeforbundets formand Hans Rasmussen) og kunne her gøre deres indflydelse gældende.

Men havde fagbevægelsen grund til at føle sin position truet, såfremt en bestemt model af bedriftsrådstanken blev gennemført? Og var der i udvalgsarbejdet blevet antydnet, at fagbevægelsen ville få en mindre god eller slet ingen repræsentation i et lovforslag om bedriftsråd? Det er utvivlsomt, at fagbevægelsen på et tidligt tidspunkt blev draget ind i diskussionen om et kommende forslag. Krag havde allerede i sit notat af 8.12.1944 opfattet lovfæstede bedriftsråd som bedre end tillidsmandsinstitutionen på en række områder. Han gik ind for, at staten skulle have mere indflydelse på virksomhedernes ledelse end fagforeningerne. Og i sit notat af 7.1.1945 skriver han, at ikke kun fagbevægelsen måtte tillægges betydning i socialiseringsspørgsmålet. Hertil kommer, at Alsing Andersen i sit »Roskildeforedrag« havde bragt ideen om et udvidet tillidsmandssystem på bane. Eiler Jensen havde på mødet 13.2.1945 nærmest udtalt sig til fordel for bedriftsråd som en del af tillidsmandssystemet. Mens Kolbjørn (forfatter til en bog om bedriftsråd (1924)), der var den varmeste fortaler for bedriftsråd, anså fagforeningslinjen for vigtigere end den revolutionære Sovjetlinje. Med disse ord tog han formentlig afstand fra at tildele staten den centrale indflydelse, som Krag ønskede.

Konflikten mellem fagbevægelsen og tilhængerne af bedriftsråd

Arbejdsoplæg til Bedriftsrådsudvalget 17.3.1945.

Før den endelige udtalelse fra Bedriftsrådsudvalget (underudvalg nr. 7) forelå, blev det internt i dette udvalg drøftet, hvorledes kompetencefordelingen mellem bedriftsråd og de faglige organisationer skulle være. Som en optakt til udvalgsarbejdet udformede udvalgets sekretær Byrge Quist (direktør for Arbejderbevægelsens Erhvervsråd) og Ib Kolbjørn et arbejdsoplæg 17.3.1945 med fire problemstillinger:

- »1. Hvilke Formaal skal Bedriftsraadene tjene?
2. Hvilke Omraader i den enkelte Bedrift skal Bedriftsraadet have Indflydelse paa?
3. Hvor omfattende skal denne Indflydelse være?
4. I hvilke Virksomheder skal der oprettes Bedriftsraad?»⁴⁸

De to forfattere betragtede det første spørgsmål som det vigtigste og nævnte seks formål, som bl.a. gik ud på at skabe en bedre forståelse mellem arbejdsgiver og arbejdere (a), at forøge produktiviteten (b), at sikre indgåede overenskomster og sikkerhedsbestemmelser (c), at give bedriftsrådene adgang til virksomhedernes regnskaber (d), at indføre demokrati på arbejdspladsen, således at arbejderne fik indflydelse på ledelsen af virksomheden (e), og at skole arbejderne til efterhånden at overtage virksomhederne (f). Videre hedder det under punkt to, at »uanset hvilke Formaal, man giver dem, vil det vel være klogest at betragte Bedriftsraadene som et udvidet Tillidsmandssystem og henlægge de Opgaver, som i Øjeblikket varetages af Virksomhedernes Tillidsmænd, til Bedriftsraadene for at undgaa Kompetencestridigheder mellem de to Institutioner.«⁴⁹ I den forbindelse nævnes fjorten områder, heriblandt tillidsmændenes opgaver. Afslutningsvis omtales bl.a., at spørgsmålet om centralorganer (eventuelt for hver branche) ovenpå de enkelte bedriftsråd måtte afgøres sammen med de nævnte punkter.

Dokumentet af 17.3.1945 viser, at fagbevægelsen kunne have god grund til at frygte, at bedriftsrådene udformet som et udvidet tillidsmandssystem kunne bevæge sig ind på dens interesseområde og fratage den indflydelse. Som omtalt så Eiler Jensen jo helst, at bedriftsrådene

udgjorde en del af tillidsmandssystemet. Mens såvel Krag som Alsing Andersen havde lagt op til et udvidet tillidsmandssystem.

Som et svar på arbejdsoplægget skriver Krag da også til Byrge Quist 17.3.1945, at han har grebet opgaven helt rigtigt an, og at han intet har at indvende til selve problemopstillingen. Tillige fremsætter han bl.a. den bemærkning, at man af hensyn til problemernes løsning bliver nødt til at gøre sig bekendt med de erfaringer, »man har haft med Bedriftsraadene i andre Lande, først og fremmest Tyskland.«⁵⁰ For at kunne trænge tilstrækkelig dybt ind i emnerne om bedriftsråd foreslog han, at man skulle prøve at overtale Kolbjørn til at gøre en del af arbejdet. Det var også nødvendigt med et møde med Bedriftsrådsudvalget for at komme videre med de opstillede punkter.

Referat af det første møde i Bedriftsrådsudvalget 4.4.1945.

Bedriftsrådsudvalget bestod af Ernst Christiansen, Eiler Jensen, Ib Kolbjørn og Hans Rasmussen. I det første møde 4.4.1945 deltog desuden Alsing Andersen og Jens Otto Krag. Byrge Quists referat af mødet⁵¹ bekræfter fagbevægelsens skepsis over for forslagene om bedriftsråd. Således mente udvalgets formand Eiler Jensen, at man måtte stræbe heni mod et udvidet tillidsmandssystem. Hermed havde han formentlig en anden opfattelse af, hvilken udformning en sådan institution skulle have, end f.eks. Krag. Bedriftsrådene var ikke så nødvendige, men kunne få betydning som kontrolorganer, hvis man fik mere statskontrol med virksomhederne. Han gik ind for, at tillidsmandssystemet blev oprettet i de forskellige brancher og nævnte forslaget om arbejderbeskyttelses-tillidsmænd på virksomhederne. Et spørgsmål om afskedigelser eller arbejdsfordeling fandt han ikke aktuelt, hvis kravet om »fuld beskæftigelse« blev opfyldt. Der måtte være en påtaleret, der kunne afgøre om afskedigelser eller lukning af en virksomhed var berettiget. Han ville ikke afvise, at arbejderne fik indsigt med virksomhedernes økonomi.

Hans Rasmussen mente, at man skulle tage lovgivningen til hjælp, så arbejdsgiverne blev forpligtet til at give oplysninger om virksomhedernes stilling. Han mente ikke, at man overenskomstmæssigt kunne komme videre ved at udbygge tillidsmandssystemet. I udarbejdelsen af bedriftsrådsloven måtte der tages hensyn til risikoen for kompetencestridigheder mellem de forskellige fag på de store virksomheder. I nogle sager kunne en enkelt tillidsmand være bedre. Formålet måtte være at give arbejderne indtryk af, at de fik indflydelse på virksomhederne.

Ernst Christiansen mente ikke, at bedriftsrådernes indflydelse skulle være sideordnet med den egentlige ledelse på virksomheden. Den endelige betænkning burde munde ud i et lovforslag, så arbejderne kunne få indrømmelser.

Ib Kolbjørn nævnte tre udgangspunkter for bedriftsråd og gik ind for at arbejde på den fagforeningsmæssige linie og udbygge den. Men det ville måske være bedst, hvis den økonomiske kontrol med virksomhederne blev truffet af »sagkyndige Centralorganer«. Spørgsmålet om afskedigelser måtte løses, ligesom der måtte oprettes et organ, hvortil uenigheden kunne appelleres. Bedriftsrådene måtte indføres i såvel kooperative og offentlige virksomheder som i private. Arbejdernes indflydelse på virksomheden måtte for visse spørgsmåls vedkommende ske mere centralt i modsætning til kravet i 1919. Bedriftsrådene skulle være et led i socialiseringen, »idet man ved Socialisering maa forstaa *Samfundets Overtagelse af Produktionen under demokratisk Ledelse og social Fordeling.*«⁵²

Krag fandt, at det kunne være farligt at give arbejderne indflydelse på afskedigelser, da man ingen garanti havde for, at effektivitetsprincippet blev overholdt. Man skulle passe på bureaukratisme. Hvis arbejderne fik indflydelse på bedriftens økonomi kunne det let ske, at forbrugernes interesse blev sat til side til fordel for laugsegoistiske.

Sammenfattende viser mødet, at der var uenighed om, hvorledes kompetencefordelingen mellem fagforeningerne og bedriftsrådene skulle være. Centrale emner, der blev drøftet, var problemerne omkring beskæftigelse og arbejderbeskyttelse. På dette område samt vedrørende arbejdernes direkte indflydelse på virksomhedernes økonomi i det hele taget stod Krag fast på sin modstand over for fagbevægelsen ønsker. Ligesom han næppe har kunnet acceptere store dele af Kolbjørns omfattende bedriftsrådsforslag (: Kolbjørns »fagforeningslinie«). At der var stor usikkerhed omkring hele problemkomplekset, men også et udtalt ønske om at finde frem til et kompromis, viser flere af mødedeltagernes forslag om at indsamle oplysninger om bedriftsråd i forskellige lande og om det danske tillidsmandssystem (bl.a. Hans Rasmussen om »Smede- og Maskinarbejdernes Tillidsmandsinstitution«).⁵³

Byrge Quists resume af møde i Bedriftsrådsudvalget 16.6.1945.

Uenigheden mellem fagbevægelsen og bedriftsrådslinien bliver yderligere bekræftet af Byrge Quists resume af mødet 16.6.1945.⁵⁴ De mest ivrige tilhængere af bedriftsråd Kolbjørn, Ernst Christiansen og Byrge Quist

blev på mødet udskilt i et underudvalg og skulle til næste møde udarbejde et lovforslag om oprettelse af bedriftsråd på grundlag af Borgbjergs bedriftsrådsforslag af 1924.⁵⁵ Det blev besluttet at korrigere forslaget således, at bedriftsrådene skulle have tilknytning til fagforeningerne for at undgå, at der skulle opstå et modsætningsforhold mellem de to institutioner (punkt 1). Bedriftsrådenes myndighed skulle udvides (punkt 2). Og både arbejdsgiverne og bedriftsrådene skulle have adgang til at appellere spørgsmål, man var uenige om, til højere organer. Dog skulle appel i spørgsmål af organisatorisk og overenskomstmæssig art gå den sædvanlige fagretslige vej (punkt 3a). Når det drejede sig om uoverensstemmelser mellem arbejdsgiver og bedriftsråd om indførelse af ny teknik (nye maskiner), måtte der være påtaleret til en overinstans (centralråd) bestående af både arbejdsgiver- og arbejderrepræsentanter (punkt 3b). Og endelig var bedriftsrådet måske ikke det rette forum til at modtage og vurdere oplysninger om virksomhedens økonomiske stilling og produktionsforhold, hvorfor disse oplysninger muligvis burde tilflyde centralorganet, eller måske burde bedriftsrådet (som i Frankrig) have ret til at udpege en revisor til at gennemgå virksomhedens regnskaber. Man burde også undersøge muligheden for en form for samarbejde med »Priskontrollen« og »Investeringskontrollen«, da spørgsmålets løsning havde betydning for disse institutioner (punkt 3c).

Med disse retningslinier har fagbevægelsen givet ønsket at bevare sin indflydelse i forbindelse med et kommende lovforslag om bedriftsråd. Men det kan undre, at fagbevægelsen overlader arbejdet med lovforslaget til de tre bedriftsrådstitlhængere. Måske var fagbevægelsens position i udvalget så svag, at den ikke ønskede at tage et medansvar for udarbejdelsen af et forslag, den ikke helhjertet kunne gå ind for? Måske handlede den sådan af taktiske grunde, så det endelige »opgør« kunne henlægges til diskussionen i Socialiseringsudvalget? Eller måske overlod man arbejdet til de tre, fordi de blev betragtet som eksperter på området?

Udtalelse vedrørende bedriftsråd fra Bedriftsrådsudvalget (underudvalg Nr. 7).

Måske er svaret på ovenstående spørgsmål blot den forklarende tilføjelse, Byrge Quist gjorde til den endelige udtalelse fra Bedriftsrådsudvalget (udateret): »Ved den endelige Redaktion var Eiler Jensen og Hans Rasmussen ikke til Stede paa Grund af Bortrejse.«⁵⁶ Dokumentet er dog underskrevet af de fire udvalgsmedlemmer samt Byrge Quist. Så der har

formentlig været tale om et kompromis mellem fagbevægelsen og repræsentanterne for bedriftsråd.

Hvordan svarer indholdet i udtalelsen da til indholdet i »Fremtidens Danmark? I indledningen til forslaget hedder det bl.a., at det kommende samfund måtte præges af et økonomisk demokrati. »Maalet skal ikke være den størst mulige Fortjeneste for enkelte Privatpersoner, men den højeste Ydelse og Opnaelse af det største Produktionsresultat – under Respekt for den enkeltes Menneskeværdighed – til Gavn for hele Samfundet.« ... »Arbejdere og Funktionærer maa anerkendes som en virkelig ligeberettiget Partner i det Økonomiske Liv aktivt medvirkende og medansvarlig i dettes Ledelse.«⁵⁷ I »Fremtidens Danmark« er kravet noget neddæmpet, idet det her hedder, at arbejdere og forbrugere skulle sikres »større Indflydelse paa det økonomiske Liv.« (s. 14) Når det drejer sig om bedriftsråd og sektionsråd (brancheråd) er der mange enslydende sproglige passager og ingen egentlige uoverensstemmelser. Men forslaget er langt mere detaljeret (17 paragraffer) end i det endelige program og tildeler fagbevægelsen betydelig indflydelse. Den væsentligste forskel er tilføjjelsen af »et samfundsøkonomisk Raad« i programmet. Staten tildeles altså en større rolle her end i Bedriftsrådets udtalelse.

De påviste forskelle kunne tale for, at en »statslinie« med en skeptisk indstilling over for direkte arbejderindflydelse – repræsenteret ved bl.a. Krag – havde fået sine synspunkter igennem. Derimod har fagbevægelsen formentlig følt sin position svækket ved vedtagelsen af det omfattende program om bedriftsråd og kunne heller ikke være tilfreds med den indflydelse, der blev tildelt staten.

Det afsluttende arbejde i Socialiseringsudvalget

Krags brev til Socialiseringsudvalgets Forretningsudvalg 3.7.1945.

Før det afsluttende møde i Socialiseringsudvalget stillede Krag i et brev til Forretningsudvalget 3.7.1945⁵⁸ forslag om at ændre betegnelsen »Socialiseringsudvalg«, »når (hvis)« det skulle træde frem for offentligheden. Han foreslog at kalde betænkningen for »Socialdemokratiets Erhvervs-politik« for at kunne stå »taktisk stærkere«. Dels fordi man måtte regne med, at »ca. Halvdelen af Befolkningen« var »forhaandsindstillet« mod alt, hvad der bar navnet socialisering. Dels fordi kun en »mindre Del« af de foranstaltninger, udvalget krævede gennemført, kunne betegnes som socialisering »i dette Ords snævre traditionelle Betydning.« Tillige mente

han, at det formentlig ville gøre et kraftigere indtryk på »de saakaldte venstreorienterede«, hvis man fremlagde en erhvervspolitisk betænkning med »paaviselig socialistisk Tendens«, end hvis man fremlagde »en socialistisk Betænkning« med mange rationaliserende erhvervspolitiske reformer, der ikke alle kunne siges at være af »direkte socialistisk Karakter«. Krag's sidste taktiske argument var, at man med en ændring af denne art kunne undgå at tage stilling til de forskellige teoretiske socialistiske spørgsmål, der let kunne medføre »ufrugtbare Diskussioner med Definitionstovtrækkeri«. Men han ville ikke udelukke at drage udtalelser om socialismen ind i indledningen af betænkningen, eller at betænkningens »mest udprægede Socialiseringsforslag betegnes som Socialisering.«

Brevet viser, at det var formen og ikke indholdet, Krag her ønskede at sætte sit præg på. Arbejdsprogrammet skulle jo »sælges« til såvel den borgerligt orienterede del af befolkningen som til kommunisterne. Men Krag lagde i brevet heller ikke skjul på, at dele af programmet var et udtryk for et ønske om socialisering.

Engberg opfatter det endelige program som dobbelttydigt og uklart og ser brevet som et bevis på, at denne dobbelttydighed var et bevidst ønske fra Krag's side. Det skyldtes dels hensynet til kommunisterne og dels, at udvalget ikke havde ønsket at gøre sig sit teoretiske udgangspunkt klart.⁵⁹

Wium Olesen ser brevet som et bevis på, »at programmet ikke skulle fremlægges som en betænkning om *socialiseringsspørgsmålet*.«⁶⁰ Men som ovenstående viser, kan Krag's ord ikke fortolkes så entydigt, ligesom enkelte dele af det endelige program selv i traditionel forstand bør opfattes som socialiseringsforslag. Selv om ordet »Socialiseringsudvalg« ikke nævnes i programmet, ændrer det jo intet ved indholdet, som måtte være den væsentligste faktor set i forhold til den forventede modtagelse i offentligheden. Såvel Wium Olesen som Engberg tillægger Krag et næsten entydigt ansvar for udtryksformen i programmet. En sådan værdi kan brevet af 3.7.1945 indpasset i andre oplysninger fra Krag's erindringer ikke bære. Det skal ikke betvivles, at Krag som generalsekretær måtte uddrage konklusioner af de mange udvalgsarbejder og formulere det i et programudkast. Ligesom han formentlig fremlagde en bestemt fremgangsmåde for at få sine synspunkter igennem. Men det tillægger ham ikke automatisk en vigtigere rolle, end den andre udvalgsmedlemmer fik for det endelige resultat. Disse skulle jo i sidste ende godkende udkastet til et program og burde ikke gøres til bipersoner i handlingsforløbet.

Under det afsluttende møde i Socialiseringsudvalget 28.7.1945⁶¹ blev forslaget om økonomisk demokrati det mest debatterede punkt. Fagbevægelsen fortsatte sin kritik af bedriftsråd, idet »Eiler Jensen understregede Nødvendigheden af at slaa fast, som Krag allerede havde gjort det i de Ændringer, han havde læst op, at de faglige Organisationer skulde være det centrale i det økonomiske Demokrati.« I overensstemmelse hermed foreslog han bl.a. »en Række Rettelser til Underudvalg Nr. 7's Betænkning.« (s. 3) I tilslutning hertil henstillede Alsing Andersen, at underudvalg 7 udarbejdede en ny betænkning.

Kritikken af Bedriftsrådsudvalgets forslag blev overraskende fulgt op af Ernst Christiansen, der selv havde været med til at udarbejde forslaget sammen med Ib Kolbjørn og Byrge Quist. Han var »ganske uenig« i, at bedriftsrådene skulle have repræsentation i aktieselskabernes bestyrelser (det skulle de ifølge underudvalg 7's forslag paragraf 9, s. 6) og foreslog afsnittet strøget, bl.a. fordi en arbejderrepræsentation ingen praktisk betydning ville have. Buhl var enig med Ernst Christiansen, men udtalte mærkværdigt nok, »at han var blevet forfærdet ved Gennemlæsning af Afsnit II, idet al Indflydelsen her var lagt ud til Arbejdspladserne, mens den i Underudvalg 7's Betænkning var henlagt til Organisationerne.« (s. 4) Det kunne altså tyde på, at Buhl ikke var helt fortrolig med betænkningen? Eller måske fortolkede han Krags udkast til programudtalelse sådan, at de faglige organisationer her blev ringere stillet end i betænkningen?

Formentlig foranlediget af denne kritik redegjorde Kolbjørn for udarbejdelsen af underudvalgsbetænkningen og sagde, at »de ledende Tanker har været Skabelsen af Bedriftsraad paa de enkelte Arbejdspladser med Indflydelse paa arbejdsmæssige og andre rent lokale Anliggender og Oprettelse af Brancheraad for at hindre snævre, lokale Synspunkter i at blive dominerende. Det lokalt faglige skal afgøres paa Arbejdspladserne – det produktionstekniske i Sektionsraadene. Hele det foreslaaede Apparat fungerer i nøje Tilknytning til de faglige Organisationer; det lokale Organ er saaledes en Udbygning af Tillidsmandssystemet.« (s. 4)

Herefter fortsatte Johs. Kjærbøll (arbejdsminister) kritikken af bedriftsråd ved at erklære sig enig med Buhl i, at man skulle passe på »Værkstedsparlamentarismen«. »Det lokalt faglige skal ordnes paa Arbejdspladserne i Forbindelse med Fagforeningen.« Han var enig med Ernst Christiansen og udtalte sig kritisk om de »værkstedstekniske Samraad«,

der blev oprettet inden for jernindustrien i 1926. (s. 4) Også Peder Nørgaard (underdirektør i Det kooperative Fællesforbund) og Eiler Jensen var enige med Ernst Christiansen.

Som den første stillede H.P. Sørensen (medlem af underudvalg 2 og borgmester for Kbhvs. 5. afd. 1943) et konkret forslag, der gik ud på at sikre bedriftsrådet adgang til samråd med bestyrelsen. Eiler Jensen ønskede sikring af arbejderrepræsentation på aktieselskabernes generalforsamlinger og fik støtte af Alsing Andersen, der tilføjede, at det så ikke gjaldt til bestyrelsen (i det endelige program hedder det, at bedriftsrådet skulle have adgang til at sende repræsentanter til selskabets generalforsamling). Hedtoft gik imod H.P. Sørensens forslag og fastslog, at arbejderne skulle forhandle med direktionen og ikke med bestyrelsen. Han var også uenig med Kjærboel, der mente, at bedriftsrådet måtte have adgang til at henvende sig til bestyrelsen, hvis der opstod uoverensstemmelser mellem bedriftsråd og direktør. Denne del af debatten sluttede med et kompromisforslag fra Einar Nielsen, der gik ud på, at fagorganisationen fik adgang til at forhandle med bestyrelsen (dette forhold er ikke beskrevet i det endelige program).

Det kan undre, at »det samfundsøkonomiske råd«, der skulle stå øverst i opbygningen af det økonomiske demokrati, ikke direkte bliver nævnt i referaterne fra Socialiseringsudvalget. Men rådet berøres indirekte i forbindelse med en diskussion omkring gennemførelsen af de administrative reformer, der skulle sikre lovenes tilblivelse og deres administration. Dette forhold kommer tydeligst til udtryk i en diskussion mellem Buhl og Hartvig Frisch (ordfører i den socialdemokratiske rigsdagsgruppe) på mødet den 28.7.1945. Buhl mente således, at Rigsdagen var tillagt alt for store beføjelser, og at der kun kunne være tale om, at de ansvarlige ministre skulle have ledelsen af administrationen. Han ønskede også et afsnit om indførelse af statssekretærer strøget. Hartvig Frisch derimod udtalte, at Rigsdagen skulle holdes underrettet om administrationens arbejde. »Fra alle Omraader, der er under offentlig eller halvoffentlig Kontrol maa der aflægges Rapporter til Rigsdagen. Dette vil være nødvendigt, naar vi kommer ind i flere og flere Socialiseringsordninger. Mente ikke, at dette var i Modstrid med Buhls Opfattelse.« (s. 5) Hedtoft mente, at de omtalte afsnit måtte formuleres i mere almindelige vendinger. Mens Alsing Andersen, der i første omgang var gået ind for afsnittet, foreslog en omredigering i redaktionsudvalget under samråd med Buhl. I det endelige program spores denne uenighed tydeligt. Her omtales det, at det »mu-

ligvis« ville være hensigtsmæssigt, at de enkelte ministerier afgiver beretninger til Rigsdagen. Ligesom man »muligvis« burde åbne for adgang for politisk udnævnte statssekretærer.

Referatet af 28.7.1945 giver et godt indblik i, hvilke politikere der var toneangivende i udformningen af programmet. Det bekræfter dels fagbevægelsens utilfredshed med forslaget om økonomisk demokrati. Dels den overvejende modstand imod direkte arbejderindflydelse i virksomhedernes ledelse. Samt endelig statens centrale rolle i forslaget, men også at man ikke kunne blive enige om kompetencefordelingen mellem Rigsdag og regering i forhold til administrationen af hele lovkomplekset.

»Fremtidens Danmark« og kommunisterne

Enhedsforhandlingerne mellem Socialdemokratiet og kommunisterne.

I sommeren 1945 følte Socialdemokratiet sig så presset af stemningen på arbejdspladserne, at det på baggrund af tidligere kommunistiske forslag kom til egentlige forhandlinger om en sammenslutning af de to partier. På det tidspunkt var der blevet dannet en national samlingsregering, hvori både socialdemokrater og kommunister havde sæde. I forhandlingerne, der fandt sted fra slutningen af juni til begyndelsen af august 1945, var der på afgørende punkter så stor uenighed mellem de to partier, at Socialdemokratiet i forlængelse af det sidste møde opstillede en række næsten ultimative betingelser. I midten af august afviste DKP de opstillede krav, bl.a. fordi det ville betyde, at kommunisterne nærmest meldte sig ind i Socialdemokratiet.

Debatten og beslutningerne på den socialdemokratiske kongres viser, at man betragtede kommunisternes svar som en afslutning på enhedsforhandlingerne. Herefter indledte Socialdemokratiet den tosidede kamp mod på den ene side de borgerlige og på den anden side kommunisterne. Det er Vagn Oluf Nielsens opfattelse, at partiet som et led i denne kamp uden tvivl også forstod deres nye efterkrigsprogram »Fremtidens Danmark«. Tillige mener han, at Socialdemokratiet formentlig ikke ønskede, at forhandlingerne skulle føre til et positivt resultat.⁶² Men spørgsmålet er, om hensynet til kommunisterne spillede en rolle under selve arbejdet i Socialiseringsudvalget.

Referatet af mødet i udvalget 13.2.1945⁶³ er et af de få dokumenter, der med et bredt udsnit af holdninger bringer kommunisterne ind i diskussionen. Under mødet tegnede der sig to problemfelter. Dels spørgsmålet om et eventuelt samarbejde mellem kommunisterne og Socialdemokratiet. Og dels spørgsmålet om, hvorvidt taktiske hensyn skulle indgå i udformningen af programmet for at kunne stå stærkere overfor kommunisterne i den kommende valgkamp.

Således udtalte Hartvig Frisch bl.a., at man var kommet ind i en revolutionært gærende tid med socialisme som målsætning, som også ville påvirke danske arbejdere. Kommunisternes paroler ville virke opløsende og produktionssænkende. Derfor måtte man ud over et økonomisk program også finde formuleringer, der kunne være til næring for den socialistiske trang. Med disse ord henviste Hartvig Frisch formentlig til, at en kommunistisk agitation kunne vinde gehør blandt danske arbejdere. Kampen mod kommunisterne måtte altså tages op på det agitatoriske plan i planlægningen af såvel udtryksform som indhold i det nye program.

Einar Nielsen mente, at man i bedriftsrådsspørgsmålet måtte krydse kommunisternes planer, bl.a. under henvisning til, at sådanne råd ville gøre de store virksomheder fuldstændige dominerende. Måske var disse ord et udtryk for en generel afstandtagen fra bedriftsrådstanken. Eller måske mente han nærmest i overensstemmelse med Hartvig Frisch, at man skulle stille forslag om bedriftsråd af taktiske grunde for at imødegå de kommunistiske planer.

K.K. Steincke (tidl. social- og justitsminister) stillede spørgsmål ved, om Socialdemokratiet skulle alliere sig til højre eller til venstre. Principielt foretrak han en alliance til venstre men med det forbehold, at en sådan alliance ikke medførte, at man blev knyttet til »Ruslands imperialistiske Udenrigspolitik«. Han ville altså ikke udelukke et samarbejde med kommunisterne.

Buhl mente, at kommunisterne ville begynde forfra med at begå de samme fejl, som de russiske kommunister havde gjort. Ligesom Steincke ville han ikke afvise tanken om et samarbejde til den side, men var overbevist om, at det ville volde vanskeligheder. Det var hans opfattelse, at Socialdemokratiet i politisk henseende ville komme til at stå alene. Den samme holdning havde Holger Eriksen (den socialdemokratiske Rigsdagsgruppe), der kun ønskede et samarbejde til venstre.

Hedtoft frygtede at miste politisk indflydelse både til højre (en »socialt betonet Konservatisme«) og til venstre. Man måtte regne med en »Venstresocialistisk-kommunistisk Fraktion«, der i forholdet til Socialdemokratiet ville drive principiel social overbudspolitik og udenrigspolitisk ensidig orientere sig mod Sovjetunionen. Ud fra et demokratisk synspunkt anså han det som »politisk selvmorderisk«, hvis Socialdemokratiet spekulerede på at slå kommunisterne ved at byde dem over. Han var enig med Buhl i, at det kunne blive nødvendigt at gå i opposition. Hedtoft var altså ikke interesseret i, at det kommende program (på det sociale område) skulle udformes under hensyntagen til kommunisternes politik.

H.P. Sørensen mente, at et samarbejde med kommunisterne ville komme i stand i alle lande, og at man næppe ville kunne undslå sig. Derfor måtte programmet tilrettelægges sådan, at kommunisterne umuligt kunne undslå at støtte det. Man måtte være radikale i teorien, men bygge på realistisk grund.

Alsing Andersen udtalte sig til fordel for enhed i arbejderbevægelsen verden over. Det arbejde, der skulle gøres i udvalget, måtte imidlertid tage andre hensyn end de taktiske. Det var altså indholdet i programmet og ikke agitationen for at vinde stemmer, der måtte prioriteres.

Sammenfattende giver mødereferatet af 13.2.1945 indtryk af, at forholdet til kommunisterne var et sekundært diskussionsemne underlagt problemerne omkring socialisering. Der var uenighed om, hvorvidt programmet skulle udformes under hensyntagen til kommunisterne. Det er karakteristisk, at der også var positive vurderinger af samarbejdsmuligheder med kommunisterne.

Ud over ovennævnte referat er det kun Krag's brev af 3.7.1945⁶⁴, der direkte berører forholdet til kommunisterne, idet Krag her gav udtryk for ønsket om at gøre indtryk på kommunisterne ved at ændre på formen, men ikke på programmets indhold. Ganske vist skriver Krag i sine erindringer (1969), at Hedtoft under det afsluttende møde i Socialiseringsvalget 28.7.1945 beskæftigede sig med frihedsbegrebet, som han ønskede uddybet som et led i kampen mod kommunisterne. Ligesom han ville have sammenkædningen af frihed og ansvar stærkt understreget.⁶⁵ Men ifølge Krag's eget referat af mødet var det Frode Kristensen (højskolelærer og medlem af underudvalg 2), der udtalte disse ønsker i forbindelse med programmets indledning, uden at han dog nævnte kommunisterne. Formentlig som et svar herpå sagde Hedtoft, at det var vigtigt for programmets heldige gennemførelse, at der i folket ville opstå en ansvarsfølelse overfor helheden. »Hvert Individ skal føle Hengivenhed

overfor Samfundet. I den Forbindelse henviste Hedtoft-Hansen til den Hengivenhed, Sovjetunionens Folkeslag«, havde udvist over for deres Stat, og som utvivlsomt havde været nødvendig for Sejrens Opnaelse. Taleren mente, at denne Hengivenhed kunde sammenlignes med den Tro og Offervilje, som havde opfyldt de gamle kristne Menigheder.«⁶⁶ Sammenholdes denne udtalelse med Hedtofts indlæg under mødet 13.2.1945 fremstår Hedtoft nærmest som modstander af en taktisk agitatorisk programlinie vendt imod kommunisterne.

På baggrund af dokumenterne fra Socialiseringsudvalget er der grund til at afvise Wium Olesens påstand om, at de ledende politikere indenfor Socialdemokratiet var »mere optaget af at få udfærdiget et program, der kunne dæmme op for kommunisternes forventede fremgang, end de var optaget af at udstikke linier for en politik, der kunne løse efterkrigstidens problemer. Frygten for at vælgerne skulle straffe partiet for dets politik under besættelsen fornemmes tydeligt i mødereferaterne.« For at lindre denne frygt, leverede Krag et program, der sine steder er markant i ordvalget (»lidt marxistisk retorik hist og pist«).⁶⁷ En lignende opfattelse finder vi hos Engberg, der tilføjer, at programmet for »ikke at svække for angreb fra højre var moderat i den konkrete anvisning af veje til overgangen til et socialistisk samfund.«⁶⁸ Det er karakteristisk, at Engberg citerer de udtalelser (fra referatet af 13.2.1945 og brevet af 3.7.1945), der passer ind i hans teori, mens socialiseringsdiskussionen stort set frasorteres. Tillige gør han (ligesom Tjørnehøj) flittigt brug af Krags erindringer for at underbygge sine synspunkter.

Det kan undre, at myten om kommunisternes betydning for udformningen af »Fremtidens Danmark« fremstår så stærkt i de videnskabelige arbejder. Hverken Krags erindringer eller dokumenterne fra Socialiseringsudvalget kan underbygge den. Snarere giver materialet opfattelsen af, at hensynet til kommunisterne spillede en sekundær rolle under udvalgsarbejdet. Men det udelukker naturligvis ikke, at man skelede til kommunisterne under redaktionsarbejdet med den udtryksform, programmet skulle have.

Afslutning

De vigtigste resultater af undersøgelsen har været en påvisning af konflikten mellem fagbevægelsen og en statslinie, som den kom til udtryk i forslaget om økonomisk demokrati. Dernæst at Krags betydning for programmets tilblivelse bør nedprioriteres. Og at forholdet til kommuni-

sterne var et sekundært emne under udvalgsarbejdet. Grundlaget for disse nyvurderinger findes bl.a. i de dokumenter, jeg har fremdraget, og som ikke tidligere har været anvendt i forskningen (se litteraturlisten).

Der var i udvalget uenighed om, hvad man skulle forstå ved socialisering. Men det er helt givet, at der lå reelle ønsker bag socialiseringsforslagene. Krag repræsenterede en linie i udvalget, som bl.a. Buhl og Hedtoft var vægtige fortalere for. De gik ind for lovfæstede bedriftsråd, der skulle have mere vidtgående beføjelser end den eksisterende tillidsmandsinstitution. De var imod arbejdernes direkte deltagelse i virksomhedernes ledelse. Det skulle i stedet være et statsanliggende, bl.a. som det kom til udtryk ved forslaget om det samfundsøkonomiske råd, og kun indirekte et fagforeningsanliggende. Alsing Andersen var positivt indstillet over for direkte arbejderindflydelse og prioriterede ikke statens indflydelse så højt som Krag. Alligevel var der et tæt samarbejde mellem de to omkring de mange uafklarede spørgsmål.

Krag gav ved flere lejligheder udtryk for en oppositionel holdning over for fagbevægelsen, der frygtede at miste indflydelse ved en bedriftsrådslov. Især møderne i Bedriftsrådsudvalget bekræfter kompetencestridighederne mellem fagbevægelsen og bedriftsrådslinien, hvis »kompromisforslag« i selve hovedudvalget indebar en forøget indflydelse til staten. Hovedarkitekterne bag bedriftsrådsforslaget var Ib Kolbjørn og formentlig også Byrge Quist, som således fik indflydelse på det endelige forslag i »Fremtidens Danmark«, men måtte se deres ideer om direkte arbejderindflydelse underkendt hos de ledende politikere. Selv om fagbevægelsen i første omgang var uvillig til at tage et medansvar for Bedriftsrådsudvalgets forslag, fik den trods alt indflydelse på indholdet i det endelige program, idet de faglige organisationer fik samarbejdsopgaver i de forskellige råd.

Det er rigtigt, at Keynes økonomiske teorier kan spores i »Fremtidens Danmark«. Men der er ikke belæg for at gøre dette forhold til en hovedpointe med en understregning af, at Krag havde hovedansvaret herfor. I den henseende kan jeg på baggrund af min analyse af bl.a. det nye kilde-materiale afvise Wium Olesens og Tjørnehøjs påstande. Som generalsekretær fik Krag indflydelse på arbejdsgangen i udvalget og sikkert også på programmets udtryksform. Men hans rolle var ikke vigtigere end andre udvalgsmedlemmers. Hertil kom, at forholdet til kommunisterne spillede en sekundær rolle under udvalgsarbejdet underlagt socialiserings-spørgsmålet og derfor ikke kan tillægges den betydning, som især Engberg giver udtryk for.

Det skal være usagt, om de hidtidige undersøgelser omkring »Fremtidens Danmark« har ladet sig påvirke af, at Krag udarbejdede en betydelig del af dokumenterne omkring programmet, at han senere blev statsminister, og at han i sine erindringer udtrykte overbevisende autoritet i sin fortolkning af samme dokumenter. Måske kunne disse afsluttende ord give næring til en yderligere debat omkring programmets tilblivelseshistorie.

Noter

1. Steen Bille Larsen: *Kommunisterne og arbejderklassen 1945-1975. Danmarks kommunistiske Partis rolle i dansk arbejderbevægelse – en politisk biografi*, 1977, s. 37.
2. Hans Erik Avlund Frandsen: *Klassesamarbejde og klassekamp – den politiske, sociale og økonomiske udvikling i Danmark 1940-78*, 1980, s. 97.
3. Vagn Oluf Nielsen (m.fl.): *Kampen for en bedre tilværelse. Arbejdernes historie i Danmark fra 1800-tallet til 1990*, 1991, s. 227.
4. Jens Otto Krag: *Ung mand fra trediveerne*, 1969.
Jens Otto Krag: *Trævl tid, god tid*, 1974.
5. Henning Tjørnehøj: Baggrunden for udarbejdelsen af Socialdemokratiets økonomiske efterkrigstidsprogram: »Fremtidens Danmark« – og reaktionerne på det. *Ny politik*. Nr. 6/7. Årsmøde 1985, s. 30.
6. Jens Engberg: *I minefeltet. Træk af Arbejderbevægelsens historie siden 1936. Støj fra gaden 1945*, 1986, s. 34 og 38.
7. Niels Wium Olesen: Jens Otto Krag og »Fremtidens Danmark«. *Historie. Fyske Samlinger*. Ny Række 19,1, 1991, s. 47.
8. Karin Hansen og Lars Torpe: *Socialdemokratiet og krisen i 30'erne*, 1977, s. 209.
9. Niels Ole Finnemann: *I Broderskabets Aand. Den socialdemokratiske arbejderbevægelses idehistorie 1871-1977*, 1985, s. 270.
10. Socialdemokratisk Forbund: *Fremtidens Danmark. Socialdemokratiets Politik*, 1945, s. 5.
11. Oluf Bertolt (m.fl.): *En bygning vi rejser III*, 1955, s. 270.
12. Hans Hedtoft: *Tale ved den socialdemokratiske partikongres' åbning 19.8.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 15.
13. *Protokol for den 24. socialdemokratiske Partikongres i København den 19.-22. August 1945*, s. 87.
14. Erik Ib Schmidt: Et program uden fremtid. *Ny politik*. Nr. 6/7. Årsmøde 1985, s. 34.
15. *Referat af konstituerende møde i Socialiseringsudvalget 24.11.1944*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
16. Wium Olesen: Jens Otto Krag (se note 7), s. 47.
17. Jens Otto Krag: *Opgavernes Afgrænsning og Planlægning*. Socialiseringsudvalget. Bemærkninger Nr.1. 8.12.1944. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
18. Jens Otto Krag: *Brev til Alsing Andersen 8.12.1944*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
19. Wium Olesen: Jens Otto Krag (se note 7), s. 57.
20. *Betænkning og Forslag angaaende Offentligt Tilsyn med Erhvervsvirksomheder, Arbejdernes Deltagelse i Ledelsen af Virksomheder samt ang. Handelsavance*. København 1919. (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

21. Krag: *Opgavernes Afgrænsning* (se note 17).
22. Krag: *Ung mand* (se note 4), s. 183.
23. Wiium Olesen: Jens Otto Krag (se note 7), s. 57.
24. Alsing Andersen: *Indledning ved Socialiseringsudvalgets andet Møde 19.1.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
25. Alsing Andersen: *Socialiseringsspørgsmaalet. Foredrag paa Partikursus, Roskilde Højskole 25.8.1944*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
26. Wiium Olesen: Jens Otto Krag (se note 7), s. 60.
27. Hansen og Torpe: *Socialdemokratiet* (se note 8), s. 209.
28. Wiium Olesen: Jens Otto Krag (se note 7), s. 58.
29. Hansen og Torpe: *Socialdemokratiet* (se note 8), s. 215.
30. Jens Otto Krag: *Jak. Kr. Lindbergs Socialiseringstanker*. Socialiseringsudvalget. Notat Nr. 3, 7.1.1945. LO's Arkiv, Ks. 1232, s. 5.
31. Hansen og Torpe: *Socialdemokratiet* (se note 8), s. 216.
32. Andersen: *Socialiseringsspørgsmålet* (se note 25), s. 6.
33. Andersen: *Indledning* (se note 24), s. 4.
34. Engberg: *I minefeltet* (se note 6), s. 36.
35. Alsing Andersen: *Håndskreven indledning til mødet 13.2.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
36. Jens Otto Krag: *Referat af Møde i Socialiseringsudvalget 13.2.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a, s. 1.
37. Wiium Olesen: Jens Otto Krag (se note 7), s. 60.
38. *Referat af konstituerende møde* (se note 15).
39. Andersen: *Håndskreven indledning* (se note 35).
40. Krag: *Ung mand* (se note 4), s. 183.
41. Hans Hedtoft: *Brev til Jens Otto Krag 22.2.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
42. Tjørnehøj: Baggrunden for udarbejdelsen (se note 5) s. 29.
43. Krag: *Travl tid* (se note 4), s. 19.
44. Krag: *Ung mand* (se note 4), s. 196.
45. Jens Otto Krag: *Referat af Forretningsudvalgsmøde i Socialiseringsudvalget 23.3.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20a.
46. Sst.
47. Sst.
48. Byrge Quist og Ib Kolbjørn: *Arbejdsoplæg til Bedriftsrådsudvalget 17.3.1945*. LO's Arkiv, Ks. 1232.
49. Sst.
50. Jens Otto Krag: *Brev til Byrge Quist 17.3.1945*. Krag's Arkiv, Ks. 38.
51. Byrge Quist: *Referat af møde i Bedriftsrådsudvalget 4.4.1945*. Krag's Arkiv, Ks. 38.
52. Sst.
53. Der er formentlig her tale om: *Oversigt over Tillidsmandssystemets Oprettelse indenfor Smede- og Maskinarbejderfaget og de Ændringer, Systemet indtil 1945 er udvidet med*. Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund 12.6.1945. Heri udtales der ønske om, at tillidsmandsinstitutionen støttes ved gennemførelse af lov om bedriftsråd (s. 7). (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.)
54. Byrge Quist: *Resumé af møde i Bedriftsrådsudvalget 16.6.1945, 19.6.1945*. Krag's Arkiv, Ks. 38.

55. *Forslag til Lov om Bedriftsråd* (fremsat i Folketinget 3. Decbr. 1924). Udgivet af Arbejdernes Oplysningsforbund. (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv). Heri bliver kompetencespørgsmålet mellem bedriftsrådene og de faglige organisationer behandlet i paragrafferne 6, 9 og 12.
56. Byrge Quist: *Udtalelse vedrørende Bedriftsråad*. Underudvalg Nr.7. (udateret). Sign. Eiler Jensen, Ib Kolbjørn, Ernst Christiansen og Hans Rasmussen. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
57. Sst.
58. Jens Otto Krag: *Brev til Socialiseringsudvalgets Forretningsudvalg 3.7.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
59. Engberg: I minefeltet (se note 6), s. 38.
60. Wium Olesen: Jens Otto Krag (se note 7), s. 64.
61. Jens Otto Krag: *Referat af møde i Socialiseringsudvalget 28.7.1945*. Krags Arkiv, Ks. 36.
62. Nielsen: *Kampen for en bedre tilværelse* (se note 3), s. 230 og 232.
63. Krag: *Referat af Møde* (se note 36).
64. Krag: *Brev til Socialiseringsudvalget* (se note 58).
65. Krag: *Ung mand* (se note 4), s. 194.
66. Krag: *Referat af møde* (se note 61).
67. Wium Olesen: Jens Otto Krag (se note 7), s. 47.
68. Engberg: I minefeltet (se note 6) s. 38.

Litteratur

- Andersen, Alsing: *Socialiseringsspørgsmaalet. Foredrag paa Partikursus. Roskilde Højskole 25.8.1944*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Andersen, Alsing: *Indledning ved Socialiseringsudvalgets andet Møde 19.1.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Andersen, Alsing: *Håndskreven indledning til mødet 13.2.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Arbejderbevægelsens Informations-Central: *Socialdemokratiske Noter*. Nr. 5, 1945.
- Arbejdernes Oplysningsforbund: *Forslag til Lov om Bedriftsråd* (fremsat i Folketinget 3. Decbr. 1924). (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).
- Avlund Frandsen, Hans Erik: *Klassesamarbejde og klassekamp – den politiske, sociale og økonomiske udvikling i Danmark 1940-78*, 1980.
- Bertolt, Oluf m.fl.: *En bygning vi rejser III*, 1955.
- Betænkning og Forslag angaaende Offentligt Tilsyn med Erhvervsvirksomheder, Arbejdernes Deltagelse i Ledelsen af Virksomheder samt ang. Handelsavance*. København 1919. (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).
- Bille Larsen, Steen: *Kommunisterne og arbejderklassen 1945-1975. Danmarks kommunistiske Partis rolle i dansk arbejderbevægelse – en politisk biografi*, 1977.
- Damsgaard Hansen, Elkær Hansen og Otterstrøm, Vagn: *Bemærkninger Nr.2*. 5.4.1945. LO's Arkiv, Ks. 1232.
- Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund: *Oversigt over Tillidsmandssystemets Oprettelse indenfor Smede- og Maskinarbejderfaget og de Ændringer, Systemet indtil 1945 er udvidet med*. (12.6.1945). (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

- Den norske »Innstilling fra Socialiseringskomiteen ang. Socialiseringsspørgsmaalet i almindelighed. Oslo 1924. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Den svenske arbejderbevægelses efterkrigstidsprogram. (1944). Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- »Economist« 7.10.1944: *Den britiske Fagforeningskongres' (T.U.C.) Program*. Socialiseringsudvalget. Notat Nr.1. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- »Economist« 14.10.1944: *Dirigeret Økonomi i Frankrig*. Socialiseringsudvalget. Notat Nr.2. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20a.
- Engberg, Jens: *I minefeltet. Træk af Arbejderbevægelsens historie siden 1936. Støj fra Gaden 1945*, 1986.
- Finnemann, Niels Ole: *I Broderskabets Aand. Den socialdemokratiske arbejderbevægelses idehistorie 1871-1977*, 1985.
- Hansen, Karin og Torpe, Lars: *Socialdemokratiet og krisen i 30'erne*, 1977.
- Hedtoft, Hans: *Brev til Jens Otto Krag 22.2.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Hedtoft, Hans: *Tale ved den socialdemokratiske partikongres' åbning 19.8.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 15.
- Krag, Jens Otto: *Ung mand fra trediverne*, 1969.
- Krag, Jens Otto: *Trævl tid, god tid*, 1974.
- Krag, Jens Otto: *Brev til Alsing Andersen 8.12.1944*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Krag, Jens Otto: *Opgavernes Afgrænsning og Planlægning*. Socialiseringsudvalget. Bemærkninger Nr. 1, 8.12.1944. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Krag, Jens Otto: *Jak. Kr. Lindbergs Socialiserings tanker*. Socialiseringsudvalget. Notat Nr. 3, 7.1.1945. LO's Arkiv, Ks. 1232.
- Krag, Jens Otto: *Referat af Møde i Socialiseringsudvalget 13.2.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Krag, Jens Otto: *Referat af Forretningsudvalgsmøde i Socialiseringsudvalget 23.3.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20a. (Ikke tidligere inddraget i forskningen).
- Krag, Jens Otto: *Brev til Byrge Quist 17.3.1945*. Krag's Arkiv, s. 38. (Ikke tidligere inddraget i forskningen).
- Krag, Jens Otto: *Brev til Socialiseringsudvalgets Forretningsudvalg 3.7.1945*. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Krag, Jens Otto: *Referat af møde i Socialiseringsudvalget 28.7.1945*. Krag's Arkiv, ks. 36. (Ikke tidligere inddraget i forskningen).
- Nielsen, Mogens: *Enhed i arbejderbevægelsen. Kilder til belysning af forhandlingerne mellem Danmarks kommunistiske Parti og Socialdemokratiet 1945*, 1973.
- Nielsen, Vagn Oluf (m.fl.): *Kampen for en bedre tilværelse. Arbejdernes historie i Danmark fra 1800-tallet til 1990*, 1991.
- Protokol for den 24. socialdemokratiske Partikongres i København den 19. -22. August 1945*.
- Quist, Byrge og Kolbjørn, Ib: *Arbejdsoplæg til Bedriftrådsudvalget 17.3.1945*. LO's Arkiv, Ks. 1232. (Ikke tidligere inddraget i forskningen).
- Quist, Byrge: *Referat af møde i Bedriftrådsudvalget 4.4.1945*. Krag's Arkiv, Ks. 38. (Ikke tidligere inddraget i forskningen).
- Quist, Byrge: *Udtalelse vedrørende Bedriftsraad*. Underudvalg Nr. Ø7. (udateret). Sign. Eiler Jensen, Ib Kolbjørn, Ernst Christiansen og Hans Rasmussen. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a. (Ikke tidligere inddraget i forskningen).

- Quist, Byrge: *Resume af møde i Bedriftsrådsudvalget 16.6.1945. 19.6.1945.* Krag's Arkiv. Ks. 38. (Ikke tidligere inddraget i forskningen).
- Referat af konstituerende møde i socialiseringsudvalget 24.11.1944.* Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Schmidt, Erik Ib: Et program uden fremtid. *Ny politik.* Nr. 6/7. Årsmøde 1985.
- Socialdemokratisk Forbund: *Fremtidens Danmark. Socialdemokratiets Politik,* 1945.
- Socialiseringsspørgsmålet i Frankrig.* Socialiseringsudvalget. Notat Nr. 4, 12.2.1945. Socialdemokratiets Arkiv, Ks. 20 a.
- Tjørnehøj, Henning: Baggrunden for udarbejdelsen af Socialdemokratiets økonomiske efterkrigstidsprogram: »Fremtidens Danmark« – og reaktionerne på det. *Ny politik.* Nr. 6/7. Årsmøde 1985.
- Wium Olesen, Niels: Jens Otto Krag og »Fremtidens Danmark«. *Historie. Jyske Samlinger.* Ny Række 19,1, 1991.

Summary

In July 1886 the women workers at Rubens' Textile Mill in Copenhagen stopped work and demanded a raise in their wages and the abolition of the fine system. Having stopped work, they marched to the Weavers' Trade Union in Copenhagen to join up. The fact that the women were not organised at the time the strike began was to be a bone of contention in the dispute which followed between the Weavers' Union in Copenhagen and the National Union of Textile Workers, on one hand, and the women workers at Rubens', on the other; the final outcome was that the women organised their own Women's Trade Union. In an article in the Socialist newspaper, the *Socialdemokraten*, printed at the beginning of the strike, the women themselves wrote that they had, "initiated the struggle for women's right to have a say about their own situation". This may be interpreted to mean that the women themselves perceived the strike to be about something beyond higher wages. In the anniversary brochure from 1925, written by J.J. Møller, for many years the president of the union, the conflict between the trade union and the women is described as a conflict between female foolhardiness and male wisdom. Unthinkingly, the women had taken industrial action without any money, without giving a thought to the proper timing of the strike, and without being members of a trade union, whose support they subsequently had the gall to demand (which, incidentally, it gave). In short, the women had no understanding of the class-struggle, or as J.J. Møller put it, the long haul in the organisations as the road to a good result.

The women workers at Rubens' were not the only ones to establish their own trade unions for women exclusively. The question of whether women should organise independently or together with male workers was much debated, in the trade unions as well as in the Social Democratic Party. Gender and class – whether working women had goals and interests which they shared primarily with each other and other women or with working-class males – is a discussion which emerged together with the genesis of the women's emancipatory movement and the labour movement in the late 19th century, and one which has yet to find its conclusion, although from time to time the discussion has been of less than central importance. As long as men and women do not enjoy the same conditions, their interests will, from time to time, differ. The fact that throughout history other and more important things have been at stake than merely interests, also emerges from the Rubens' conflict and its af-

termath. In women's research, a distinction is made between sex as a biological phenomenon and gender as a social and symbolic phenomenon. The Rubens conflict is one among many examples of how symbolic gender interacts with social gender. The various ideas about which traits were masculine and which feminine left their mark on the interpretation of the conflict and thus on social realities.

Theoretically, the labour movement of the 19th century and until the birth of the new women's liberation movement was generally convinced that all kinds of oppression of women would automatically disappear under Socialism, although there was not at all times any general agreement about what Socialism was. It was only the women's liberation movement of the 1970s that queried whether the introduction of socialism would mean the termination of oppression of women. As a sort of full stop to be put after the debate which was raised by the women's movement and women's research in the 1970s and the early 1980s on paternalism and capitalism, Jane Lewis in 1985 declared (in the *New Left Review* nr. 149) that more theoretical debates would hardly add to our knowledge. What was needed was historical analysis of how the constitution of class and gender had interacted. A point of view which was, in fact, shared by others. The purpose of this yearbook is not to revive the old debate on paternalism and capitalism, but rather to introduce a number of articles which may contribute bits to the puzzle of the historical analysis of the relationship between gender and class.

The first article of the yearbook is by **Vibeke Kold** and is called, "Femininity', 'Masculinity' and the Division of Labour by Gender". As the title indicates, Vibeke Kold's purpose is to determine the contribution of gender ideology to the absence of equality between the sexes in today's labour market. The article surveys the last decade's research into the causes of the division by sex of the labour market, and the conclusion reached by Vibeke Kold is, firstly, that complex explanations are needed to explain such a complex phenomenon as the division of the labour market by sex. Secondly, that very often contradictions exist between content and function of the historically identifiable gender ideologies. It would be an oversimplification solely to perceive ideologies as a simple attempt to justify existing conditions. According to Vibeke Kold, the first stage of an analysis of gender ideology would be to uncover "the gender images found in the heads, in the mouths, and in the daily practices of the players". The point is that we often find contradictions between the mo-

re or less conscious expectations that are publicly stated and daily practice. Therefore, it is not as easy as it sounds to change attitudes as a way to increase equality. The gender ideology must be worked on in its many facets while endeavours are concurrently made to demolish the existing division of labour by sex.

While Vibeke Kold's article is aimed at the analysis of existing conditions in the labour market, **Sonya O. Rose** embarks upon a renewed analysis of the industrialisation of Great Britain. Her article is a translation of the introductory chapter of Sonya O. Rose's book "Limited Livelihoods". In Yearbook nr. 19, we published a translation of Joan W. Scott's article "Women in *the Making of the English Working Class*", a critique of Thompson's famous "The Making of the English Working Class". In terms of substance, Sonya O. Rose's book can be perceived as a follow-up to this article. The introductory chapter has a short summary of Sonya O. Rose's arguments for giving the interpretation of gender a central position in a re-write of history about "the men and women who crated the first industrialised nation in the world". The history of the industrialisation of Great Britain has been written many times before. The reason why it is still interesting to view this history in a new light is, however, that this the first revolution of its kind in the world was the point of departure both for Marxist and many other social theories. Thus, "Limited Livelihoods" is not just a reassessment of a central period, but also to some extent of a number of fundamental theories of society and social evolution.

With **Svend Aage Andersen's** article "The History of Working-Class Culture; The Struggle for Souls" we return to Denmark in the period around 1870-1940. Svend Aage Andersen's article is a survey of conceptual discussions and formation of theories in recent research into Danish working-class culture. On this basis, Svend Aage Andersen advances his hypothesis that at least six different sub-cultures could be identified within the working class. The subdivision into six different behavioural types is based on male workers, however, the characterisation covers attitudes and behaviour vis-à-vis wage work as well as vis-à-vis family and conditions outside of work. Svend Aage Andersen primarily wants to stress that there has never been one single working-class culture, and never one single working class. Therefore, both the subdivision applied in Swedish research into working-class culture of the working class into the "skötsamma" (well-behaved) and the "bråkiga" (troublesome) working

class, as well as the 'wage-earner life-style' found in life-style analysis, where this life-style is contrasted with the life-style of the self-employed or the life-style of the careerist are much too simplistic. With his article Svend Aage Andersen indirectly raises the question of what it is that has glued together the many diverse groups of workers. Why were workers not only defined by others as a working class but also by themselves?

In her article "Matrons: A Trade for Unmarried Women", **Else Hansen** describe the struggle of matrons to gain recognition for their trade i.e. to be recognised as professional experts. The term 'matron' was originally used to describe the wife of the 'economist' of a hospital, i.e. the man in charge of the accounts and one who in other respects acted as the master of the hospital staff. A matron was an added extra, so to speak, since it was assumed that all women could cook. Around the turn of the century, hospitals were professionalised. At the same time they were given a new management structure. The economists disappeared, and thus matrons were faced with the challenge of redefining their role. The union of matrons' task was both to defend the right of women to have gainful employment and to maintain the matrons' trade as a proper skill requiring education, training and professional knowledge - being able to cook simply was not enough; working as a matron required specialist knowledge of nutrition, diets, etc. In short, a special education and training programme was required, being female did not suffice. In their struggle to gain professional recognition, matrons tried to put distance between themselves and the (unskilled) domestic servants and cooks and to place themselves in a profession at par with nurses. In their attempt to find their place in the hospital hierarchy and in society, matrons had to come to terms with their gender and their class. Who belonged where, and which norms applied to whom was thus an essential part of the matrons' struggle for trade union and professional recognition.

There are many similarities but also obvious differences between matrons and nurses. By the end of the 19th century both trades, for example, were typical occupations for unmarried women, and both trades have had to fight for trade union and professional recognition in this century. In her article "The Nurse Between Calling and Profession" **Esther Petersen** tells us the story of the professionalisation of nursing. One of the differences between matrons and nurses at the turn of the century was that at least the leading nurses in the Danish Council of Nurses had

their roots in what they themselves termed “the educated classes”. Nor does it seem as if nurses ever felt the need to distance themselves from domestic servants, i.e. the lower classes. Nevertheless nurses did find it difficult to gain recognition for nursing as an independent profession. The first textbooks intended for nurses had been written by physicians, and nurses were clearly perceived as the physicians’ assistants. The struggle to get out from under the shadow cast by physicians was what characterised the work of the Danish Council of Nurses far into this century. It is fair to say that, unlike the matrons, nurses primarily defined themselves in relation to and as different from men of the same social class. The education and training of nurses, and in particular the textbooks use, were to play a decisive role for nurses’ efforts to attain an independent professional identity.

With **Tapio Bergholm’s** article about “Tough Women in Kotka” we move to women in a completely different setting – women working as dockers. The point of departure for Tapio Bergholm’s article is a number of industrial conflicts during the years immediately before and after the end of World War II. In 1945 a number of the branches under the National Union of Dockers, among them, the local branch in Kotka, demanded increased equality in the rate of pay between men and women. The women dockers of Kotka were particularly active, and they managed to get the men to join them in industrial action about this issue. It is an unusual story in every way. For one thing it was an unusual job for women. That the work was too hard for women, that in 1945 they ought to hand over the work to unemployed men, and that women’s virtue was endangered by working in such close proximity to sailors (!) were all arguments against having women working in the docks used at one time or other. But despite the fact that not all men were enthusiastic about their female colleagues, the women succeeded in keeping their jobs, and, indeed, in 1945 in involving their male colleagues in a strike to gain higher pay for women. The label “tough women” was chosen by Tapio Bergholm himself. In the article he examines various explanations for the fact that the women managed to secure the special position in the docks of Kotka that they actually had, and reaches the conclusion that in addition to a number of other factors, their positions was due to the fact that they were hard as nails.

With Tapio Bergholm’s article we leave the labour market. The next

three articles in this yearbook are concerned with life outside of work. The articles by Charlotte S.H. Jensen and Karin Salomonsson include observations about the expectations of public authorities to working-class women and girls. The reason why we know anything about themes like abortion and sexual norms and practices is that the women and girls which the articles discuss became a case for the public authorities. By transgressing against existing laws and norms they caught the attention of the authorities. In her article "Before Abortion was Legalised" **Charlotte S.H. Jensen** discusses the history of some of the women who, during the inter-war years, tried to have a criminal abortion. Why they did it and how. For the purpose of supplying the Maternity Commission with material for its work in the 1930s, material from 82 court cases brought against women who had attempted to have or who had had criminal abortions was collected. These reports form the basis of Charlotte S.H. Jensen's article. The material shows that most of the women were domestic servants, factory workers, or had similar jobs. Most of them were unmarried. So it was largely working-class women who were punished for having had a criminal abortion. It is Charlotte H.S. Jensen's assumption that the reason why better-off women occur so rarely in the source material is that they could afford paying for a "discreet stay in the country", whereas indigent women either tried settling the matter themselves or turned to various kinds of quacks. The Social Democratic Women's Associations, for example, fought for the establishment of sexual information clinics and for the legalisation of abortions on social grounds, but failed to convince the minister of justice K.K. Steincke and the Social Democratic Party about the legitimacy of their demands.

In her article **Karin Salomonsson** treats sexual norms and practices among the lowest strata of the working class, a kind of *lumpenproletariat*, in a Swedish town in the 1950s. Matters that can only be documented for posterity because they became a case for the public authorities. It has to do with a group of 12 ns 13 year old girls and their trade in sexual services. The article tries to find out what really happened. By reading the documents of the case from the point of view of the ethnologist, Karin Salomonsson arrives at an interpretation which differs from that of the Swedish authorities at the time. In her article Karin Salomonsson attempts to demonstrate the authorities' as well as the girls' perception of the situation and the events. The authorities classified the girls as anti-social. Neither fathers, mothers, nor daughters lived up to the Swedish

norms of the 1950s about the way in which decent workers behaved. But as Karin Salomonsson shows they were not people without norms and ethics. Even in this, the very lowest stratum of the working class, people strove to maintain a kind of dignity, pride, and solidarity. On the terms and conditions made available by their environment, this *lumpenproletariat* in some ways shared the values of the better-off part of the Swedish working class.

With Liv Emma Thorsen's article "The Electric Refrigerator and other Memories" we have moved to a different location, to the Oslo of the years between and after World War II. The article is based on interviews with men and women who grow up in the working-class estate "Kampen" during the inter-war years. It is Liv Emma Thorsen's purpose to shed light on working-class culture by analysing the interviews about physical objects. She does so by using people's memories of certain objects as markers of difference between the sexes and markers of class distinction. One of the interviewees, for example, tells us about taking a girl home after they had attended a dance, and how she asked him up. While sitting in the living room, drinking coffee, he heard an odd sound like a motor starting up, and he asked what it was. The girl said, "Oh, that's only the refrigerator starting up." The girl was middle-class, whereas the narrator was working-class. The natural way in which she talked about refrigerators and his ignorance of the fact that there were other kinds than the ones in which you yourself put a block of ice, became the symbol of class differences for the narrator and made it clear to him that he had moved outside the place where he belonged. In this way, Liv Emma Thorsen demonstrates how physical objects and the memory of them can be used to analyse things so non-physical as culture and values.

With Liv Emma Thorsen's article we leave the historical analyses to return to discussions of theory. In her article "History, Feminism, and Post-structuralism", **Hilda Rømer Christensen** looks at gender and class in a manner radically different from the other articles. The article begins by surveying the debate between (Marxist) feminists and post-modernists. On this basis, Hilda Rømer Christensen formulates a number of theses concerning the way in which the development of the strategies of modern women's liberation movements can be understood from a post-modern position, how this history can be read methodically. It is her contention that we have moved into a post-modern epoch. With this,

women and a post-modern women's movement – if that is not a contradiction in terms – have, perhaps for the first time, a chance of getting rid of the way in which modern society has made men and women counterpoints both as symbolic and as social genders. One of the fundamental suppositions of post-modernism is that reality and discourse – the way in which we talk about reality – are not autonomous from each another. In other words, only now that we are leaving behind us industrialised society we can begin to interpret and understand modern industrial society without being trapped by the use of language made by this society or by its perception of itself.

Whether a post-modern deconstructivist position will make us better able to understand modern society than the other approaches introduced in this yearbook, is something we shall leave to the reader to determine. What the article does show, is that norms and concepts of masculine and feminine, in short the symbolic gender, has played a central role for the labour movement and the labour market, and thus for the shaping of social gender. They also show that we are dealing with relatively complex relations between gender and class, and that Jane Lewis was right in claiming that there was a fertile field waiting to be cultivated. Historical analyses of the mutual effects of the process of constitution of gender and class is a field of research which is far from exhausted yet.

Outside the scope of the theme, we bring an article in this yearbook by **Aage Hoffmann** on the genesis of the programme “Denmark of the Future”. Unlike a number of previous discussions and assessments of this programme and its implications for post-war history (in Denmark), Aage Hoffmann's article is based not as much on his reading of the programme as on a minute scrutiny of the source material concerning its genesis. On the basis of source material that has not so far been examined, Aage Hoffmann tries to shed light on the role played by the various actors in the process. For one thing, Aage Hoffmann reaches the conclusion that the role played by Jens Otto Krag has been overestimated, probably because his subsequent prominent role in the Social Democratic Party and Danish society has been projected back in history. Aage Hoffmann also concludes that the interpretations made in the 1970s and 1980s of the programme being a tactical attempt to contain the communists cannot

stand up to the light of contemporary sources. Finally, Aage Hoffmann can distinguish between a party line and a trade union line in the issue of who was to be entitled to exercise greater influence on the decision making proces in the enterprises – the government or the trade union movement.

We hope you will enjoy a good read!

The editors

Translated by Lena Flugger

Forfatterfortegnelse

Andersen, Svend Aage, seniorforsker, ph.d. Rugbjergvej 32, 8260 Viby J. tlf: 86 28 57 30. Forskningsstipendiat ved projekt Dansk Søfartshistorie, Handels- & søfartsmuseet, Kronborg Slot.

Bergholm, Tapio, fil.lic., historiker, Bil- og Transportbranchens Arbejderforbund AKT r.f. Hjemmeadresse: Keskitalontie 9B, 04430 Järvenpää, Finland. tlf: 009 358-0-2910262

Hansen, Else, cand.mag. i historie og geografi. Rosenvej 5, 4180 Sorø. tlf: 53 63 40 20

Hoffmann, Aage, Kollemosevej 31 A, 2840 Holte. tlf: 42 42 53 09. Lærer ved Lindegaardsskolen i Lyngby-Tårnbæk. Cand.pæd.stud. ved Danmarks Lærerhøjskole.

Jensen, Charlotte S.H., mag.art i folkloristik. Statholdervej 5,3.tv 2400 København NV, tlf: 31 83 70 63. Konsulent for arkiverne i Vestsjællands amt.

Kold, Vibeke, cand.mag. i historie og kultursociologi. Kandidatstipendiat på Center for Kvindeforskning og Center for Arbejderkulturstudier, Københavns Universitet, Njalsgade 80 Kbh. S, 35 32 88 11.

Petersen, Esther, cand.mag. i historie og fransk, ansat i Dansk Sygeplejeråd som historiker. Vimmelskafte 38. Postboks 1084, 1008 Kbh K. tlf: 33 15 15 55.

Rose, Sonya O., Professor, Department of Sociology, The University of Michigan, Ann Arbor, Michigan, USA.

Rømer Christensen, Hilda, cand.phil. og lic.phil. i historie. Forskningsstipendiat. Lyngbyvej 32B, 5.tv, 2100 Kbh. Ø. tlf: 31 18 40 21

Salomonsson, Karin, fil.kand. i Etnologi. Etnologiska Inst., Lunds universitet, Finngatan 8, S-22362 Lund.

Thorsen, Liv Emma, Dr. Philos, professor ved Avd. for Etnologi, Institut for kultur- og samfunnsfag, Universitetet i Oslo, P.A.Munks hus, Postbox 1010, Blindern, N- 0315 Oslo. tlf: 009 47 22854913 (a).

Indhold

Indledning	7
Vibeke Kold:	
»Kvindelighed«, »mandlighed« og kønsarbejdsdeling	15
Sonya O. Rose:	
Et magert udkomme.	
Køn og klasse i det 19. århundredes England	43
Svend Aage Andersen:	
Arbejderkulturens historie: kampen om sjælene	75
Else Hansen:	
Økonomaer: En stand af ugifte kvinder	107
Esther Petersen:	
Sygeplejersken mellem kald og profession	131
Tapio Bergholm:	
Hårda kvinnor i Kotka. Könsbundna löneskillnader i de finländska hamnarna 1944-1947	153
Charlotte S.H. Jensen:	
Før aborten blev fri	169
Karin Salomonsson:	
»Sexual-flickan«. I fattigkulturens skärningspunkt mellan kön och klass	193
Liv Emma Thorsen:	
Det elektriske kjøleskapet og andre minner – om ting som erindring	213
Hilda Rømer Christensen:	
Historie, feminisme og poststrukturalisme	225
Aage Hoffmann:	
Fremtidens Danmark.	
En analyse af Socialdemokratiets efterkrigstidsprogram, dets tilblivelse, indhold og formål	245
Summary	283
Forfatterfortegnelse	293